

Bethlen Gábor – irodalom, vallás, tudományosság

Bevezetés

Az 1613. október 23-án erdélyi fejedelemmé választott Bethlen Gábor működésének 400. évfordulója alkalmából a jubileum évében számos tanulmány, tanulmánykötet jelenik meg, konferencia, korhű emlékező rendezvény, vetélkedő szerveződik határon innen és túl, méltó emléket állítva a 17. század legjelentősebb erdélyi fejedelmének. Az Irodalomtörténeti Közlemények – legjobb hagyományaihoz híven – olyan tanulmányokat közöl e tematikus számában, melyek elsősorban a fejedelemre és környezetére jellemző irodalmi, vallási és tudományos szempontokat világítják meg, mindenekelőtt új források és adatok publikálásával. Bethlen a 17. század elejének mélyen hívő és nemzetben gondolkodó politikusaként és embereként alapvetően a református vallást és kultúrát részesítette előnyben, de nem kívánta kiélezeni a megörökölt ellentéteket. Mindennapi politikai gyakorlatában hozott más felekezeteket hátrányosan érintő rendeleteket, de ezek szigorú végrehajtását nem feltétlenül szorgalmazta.¹ Toleranciának nevezett óvatosságát és belátását, európai horizontú gondolkodásmódját dokumentálják közvetve vagy közvetlenül az alábbi tanulmányok.

Balázs Mihály mindeddig ismeretlen kéziratot polémiát közlő tanulmányában a református Rettégi János és az unitárius Varsolci János között zajlott vitát elemzi közvetlenül a Bethlen Gábor uralkodását megelőző időszakban. A magyar nyelvű szövegek Enyedi György *Explicationes*ének (Kolozsvár, 1598) egy példányában, a bekötött üres lapokra írva maradtak fenn. A tanulmány szerzőjének megállapítása szerint a vita egyik tanulsága az, hogy a Bethlen Gábor uralkodásának korai időszakában a fejedelem valáspolitikáját jelentősen befolyásoló Rettégi működése nyomán a szombatosok után az unitárius felekezet visszaszorítása is megkezdődött. A tanulmány részletes és árnyalt elemzést ad az 1610-es évek vallási helyzetéről, elsősorban Kolozsvárott. Kitér Varsolci eszmetörténeti szempontból lényeges, Bethlent köszöntő költeményére is, amely betekintést ad az új fejedelmet illető, várakozásteli unitárius fogadtatásra.

Túri Tamás tanulmányában az unitárius Csanádi Máté 1615-ből származó, Máté evangéliumának a keresztségről szóló részéhez (28, 19) fűzött magyarázatát közli az Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárából. Lényeges körülmény, hogy e munka Bethlen István kérésére készült el, továbbá, hogy egy olyan locus szentháromságtagadó magyarázatát adja, amely reformátusok számára épp a Szentháromság bizonyítéka. Az elemzésben képet kapunk Bethlen István szerepéről, Bethlen Gábornak az unitáriusokhoz fűződő viszonyáról, valamint Csanádi Máté további hitvitázó működéséről.

1 BARCZA József, *Bethlen és a vallási türelem*, Vigilia, 46(1980)/2, 89–92.

Bethlen Gábor és Káldi György
(Matthias TANNER, *Societas Jesu apostolorum imitatrix*, Prága, 1694, 644.)

Vincze Hanna Orsolya az első megjelent, magyar nyelvű önálló fejedelmi tükör elemzését nyújtja, mely Bethlen Gábor számára készült (Pataki Füsüs János, *Királyoknak tüköre*, Bártfa, 1626). Az elemzés a mű szövegében található Bethlen-utalásokra koncentrál, azok retorikai értékét és hatását vizsgálja, figyelembe véve a korabeli európai politikai diskurzus kontextusát.

Hargittay Emil írása az eddig fellelt források alapján bizonytalannak ítéli meg Bethlen Káldi Györgyöt támogató összegének nagyságát és célját.

Kecskeméti Gábor tanulmánya a korszak Bethlen által is pártfogolt legnagyobb református tudósa, Szenci Molnár Albert egyik közeli munkatársának, Pécseli Király Imrének a munkásságát vizsgálja, különös tekintettel eddig nem reflektált, Németországban megjelent latin nyelvű írásaira. Az elemzés alapján a korábbiakban csak mozaikszerűen ismert részleteken túl feltárul előttünk a Bethlen-kori protestáns európai tudományosság szakmai és személyi kapcsolatrendszerének hálója.

Jankovics József egy 17. század második feléből származó kiadatlan magyar nyelvű történelmi-politikai tárgyú kéziratot közöl, melynek sajátossága, hogy Bethlen Gábor politikai irányultságát eszményíti és tartja követendő példának. A kézirat szerzője szerint fontos és követendő, hogy a fejedelem törökbarát politikát folytatott, s keményen bírálja a Habsburg-párti felfogást.

Budapest, 2013. október 23.

Hargittay Emil

BALÁZS MIHÁLY

Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről

Egy aukciós katalógusban figyelt fel Hoffmann Gizella arra a kolligátumra,¹ mely két 16. századi erdélyi nyomtatványt és az üres lapokra bemásolva három kéziratos munkát tartalmaz. Enyedi György jól ismert *Explicationes*ének 1598-as, több példányban is ránk maradt kiadása² mellett Dávid Ferencnek egy olyan verses vitairata (*Dehortatio et descriptio Dei tripersonati*)³ is olvasható a kolligátumban, amelyből eddig egyetlenként a gyulafehérvári példányt ismertük. E nyomtatványok margóin az alább említendő Varsolci M. János kezétől származó, esetenként terjedelmes latin és magyar nyelvű bejegyzések állnak, de ezekkel most nem foglalkozunk. Figyelmünket kizárólag azokra a 17. század elején keletkezett kéziratos szövegekre összpontosítjuk, amelyek valamikor ez idő tájt kerültek be a kolligátum végén lévő üresen hagyott lapokra.

Az első éppen Varsolcinak *Antitheses doctrinae Christi et Antichristi* című latin költeménye, amely 28 négysoros strófában idézi fel a pápa doktorai (ide sorolja Luthert, Bézát és Musculust is) szofisztikusnak tartott tévtanait, valamint az igaz keresztényeknek a szentháromság ellenében használt érveit. Mivel ez inkább iskolai gyakorlatnak látszik, részletesen nem tárgyaljuk, csupán azt jegyezzük meg, hogy a végén a következő szöveg olvasható: *Claudiopoli in suo Museolo Jo. M. Varsolci scribebat Anno D[omi]ni 1610 feria quarta proxima post festum circumcisionis D[omi]ni N[ost]ri Jesu Christi*. (Hasonló módon, bejegyzés gyanánt Enyedi *Explicationes*ének egy másik példánya is tartalmazza ennek a műnek egy másolatát. Az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárában található Enyedi-kötetben ugyanakkor nincsenek további szövegek Varsolci versezetének társaságában.)

Még az sem kizárt, hogy az aukción előkerült forrásban a szöveg magának a szerzőnek a kezétől származik. A címlapon olvasható possessor-bejegyzés, a mondott margináliák, továbbá az *Antithesis* írásképe és duktusa ugyanis olyan hasonlóságokat mutatnak, hogy erre is gondolhatunk, de hasonlít az íráskép a mindjárt említendő Papolci Györgyére is, így nem lehetünk biztosak az azonosításban. A címlapon az említetten (*Joannis B. Varsolcy junior, Claudiopoli 1608. 12. Augusti*) kívül tehát további két tulajdonos, a 17. század derekán élt Papolci György (*Georgii Papolcii emptus Anno 1629. die 9. Aprilis*) és a 18. századi Szentmártoni Simon (*Simonis Sz. Martoni*) neve olvasható. A könyv korai történetére vonatkozó információinkat kiegészíti a kötéstábla belső olda-

1 A 2004-es aukció során előkerült, továbbra is magántulajdonban lévő kötetről az OSZK másolatot készített.

2 RMNY 836.

3 RMNY 248.

lán az alábbi, egy letépett darabja miatt sajnos csak töredékesen olvasható megjegyzés: ...y Sz. Vzony emptus a Jo. M. Varsolcio Anno Domini 1611 die 3. Septembr[is] Anno Domini 1611 Claud[iopol]. Andrea Nagy Generalis haidonum capitaneus Claudiopolim ingressus est ex Hungaria. Hy ambo praecep...

Alatta *Argumentum contra adversarios indissolubile* címmel egy négysoros szentencia állt, ez azonban annyira elmosódott, hogy nem sikerült kiolvasnunk. A fentiek alapján megállapítható, hogy a könyv 1608 augusztusától 1611 szeptemberéig volt az ifjabb Varsolci János tulajdonában, hogy aztán később a jelentékeny kéziratokat (köztük Karádi Pál terjedelmes Apokalipszis-kommentárját is) megőrző és lemásoló Papolci Györgyhez kerüljön. Szerencsére a possessor-bejegyzésben szereplő *junior* kifejezés alapján azt is tudjuk, hogy esetünkben az ifjabb Varsolciról van szó.

A 16. század utolsó évtizedeiből és a 17. század elejéről ugyanis két Varsolci Jánosról rendelkezünk adatokkal. Az idősebbről azt is számon tartja az egyháztörténeti emlékezet, hogy 1579-ben meglátogatta Dávid Ferencet a börtönben, s 1582–1601 között újtordai, majd 1602–1608 között ótordai, 1608–1628 között pedig kolozsvári lelkészként emlegetik a források.⁴ Az ifjabbik a kolozsvári unitárius kollégium segédtanára volt 1613-ban, majd arról vannak adataink, hogy a lengyel unitáriusok központjában, Rakówban, illetőleg az altdorfi egyetemen tanult, hazatérte után pedig előbb a kollégium tanára volt, majd 1630-ban bekövetkezett haláláig Kolozson szolgált lelkészként.⁵ Ő verses és prózai imádságokat is írt, de ezek nem őrződtek meg.

Erdélyi gyűjteményekben mindkettőtől ránk maradt néhány további könyv is, ezek elkülönítése egyáltalán nem könnyű feladat. Mivel Bíró Györgyi hamarosan megjelenő adatgyűjtése alapján erre már tettünk korábban javaslatokat,⁶ most csupán azt jegyezzük meg, hogy apjától eltérően az ifjabb Varsolci tulajdonában nem csupán teológiai művek voltak, hanem földrajzi, történelmi és csillagászati szövegeket tartalmazó kolligátumok is.⁷ Különösen figyelemreméltó, hogy birtokában volt Erasmus híres közmondásgyűjteménye (*Adagia*), továbbá Agrippa von Nettesheimnek az emberi tudás hiábavalóságáról (*De vanitate scientiarum*) szóló híres értekezése is.

Mostani témánk szempontjából azokat a bejegyzéseket kell megemlítenünk, amelyeket egy olyan könyv kötéstáblájának belső oldalára írt be, amely Johannes de Sacro Bosco és Caspar Peucer csillagászati munkáit, valamint Honter kozmográfiáját tartal-

4 KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005 (*Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 4/1–2), 206, 331, 357–359, 363, 442–443, 572; II, 192, 262, 289, 331, 338, 481.

5 KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, 2009, 192, 236–237, 261; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 677–678; *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban (1521–1700)*, szerk. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 4), N° 1159.

6 BALÁZS Mihály, *Egy unitárius könyvről: Különleges kincs a Somogyiban*, Szeged, 23(2011)/8–9, 14–17.

7 Az alábbi könyves adatok részint saját gyűjtésünkből, részint Bíró Györgyi megjelenés előtt álló unitárius olvasmánytörténeti adattárából származnak.

mazza.⁸ Az 1612 decemberében megszerzett kötetben új tulajdonosként az ifjabb Varsolci az alábbi kommentárokat fűzte az 1613-as esztendő nem mindennapi eseményeihez:

Anno Domini 1613 Magnificus Gabriel Bethlen confugit ad Turcarum Imperatorem contra legitimum suum principem Gabrielem Bathori et eodem anno, mense Julio rediit cum ingenti duorum Bassarum Turcicorum et Tartarorum exercitu, excluso Principe Gabriele Bathoreo. Johannes M. Varsolci 1613. 14. Octobris, dum metu Turcarum ingenti prememur ad Thordam commorantium, scribebat Claudiopoli in suo Musaeo.

Eodem anno die 16. Octobris ingressus est Gabriel Bethlen cum Turcis Claudiopolim. Serva et libera nos o misericors Deus.

17. eiusdem mensis ingressi sunt cives Coronenses, Sesburgenses, Medienses et Sepusienses ad comitia Claudiopoli celebranda de novo Principe eligendo.

Mondhatnánk, hogy az akkori közhangulat tükröződik ezekben a Bethlen Gábor bevonulását és trónra lépését rettegve fogadó sorokban, ám az mégiscsak megállásra készíthet bennünket, hogy a török által behozott új fejedelmjelölttől, majd fejedelemtől való félelem megfogalmazása során egyetlen bíráló megjegyzés sem hangzik el a legitimnek tartott uralkodóról, Báthory Gáborról. Ezt különösen annak az adatsornak és elemzésnek a fényében tarthatjuk figyelemre méltónak, amelyet Sipos Gábor kutatásait folytatva⁹ Kiss András tett közzé egyik legutóbbi dolgozatában. A kolozsvári történész ebben bemutatja, hogy Báthory Gábor egyáltalán nem hebehurgyán, sőt ha szükséges volt, taktikai jellegű szünetek beiktatásával, céltudatosan intézkedett annak érdekében, hogy a csaknem színtiszta unitárius településre bevigye a reformátusokat, majd ott templomhoz is juttassa őket. Kiss András szerint őt kell a kolozsvári református eklézsia megalapítójának tekintenünk, s az alapítás pontos időpontját az 1612. április 20-án kiadott kiváltságleveléhez köthetjük. A jeles történész ugyanakkor úgy látja, hogy ez a véglegesítő aktus is kapcsolatba hozható Báthory Gábor fejedelemléte és a város közötti viszony végleges megromlásával. Ennek leglátványosabb mozzanata az volt, hogy amikor vizsgálatot rendelt el arról, hogy a város miképpen adta fel magát a Habsburgok támogatásával Erdélybe betörő Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánynak (ekkor vonult be Varsolci által is megörökített módon Nagy András hajdúkapitány a városba), a vallomástevőket pedig arra kötelezte, hogy a Szentháromságra esküdjenek fel. Mint Kiss András megfigyelte, a város jegyzője, ifjabb Heltai Gáspár alá is húzta a

8 IOHANNIS DE SACRO BVSTO *Libellvs de sphaera. Accessit eivsdem avtoris computus Ecclesiasticus, Et alia quaedam ... edita.* Cum Praefatione Phi: MELANTHONIS. (Impressvm VVittebergae per Ioannem Cratonem. anno M. D. LIII. XI. Maij.) – Caspar PEUCER (Peucer, Kaspar), *Elementa doctrinae de circvlis coelestibvs, et primo motv, recognita et correcta.* Avtore Casparo Peucero. Vvittebergae, M. D. LIII., excvdebat Iohannes Crato. – Johannes HONTERUS, *Rvdimentorvm cosmographicorum Ioan. Honteri... libri III. cum tabellis Geographicis elegantissimis. De uariarum rerum nomenclaturis per classes, liber I.* Tigvri, Anno,[?] M. D. LII., apvd Froschouerum. Lelöhely: Academia Republici Románia Filiala Cluj-Napoca, Anexa III. Jelzet: B. M. V. U. 517/a–517/c.

9 SÍPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 110–120.

tanácsi jegyzőkönyvekben ránk maradt szövegben a *teljes Szentháromság* szavakat. A továbbiakban egymást követték a város törvényeit sértő önkényes fejedelmi intézkedések, s nyoma van a jegyzőkönyvekben annak is, hogy a város tiltakozott ez ellen.

Érdemes a felsoroltakat szembesítenünk az ifjabb Varsolci időben következő, s a kutatás által már régen regisztrált megnyilatkozásával. Ismeretes ugyanis, hogy Bethlen Gábor közvetlenül megválasztása után kiadatta a *Rerum in Transylvania Anno Domini 1613. toto mense Octobri gestarum ordo et series* című, az eseményeket és az országgyűlési határozatot is tartalmazó szövegegyüttest, amelyben uralkodása legitimációjának első lépéseként Báthory Gábor alkalmatlanságának bemutatására törekedett. E két helyen, előbb Kolozsvárott, majd Bártfán megjelent, fontos kiadványban a címlap hátlapján Varsolci *Epigramma in tam repentinam regni huius mutationem* című verse olvasható, amelyet az írás évét kronosztichonként közlő disztichon követ. A szöveget a legutóbbi időig református szerző művének tekintette a szakirodalom, s úgy értelmezték, mint a Bethlen Gábort mitizáló megnyilatkozások közül az egyik legkorábbi.¹⁰ Bár Pap Balázs¹¹ ezt a tévedést helyreigazította, a versnek csak a bevezető sorai kaptak figyelmet. Mondandónk megkönnyítésére közöljük szövegét, valamint (Heltai János részfordítását is felhasználva) prózai fordítását.

Epigramma

In tam repentinam regni huius mutationem.

Scilicet ut liqueat Regnum virtute parari,
Sceptra nec incertis casibus ista regi,
Exemplo nobis subita haec mutatio rerum,
Pluribus insignis cladibus, esse potest.
Solutus in exelsis, toti qui praesidet orbi,
Imperij, Princeps, datque negatque vices.
Non hominum arbitrio, nec inani sorte creatur,
Qui populo tribuat iura ferenda suo.
Elector DEVS est, et mentibus insidet ipsis,
Auspiciis ducens pectora nostra suis.
Deicit indignos, evertit honore superbos;
Virtutum in puro pectore quaerit opes.
Saepe tamen lapsus incurrit sensibus error,
Vt pravum populum dux duoque pravus agat:
Qui postquam rerum laxas accepit habenas,
Facta nimis, punit per sclerata, scleus.
Verum ubi poena modum, vitiique excesserit ardor,
Rumpitur, et poenam criminis ipse subit.

10 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 155–156.

11 PAP Balázs, *Csanádi Pál ismeretlen Pörölye = Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp.–Szeged, József Attila Kör-Kijárat, 2001, 221–222.

Regia Bathoridum quis non insignia novit?
 Quae tamen assiduis plena fuere malis.
 Quem Michael, quem Basta fremens, Mosisque tumultus,
 Quem gravis externi militis ira latet?
 Vnica spes regni, nostrae et lux unica gentis
 Boczkaides, patriae coeperat esse parens:
 Extinctumque decus generisque insignia nostri
 Erigere, et lapsum restituissse iubar.
 Quo decus imperij rursum moriente revulsum est,
 Et subiit varias gloria nostra vices.
 Nam Stigij rabies, et vis scelerata tyranni
 Invidit nostro commoda tanta solo.
 Nunc ergo Gabriel, per plurima vulnera, vitam
 Bathoreus misere finiit ille suam.
 Et per quos nostris dominari coeperat oris,
 Ipsorum sensit nunc tamen ecce manus.
 At tu iam GABRIEL BETHLEN, mitissime PRINCEPS,
 Imperij teneas sceptra beata tui.
 Justitia solum, mores virtutibus orna,
 Fulgeat ut toto nomen in orbe tuum.
 Te foveat gremio, et gratis Concordia pennis,
 Candida pax terras incolat ipsa tuas.
 Dumque cupis sanctas iuxta procedere leges,
 Sis patrij Princeps, sis Pater ipse soli.

(Epigramma ennek az országnak oly gyors változására

Nyilvánvaló, hogy birodalmat az erény szerez, s nem véletlen esetekből bírják ama királyi pálcákat, például szolgálhat nekünk erre a dolgoknak e sok veszedelem általi jeles, hirtelen változása. Egyedül a magasság fejedelme, aki az egész világot kormányozza, adja és tagadja meg a hatalomban való változásokat. Nem emberi tetszésből, sem hiú szerencséből lesz, aki népének köteles jogot oszt. Isten a választó, és ott ül elménkben kedvező jelekkel vezetve szíveinket. Elveti a méltatlanokat, kiveti a tisztükben gőgösek, tiszta szívben keresi az erények kincseit. A megromlott érzületből gyakran mégis az a hiba keletkezik, hogy rossz népet rossz fejedelem igazgat, aki miután a dolgokat laza gyepelőre engedi, a gaztetteket nagy bűnökkel bünteti, s amikor a büntetés igaz módja megrontatik, maga a büntetés is bűnné lesz. Ki ne ismerné a Báthoryak jeles tetteit, amelyek azonban telve voltak bűnökkel. Ki ne tudna Mihályról, a tomboló Bástáról, a [Székely] Mózes idejébeli zavargásokról, a rettenetes idegen katonák őrzöngéséről? Országunk egyetlen reménye, népünk egyetlen világossága Bocskai volt, ő kezdett el a haza atyjaként uralkodni, sugárzó fényességként ő kezdte el felemelni kihunytt régi dicsőségünket és nemzetünk ékességét. Halálával azonban ismét visszájára fordult és nagy viszontagságokat él át dicsőségünk. Az alvilági gazság és a zsarnok vad ereje irigyltel el tőlünk javainkat, de most Báthory Gábor sok sebtől vérezve fejezi be nyomorult életét, s

azok kezét érzi magán, akik által uralkodni akart földjeinken. És most te, Bethlen Gábor, a legszelídebb fejedelem, tartod a boldogító fejedelmi pálcákat. Kövesd az igazságot és az erkölcsöket erényekkel ékesítsd, hogy neved az egész világon tündököljék. Óvjon Téged az egyetértés áldást adó szárnyaival, s a fényességes béke lakja be birodalmadat, s a szent törvények szerint akarván cselekedni, légy a haza fejedelme, sőt atyja is!)

E sorok olvastán nem érdemes megragadni annak konstatálásánál, hogy az 1613. október derekán született könyvbejegyzésben még törvényes fejedelemként emlegetett Báthory Gábor immár alvilági zsarnokként lép elénk. Érdemesebb arra figyelni, hogy költeményünk az elmúlt évtizedek mérlegének elkészítésére vállalkozik, s az ezekből levont tanulságokat tárja az új fejedelem elé. A jókat megjutalmazó Istent hirdető általános szentenciával kezdődik a vers, hogy aztán rövid, de annál találóbb szavakkal jellemezze a közelmúlt uralkodóit. Az itt olvasható megállapítások párhuzamait természetesen megtaláljuk a kortárs unitárius megnyilatkozásokban, ám az esemény-sor több évtizedet átfogó és rendszerbe illesztő jellege mégis figyelemre méltó. Így a Báthory családról írottak rokoníthatók a Jacobus Palaeologus, Basilius István, Karádi Pál vagy Enyedi György által leírtakkal,¹² ám a bűnök és a büntetés egymást szülő tombolásának nyilvánvalóan Báthory Zsigmondra vonatkoztatható, roppant szuggesztív rajza a konkrétumok felsorolása nélkül is emlékeztethette a kortársakat az unitáriusoknak is hatalmas veszteségeket hozó 1590-es évekbeli eseményekre. Mihály vajda, Basta és Székely Mózes futólagos megemlézése mellett jutunk el a költemény közép-pontjában álló Bocskaihoz. A baltás fejedelem ilyen kiemelését unitárius közegben – ő volt képes egyedül a haza atyjaként a régi dicsőség feltámasztására – nem tarthatjuk meglepőnek, hiszen jól ismert, hogy még az arianizmus (persze teljesen alaptalan) vádjától is meg kellett védelmeznünk a kortárs reformátusoknak,¹³ ám az érvelés nagyon figyelemreméltó mozzanatokat tartalmaz. Feltűnő ugyanis, hogy Varsolci egészen más nyelven szólal meg, mint azok a Tiszántúlon, hajdúk között élő vagy az ő szószólójukként megszólaló prédikátorok, akik új Mózesként vagy az eke mellől elszólitott új Gedeonként köszöntötték a felkelt nagyurat, s akik biblikus nyelven szólva haza és az igaz vallás megmentőjeként ünnepelték. Varsolci érveléséből teljesen hiányzik a vallási mozzanat, egyáltalán nem szól az erdélyi trónt is elnyerő nagyúr hadi tetteiről és katonáiról sem, hanem a haza dicsőségének békés, patriarchális uralkodójaként szerepel. Ez persze csak részben felelt meg az igazságnak. Az első napokban a borzalmas tapasztalatok alapján Kolozsvár városa nagy bizalmatlansággal tekintett a hajdúk támogatásával Erdélybe benyomult, s korábbi tettei miatt is gyanakvással fogadott Bocskaira. Amikor viszont 1605. júliusi parancsában visszaadta a városnak azokat a javakat, amelyeket Basta idejében a jezsuiták elvettek, a helyzet teljesen megváltozott, a fejedelem a várost ért sérelmek orvoslójává, a törvényes rend helyreállítójává vált. Itt keresendő a

12 A legkorábbiakról magyar nyelvű összeállítás: KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években: Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, KerMagv, 118(2012), 241–244.

13 Erről legújabbban: BITSKEY István, *A Bocskai-apológia előtörténete = „Frigy és békesség legyen...”: A bécsi és a zsitvatoroki béke*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2006, 177–182.

kezdeté az unitáriusok között is évszázadon keresztül továbbélő kultusznak, amelynek versünkéből is sugárzó kulcsmozzanatára Kiss András hívta fel a figyelmet. Ő hangsúlyozta nagyon határozottan, hogy a református egyháztörténet-írásban meghonosodott elképzeléstől eltérően nincs nyoma a városi forrásokban annak, hogy Bocskai kérte vagy követelte volna Kolozsvártól, hogy biztosítson a vallásgyakorlásban az unitáriusokéval egyenlő jogokat a reformátusoknak.¹⁴ Varsolci eszményítő sorai mögött bizonyára ez is ott van, s mostani szempontunkból természetesen mellékes, hogy ennek csak az volt-e az oka, hogy a református gyülekezet ekkor még nagyon gyengécske lábakon állt. A későbbi fejedelmektől eltérően nem helyezte tehát nyomás alá az unitáriusok fővárosát, s ehhez képest kisebb jelentőségű az a Dáné Veronika által megfigyelt és megkülönböztetés, hogy az erdélyi lelkészözvegyeket és árvákat tehermentesítő, 1605 szeptemberében kiadott okleveléből kihagyta az unitáriusokat.¹⁵

Nyilvánvalóan ellenpélda gyanánt következik az immár zsarnoknak nevezett Báthory Gábor uralma és nyomorult halála, akiről tudja, hogy azok a hajdúk ölték meg, akikre támaszkodva uralkodni akart az erdélyieken. Nagyon fontos tehát, hogy a vereszet a követendő és az elkerülendő példa felidézése után fordul a most már legszelídebbnek nevezett Bethlen Gáborhoz, akit (akárcsak Bocskait) a haza atyjának szeretne látni. A hódolat kifejezése tehát nem feltétel nélküli, hiszen ahhoz, hogy Bocskaihoz hasonlóan valóságosan is a haza atyja lehessen, nem csupán az igazság és az erény útját kell járnia, hanem a szent törvényeket is be kell tartania. Úgy vélem tehát, nem csupán meghódolt, hanem üzent is ezzel a veresettel az unitáriusok közössége, s talán a visszafogottság jelének tekinthetjük, hogy ezt az üzenetet nem Toroczka Máté püspök, hanem a kollégium egyik tanára fogalmazta meg.

A Varsolcitól származó bejegyzések és szövegek valamiképpen kapcsolatban vannak az újonnan előkerült kolligátum további kéziratot darabjaival, ám ennek a kapcsolatnak a pontosítása komoly nehézségeket okoz. Ezt megelőzően tekintsük át a befejező egységet! Varsolci latin *Antithesise* egy lap rectóján fejeződik be, s ugyanezen lap verzóján kezdődik, eltérő kézírással az *Az ariánusok ellen való kiszület* című négy és fél lapot kitevő magyar nyelvű prózai szöveg, amely ugyancsak egy lap verzójának közepén fejeződik be, majd ugyanezen a lapon, s ugyanezen kéztől ennek az írásnak a cáfolatával (*Az ariánusok ellen való kiszület megfejtése*) folytatódik. Ez a nyolclapos szöveg az utolsó lap verzóján fejeződik be, s vele szemben a kötetstábla belső oldalán felülről lefelé haladva a következő bejegyzések olvashatók: 1630; 1657; *Veni Kws Solymosinum 14 die Apr. Anno 1613, quod caedat in laudem creatori coeli et terrae et Patri nostri Jesu Christi; Argumentum; Omnis qui odit lucem is negat Christum; ... Fueris foelix foelix adversa obligr. d. 75.; Emptus anno 1629 die 9 Aprilis a Do[m]ino Martini Kileny flo. 5. apud aedes Do[m]ini Andreas Zentei. Ad Corinth. 11. Caput mulieris vir, viri caput Christus, Ad Hebreos v. Christus fundebat deprecationes ad Deum, qui poterat eum liberare a morte.*

14 Kiss András, *Bocskai egy éve a kolozsvári források tükrében* = „Frigy és békesség legyen...”, i. m., 95–96.

15 DÁNÉ Veronika, „...Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára = „Nincsen nekünk több hazánk ennél...”: *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, szerk. Ifj. BARTA János, PAPP Klára, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2004, 174–184.

A könyv sorsára vonatkozóan ebből megerősítődik, hogy Papolci György 1629. április 9-én vette meg a könyvet Kilényi Mártontól, egy bizonyos Szeitei András házában. Az évet már ismerhettük a címlapról is, de Szeitei Andrásról semmit sem tudunk. Nem említik a források Kilényi Mártont sem, jóllehet maga a család ismert az unitárius egyháztörténet-írásban, leghíresebb tagja tanított a kollégiumban az 1640-es években. Sajnos nem nevezi meg magát az a tulajdonos, aki 1613-ban Kissolymosra érkezik, minden valószínűség szerint lelkésznek. Az íráskép ugyanakkor nem zárja ki, hogy őt azonosnak tartsuk az első kötetábla hátlapján olvasható Uzony nevű bejegyzővel. Az unitárius egyháztörténet két Uzonit említ a 16–17. század fordulójáról: az 1590-es években szetbenedeki lelkészként ismert Uzoni Ferencet, illetőleg Uzoni Fosztó Mártont, akiről azt olvassuk, hogy őt szentpáli parókiájáról Brandenburgi Katalin porosz katonái elkergették. A nonadorantista szövegeket tartalmazó 1583-as *Tractatus aliquot* című kiadvány¹⁶ egy példányának hátsó kötetábláján ugyanakkor a következő, a ragasztás miatt töredékesen olvasható bejegyzés áll: *Abstuli a Domino Gregorio Uzoni mihi perpetim... 22. Junii Anno Domino decimo sexto supra millenium et sex Matthias Keopecei*, vagyis Köpeci Mátyás 1616-ben kapta ezt a könyvet Uzoni Gergelytől. E három Uzoni valamelyikét gyaníthatjuk a kéziratos tartalmú kötetünkben is, s erről azért lenne jó többet tudnunk, mert nem kizárt, hogy őket (vagy esetleg további Uzoniakat) sejtethetjük a kéziratainkat bemásolóban vagy bemásoltatóban. Elképzelhető persze az is, hogy Papolci környezetében írta be valaki az alább ismertetendő, s közleményünk végén közölt szövegeket. Az viszont bizonyos, hogy ha jóval későbbi másolótól származnak is, felismerte együvé tartozásukat: azt, hogy a 17. század első évtizedeinek fontos eszméi és politikai eseményeihez kapcsolódnak.

A szövegek végén olvasható megjegyzések sokat segítenek ezeknek az összefüggéseknek a felismerésében. Az *ariánusok ellen való készüllet* végén ugyanis Rettegi János neve és az 1608. januári 5-i dátum szerepel, míg a megfejtés, azaz az unitárius cáfolat, tehát az egész egység végén két információt is olvashatunk: *Deeckey Szabó János 24. Aprilis Anno 1610.*, alatta *Joannes Beneo* neve is olvasható. Logikus arra gondolnunk, hogy az előbbi a szerző nevét és a szerzés időpontját jelöli meg, míg a második a mostani vagy egy korábbi másoló neve lehet.

A két traktátus nem tartalmaz dogmatikatörténeti meglepetéseket, közlésüket azonban indokolja, hogy szemléletesen demonstrálják a vitaszituációkban bekövetkező szövegtorzulásokat, az ellenfél megképződésének másutt nem mindig érzékelhető mozzanatait. A református értekezés olyan kérlelhetetlenül érvel amellett, hogy Krisztus már az első teremtséknél, a világegyetem létrehozásánál is jelen volt, hogy szinte elhomályosul az Atya jelenléte. Mivel ez is unitárius kéz másolatában maradt ránk, egyáltalán nem kizárt, hogy (az ellenfél álláspontjának abszurditását érzékeltető) ezek a másolók módosítottak az eredeti szövegen. Kifejezetten gyanúsak tarthatjuk azt is, hogy Ézsaiás 51, 16. értelmezésekor oly alaposan és részletezően idézi fel az unitárius álláspontot, hogy az már itt meggyőzőbb, mint a reformátusoké. Az is szokatlan, hogy az értekezés befejező részében a református saját bevallása szerint is kifejezetten az el-

16 Jelzete: RMÍr. 319.

lenfél bosszantására (*vexandi gratia*) irányuló kérdéseket tesz fel. Tudós traktátusokban ez nem nagyon fordul elő ilyen önleplező nyíltsággal, s ez akkor is figyelemre méltó, ha nem unitárius betoldás. Ebben az esetben ugyanis vitára felkészítő gyakorlat gyanánt kell kezelnünk a szöveget, amit megerősít a *Mondd azt, argumentálj így!* típusú kitételek gyakorisága. Feltűnhet az is, hogy a református értekezés egyáltalán nem hivatkozik tudós tekintélyekre, s a Szentháromság genezisével kapcsolatban éppen azt a szélteben-hosszában emlegetett hiteltelen mendemondát említi meg, hogy a téveszméket kitaláló Kérinthoszra (itt tévesen Cerintusként szerepel) rászakadt a fürdőház, és szörnnyethalt.

Bár viszonzás gyanánt a válaszirat, a *Megfejtés* is tartalmaz a *vexandi gratia* jegyében írott részleteket, tárgyszerűbben és lefokozástól mentesen közvetíti a más forrásokból is ismert unitárius megfontolásokat. Tudósabb jellegűnek akarja mutatni magát, hiszen az egyes bibliai helyek értelmezése során hivatkozik Erasmusra vagy az unitáriusok között közismerten nagyon népszerű Sebastian Castellióra, s alkalmanként az ellenfelek által tisztelt tekintélyeket, a pápas doktorokat is előveszi, ha érvelésük hasznosítható az unitáriusok számára. Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy ő maga kutatta fel ezeket a forrásokat, hiszen minden nehézség nélkül megállapítható, hogy abból az érvkészletből dolgozik, amely latinul Enyedi *Explicationes*ében, magyarul pedig a *Pécsi disputában*, illetőleg Erdélyben is elterjedt részleteiben széles körben ismert volt.

Ebbe az irányba vitte a szerzőt a megcáfolandó irat is, hiszen a *Kiszület* célpontja is jól beláthatóan Enyedi műve lehetett. Enyedi szellemében történik az is, hogy a megfejtés egy olyan álláspontot fogalmaz meg, amelyet az unitáriusok zöme magáénak vallhatott. Már az indításkor kifejti például, hogy jogtalanul nevezik őket ariánusoknak, s az értekezés egészében sarkalatos pont lesz Krisztus preegzisztenciájának tagadása. Tartózkodik ugyanakkor az unitáriusok belső vitáinak akár csak megemlítésétől is, s így további részletezés nélkül jelenti ki, hogy az Atyától kapott hatalom és méltóság alapján Jézus istennek tekinthető, de hallgat az imádás és segítségül hívás kérdéséről is. Hasonlóan hallgatja el a belső vitákat a János 3, 13. (Senki sem mehet fel az égbe, csak az, aki alá jött az égből, az embernek fia) magyarázatakor. Ismeretes, hogy Fausto Sozzini ezt szó szerint értelmezte, s arról beszélt, hogy Jézus küldetésének megkezdése előtt felemelkedett a mennybe, hogy kioktatást kapjon teendőiről. Az értekezés ezt meg sem említi, hanem az Erdélyben elfogadottabb megoldást közli: a hely azt jelenti, hogy Krisztus a mennyei tudományt hozta el az emberek közé. A leegyszerűsítés abban is megnyilvánul, hogy elhagyja azokat a részleteket, ahol Enyedi vagy más antitrinitárius tekintélyek az eredeti héber vagy görög textusból bontották ki a magyarázatukat. Nagyon egyszerű szöveg keletkezik így, amely ugyanakkor bizonyos erővel képes sugallni, hogy a Szentírásra és az emberi okosságra építő magyarázat elvezet az igazsághoz, s a befejezés fel is szólítja az ellenfeleket: ne valljanak olyan Istent, akit ők maguk sem értenek.

A vitairatokat azonban az teszi igazán figyelemreméltóvá, hogy az egyik szerzője fontos személyiség volt, akiről néhány adat legalább ránk maradt. Míg a kézirat végén szereplő unitárius nevekről semmit sem sikerült megállapítanunk, a református Rettegi Jánosról nagyon keveset, de fontosat tudunk. Tudjuk, hogy 1594-ben beiratkozott a wit-

tenbergi egyetemre, s Szenci Molnár Albert naplójából két adat is rendelkezésünkre áll. Lejegyezte, hogy 1615 februárjában meghallgatta egy prédikációját Gyulafehérvárott, majd beszámol még ebben a hónapban bekövetkezett haláláról és temetéséről is.¹⁷ Szenci Molnár tehát udvari papként emlékezik meg róla, s az adatait először hasznosító Herepei János nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy neki is fontos szerepe lehetett Rettegi utódjának, Keserői Dajka Jánosnak a kiválasztásában.¹⁸ Herepei ugyanakkor említést tesz róla egy másik, Hodászi Lukács kolozsvári látogatásáról írott tanulmányában is. Itt, miután megfogalmazta azt az elképzelést, hogy a Szilvási Újfalvi Imre ellen indítandó eljárás ügyében 1610 áprilisában Kolozsvárott találkozhatott a tiszántúli püspök és Báthory Gábor fejedelem, az eljárás jóval későbbi elindulására magyarázatként azt is felhossa, hogy „netalán Rettegi János, e derék udvari pap, késleltette a fejedelem hozzájárulását Szilvás-Ujfalvinak egyházi bíróság elé viteléhez.”¹⁹ Herepei tehát úgy tudja, hogy Rettegi már 1610-ben is udvari pap volt, s nagyon emberséges férfinak láttatja. A Szenci-napló kiadásához fűzött jegyzeteiben Szabó András átveszi ezt: Báthory Gábor és Bethlen Gábor udvari papjaként említi emberünket. Szabó Miklós és Tonk Sándor névsorából ugyanakkor a Báthory Gábor melletti ténykedése kimaradt, talán azért, mert Herepei itt kivételesen nem hivatkozik egyetlen forrásra sem.²⁰ Herepei azonban nem tévedett, hiszen Bojti Veres Gáspár ismert művében nem csupán azt említi meg, hogy Rettegi már Báthory Gábornak is udvari papja volt, hanem azt is tudni véli, hogy azok közé tartozott, akik a sorsdöntő pillanatban titkon értesítették Bethlent, hogy kegyvesztett lett, és Báthory az életére tör.²¹ Közismert, hogy ezt a sikeres menekülést követően nyerte meg magának a törökök támogatását és lett fejedelem, hogy aztán az elődjétől gyökeresen eltérő politikát folytasson. Ezt nem tagadjuk, a most előkerült források mégis a valláspolitikai területén megfigyelhető folytonosságra figyelmeztetnek. Azt látjuk tehát, hogy Báthory Gábor udvari papja a kolozsvári reformátusokat a templomhoz jutás útján elindító fejedelmi intézkedésekkel párhuzamosan 1608-ban előkészületeket tesz az unitáriusok elleni dogmatikai küzdelemre is. A kolligátumban ránk maradt beszédes című (*Kísület*) mű tehát arról tanúskodik, hogy a fejedelmi hatalom támogatását élvező reformátusok elérkezettnek látták az időt az Enyedi–Szilvási János vita óta a drámai politikai események miatt szünetelő eszmei harc felújítására. Az ígéretekkel nem fukarkodó, az erős pillanatokban a pápisták és az unitáriusok kiirtását egyaránt kilátásba helyező fellengzősség nem fedheti el tehát, hogy Báthory Gábor alatt természetesen nem az unitáriusok kiirtására, hanem visszaszorításukra egyáltalán nem kapkodó, hanem ugyanolyan megfontoltságról tanúskodó intézkedések történtek, mint amilyenekkel a tiszántúli református ortodoxiát

17 Szenci Molnár Albert naplója, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 176, 231.

18 HEREPEI JÁNOS, *Adatok Keserői Dajka János életéhez = Polgári és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkek*, Bp.–Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1965 (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 77–78.

19 „Az debreczenj Lukaczi Pap” = *uo.*, 321.

20 *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban...*, i. m., N° 1107.

21 BOJTI VERES GÁSPÁR, *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1980, 42.

támogatta az Újfalvi-féle újító törekvések ellenében.²² A folytonosság nagyon beszédes dokumentuma ugyanakkor, hogy Bethlen valláspolitikájának egyik formálója éppen az a Rettegi János lett, aki már az előd alatt is ebben a minőségben szolgált, s akitől a reformátusok és unitáriusok közötti csöndet megtörő első polemikus irat származik. Mindez arról tanúskodik, hogy a szombatosok elleni keményebb fellépés mellett ez az unitarizmus egészére vonatkozó korlátozó és visszaszorító igyekezet Bethlen Gábor környezetében is jelen volt már jóval Keserői Dajka fellépése előtt.

*Függelék*²³

Az ariánusok ellen való kizűlet

Az ariánusok olyat is vallnak az Isten ellen felől, melyet az Szentírásból meg nem bizonyíthatnak. Bizonyítsák meg, hogy az Atya Isten az mennynek, földnek, tengernek és az azokban lévőeknek teremője legyen, meg nem bizonyíthatják soha. Mi pedig hogy az Krisztus az mennynek, földnek teremője, megbizonyíthatjuk (mégis, az mi az Írásban nincs, elhiszik, az mi ott vagy, nem akarják elhinni). Ézsaiás 40. v. 12. Az hol az jó pásztor, az Messiás megíratatik, mennynek, földnek teremőjének mondatik. Az Dávid Zsolt. 101. v. 26. azt mondja: Te, Uram, kezdetben az földet fundálád, és az te kezdednek alkotmányi az egek. Lásd meg ezt az Szent Pál Zsidókhoz írt levelének első részében v. 10. az Krisztusról magyarázza. Kol. 1. v. 15. Az Krisztus a láthatatlan Istennek ábrázatja, minden teremtet állatoknak első szűlőtte, és ő benne teremtettenek mindenek, mennyben és az földön valók, láthatók és láthatatlanok etc.

Ha azt mondja, az Krisztus nem az első teremtésnek oka, hanem az másodiknak, így szólj: Az Szent Pál az megnevezett helyen oly teremtest tulajdonít az Krisztusnak, melyben az égben és az földön valók teremtetek, láthatók és láthatatlanok. Az láthatók az égben a csillagok, az láthatatlanok az angyalok, itt alatt pedig az láthatatlanok-félék az ördögök, de az angyalok, csillagok, ördögök-félék az második teremtésben nem teremtetek újonnan, hanem amaz legelső kezdetben, hát az Krisztusnak az első teremtés tulajdonítatik.

Kérdd meg azt is, hol mondja az Isten magát egynek az Mózes első könyvének 6. részében v. 4., mikor azt mondja: kezdetben vala az ige. Akár azt mondja, hogy ott a kezdet az Új-testamentumnak kezdetit teszi, akár azt mondja vala, azaz csak ígéletben vala, ellene mondott az Szent Pál, 2. Kol. 15. 1. így szól: az Krisztus minden teremtet állatoknak első szűlőtte, hát amikor az világ teremtetik, immár szűletett vala. Így szól a Dávid is Zsolt. 110. v. 4., az szenteknek fényességébe az én méhemből az hajnalsillagnak előtte szűltelek tégedet.

Hogy az Isten személyében három legyen Mózes első könyvének cap. 1. 26. Teremtsük az embert és cap. 3. Íme Ádám olyan lőn, mint egyik miközülünk et cap. 11. v. 7. Jertek alá, vesszessük eszt az ő nyelveknek. Mózes így szól: Kezdetben teremte az Isten az mennyet és az földet, azután az Úrnak lelke melengeti vala, vagy legelteti vala az vizeket.

22 KESERŐ Bálint, *A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 6(1966), 6.

23 A szövegeket az egykori kiejtést megcélzó modernizált átiratban adjuk.

Nézd meg három: Isten, Űr, Lélek. Űrnek mondja az angyal az Krisztust. Űr Krisztus ismét, mikor a Mária a koporsóban keresve azt mondja az angyal: nincsen itt az Űr, feltámadott. Dávid Zsolt. 33. az Jehovának igéje által erősítettnek meg az egek, és az ő szájának lelke által azoknak minden seregök. Nézd meg, hogy az Jehova, Ige, Lélek, ide néz az, az kik hisznek és megtérnek, prédikáljátok az evangéliumot minden teremtetett állatoknak, az kik hisznek és megkeresztelkednek, üdvözülnek Márk 16. v. 15, 16. A világhozságnak atyja újonnan szült minket az igazságnak beszédével, hogy lennék úgy, mint első seregi az teremtetett állatinak, Jak. 1, 15. Az oktalan állatnak seregei hogy lehetnek az apostolok? Ha ingyen sem voltak az első teremtésben, azután majd 4 ezer esztendővel születtenek, de hát szinte ott lettenek volna is, az oktalan állatoknak teremtetése után legutolszor teremtetett az ember. Azért az mi készülgető zsengeje az apostol az teremtetett állatoknak, azaz híveknek, mert az evangéliummal elsőben az apostolokat szülte az Isten, az apostolok által azután az teremtetett állatokat, az kiknek praedicálták az evangéliumot. Ezeknek is az Krisztus első szülötte, azoknak az teremtetett állatoknak, az kiket osztán Szent Pál nevez atyafiainak, Róm. 8, 28. Ott az sok atyafiak között elsőszülött, ide való amaz mondás is: ha ki az Krisztusban vagyon, új teremtetett állat, mert ennél az teremtésnél csak az Krisztus által teremtettenek mindenek újonnan, azaz az egész világot ő általa engesztelte meg az Isten ő magának 2Kor. 5, 17. Elsőszülötte minden teremtetett állatoknak, az melyek, mivel hogy az bűnben megholtanak vala Ef. 2, 2. és az Krisztus által vittetnek az életre, azért mondja elsőszülöttnek az holtak közül, mert ő általa löttenek mindenek, mert ő általa megengesztelt az Isten mindent magának. Olvasd meg Kol. 2, 15–20. Az mennyekben pedig nem az napot, csillagot [érti] az apostol, hanem az angyalokat, kik nagy ájtatossággal várták, és kívánva kívánták látni az Krisztus által való üdvességet 1. Pét. 1, 12, 16. Mikor látták, örültenek, ugyan megújultanak is rajta, Luk. 2, 13. v. 15. Láthatatlan lelkek pedig azok is, az kiről szól 1. Pét. 3, 19. De mint fáradsnak ebben sokat, Ézsaiásnak Isten azt mondja, hogy ötet mennynek plántálására és az földnek fondálására küldötte Ézsai. 51, 16.

Erre mint felelnek, következik: hogy Ézsaiás teremtetette a mennyet és földet. Az Krisztus felől pedig nem így szól az megnevezett helyen Szent Pál, hogy az mennyet, földet plántálja, fundálja, hanem az melyek vadnak az mennyen és földön, azokat nem ő teremtetette nem, hanem ő általa az Isten. Hogy merik tehát azt mondani, hogy az Atya Isten nem teremtoje az mennynek és földnek mindeneknek, kirekesztik az Atyát, és mindent a Krisztusnak adnak, az kútfejet megrekesztik, és az folyamhoz kapnak.

Azt is kérdik tőlünk: hun mondja magát az Isten egyenlő[nek]? Mi azt feleljük, hogy az Isten csak egy, kinek társa nincsen, se állatjába, se személyében, hanem csak ő egyedül az igaz Isten, mint Teremt. 32, 12. Zsolt. 82, 18. ezt, az Izrael Istenét Krisztus Urunk atyjának nevezte. Ján. 8. v. 59. et 17. v. 3. 20–17. Hogy pedig Zsolt. 110. v. 4. az hajnal való szülést az Krisztusra várják, csudálkoznak rajta.

Ha ott sem az Krisztus nevezeti, sem az születésnek nevezeti, sem az hajnalcsillagnak nevezeti nincsen, az melyet az önnön doktorok is megvallnak, az többi között lásd meg az Calvinus magyarázatját.

Negyedszer azt bizonyítják, hogy az Isten személyében három legyen Teremt. 1, 26. Teremtsünk et cap. 3. 22. Egyik miközülünk az Ádám et 12. v. 7., vesszesük esztét nyelvek-

nek, de ki mondta, hogy ez mondás csak hármat jegyezzen mindenkor. Háromszázan is, sőt háromezeren is lehetnek. Az Szentírás mikor azt mondja: az Ige Istennel vala, és az Ige Isten vala, mindenenk őáltala löttének etc.

Az Újtestamentumban könnyű az három személyt megbizonyítani Mát. 28, 29. Márk. 3, 16–17. Luk. 3, 22. Az Krisztus istenségét ezekből bizonyíts meg. Ézsa. cap. 9. v. 6. Erős Isten Ézsa. 40. v. 10. Erős Úristen, Jerem. 33, 16. Jehova mi igazságunk Osa. cap. I. v. 7. Üdvéztük őket az Jehovában, az ő Istenekben. Mal. I. v. 3. Ihon jó az uralkodó Jehova. Ján. 28. Isten vérivel váltá meg az világot. Róm. 9. v. 5. Örökké áldandó Isten, 1. Tim. 3, 16. Isten jelenék meg az testben, Titusnak írt levelében cap. 2. 13. Várván dücsőséges eljövését amaz nagy Istennek az Jézus Krisztusnak 1Ján. 5, 20. és az bizony Isten és örök élet. Az Krisztus örökből fogva való. Zsolt. 100, 4. Az hajnalcsillagnak előtte szültelek. Kol. 1, 15. Minden teremtett állatnak első szülötte. Lásd meg az Példabeszédről való könyvnek 8. (végét) az 22. versétől fogva. Ha azt mondják erre az helyre, hogy nem a Krisztus szól, hanem az Istennek bölcsessége, ezt feleld reája: az Szent Pál 1Kor. 24. az Krisztust Isten bölcsességének mondja. Így azon cap 28. versében is, ha azt mondja, az Atya tötte Istenné, így szólj: az Krisztus azt mondja, hogy én és az Atyám egyek vagyunk, ismét az Szent Lélek erejéből, ismét az én Atyám az Szent Lélek erejéből veszi és megjelenti tünetek. Ismét az én Atyám munkálkodott ez ideiglen, s én is munkálkodom.

Kérdjed ezt is vexandi gratia

Ján. 3. v. 13. Senki fel nem megyen az égbe, csak az ki alájött az égből, az embernek fia, ki most is az égben vagyon. Az ariánus ha hiszen az evangéliumnak, magyarázza meg, mint legyen az Krisztus az égben és az földön is. Ezért mind valaki ebben az istenséget nem látja, vak az.

Kérgied ismét

Hiszed, hogy az Krisztus Istennek fia, azt mondja, hiszem, kérdjed: fia-e vagy természet szerint való. Azt nem meri mondani, hogy fogadott fia, mert mi vagyunk fogadott fiak a Krisztusban, az kiket az pogányságból felvött, azt kell hát mondani, hogy természet szerint való fia. Így argumentálj azért.

Az természet szerint való fiú az atyának természeti szerint vagyon, de az Krisztus az atyának természet szerint való fia, azért természet szerint olyan Isten, mint az Atya.

Cernitus találá az Arius tudománt, de egy fürödés-ház reája szakada s megölé.

Anno Domini 1608. 5 die Janu. Joannes Rettegi R. Integer

Az ariánusok ellen való kizületnek megfejtése

Az minemű vallást tulajdonítanak Ariusnak az historicusok, azt mi nem igazoljuk, azért ariánusok nem vagyunk. Csak az Istennek tiszta szent igéjét bizonyítjuk, ez ellen sem írást, sem magyarázatot be nem veszünk, hanem egyik írást másikkal magyarázzuk.

Hogy csak az Atya Isten legyen az mennynek, földnek, tengernek és ezekben valóknak teremője, mi így bizonyítjuk.

Te vagy az Isten, az ki a mennyet, földet, tengert és minden benne valókat teremtettél. Feltámadtak a földnek királyi, öszvegyültek az hatalmasok Úr ellen és az ő Krisztusa

ellen, mert bizonyára feltámasszák az te szent fiad ellen, az Krisztus ellen Heródes és Pontius etc. Ap.Csel. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. Olvasd meg, ki fia és ki Krisztusa az Jézus az Úr, ki a mennynek, földnek teremője, én Istenem. De nekünk egy Istenünk vagyon: amaz Atya, az kitől mindenek vadnak 1Kor. 8–6. Te látod-e, hogy Szent Pál az mennyen, földön való Isteneket mind hátraveti, és csak egy Istent vall az keresztyénnel, és az Atyának nevezi, ezt mondja mindeneknek teremőjének. De itt az ellenkezők így okoskodnak: miképpen az Krisztust egy úrnak mondja, de abból az nevezetből kivetköztetik az Atya, mert ő is úr, azonképpen az Atya Isten Isten nevéből ki nem vetköztetik az Krisztus. De ez nem igaz, mert egyik a másiknak nevezetiből teljességgel kivetköztetik, mert nem azt mondja, hogy egy Istenünk vagyon, ki az Atya és Fiú, hanem csak az Atya. Így szól Krisztus Urunk is Mát. 23, 29. Az Atya Isten Úr ugyan, de nem olyan, mint az Krisztus, hanem magától való Úr, de az Krisztus mástól való, az ő Atyja tötte őtet Űrrá, Ap.Csel. 2. v. 36. Ember ő magának nem szokott hálákat adni XX. No, hálákat adok te Neked, Atyám, mennynek, földnek Ura, Mát. 11. v. 25. XX. hanem másnak, az kitől valami valami jót vött, kinek ad az Krisztus hálákat? Magának nem, hanem az ő Atyjának, az ki mennynek, földnek ura. Különbö tesznek vallást az apostolok az Atyáról: Hiszek egy Istenben, mennynek, földnek teremőjében, ez ilyen Isten nem fogantatik, nem szülehetik, sem meg nem halhat. Különbö tesznek vallást az Krisztusról: Én hiszek Jézusban, Krisztusban, az mindenható Atya Istennek, az mennynek teremőjének egyetlenegy fiában, az mi Urunkban, ki fogantaték etc.

Az ki fogantatik, születik, megöletik, örökké Istennek nem mondathatik. Itt is látod, hogy az Jézus Krisztusnak Atyja az egy Isten az mindenható Atya, mennynek, földnek teremője. És minden tiszta Szentírás, nem consequentia. Miért tagadják hát azt, az ki a Szentírásban bűtű szerint megvagy, peng azt, az mi a Szentírásban nincsen, hogy az Krisztus az mennynek, földnek teremője, hol vagyon az az mondás megírva, hol olvasd el?

Ezt ő úgy bizonyítják Ézsai. 40. v. 12. ahul az jó pásztor az Messiás megíratik, mennynek, földnek teremőjének mondatik, ott az Messiásról semmi emlékezet nincsen, miért ragasztják hát oda? Miért foldozzák az Istent? De így consequentiálnak az Úr Isten, az ki ő maga saját énjével és karjával uralkodik, pásztornak mondatik Ézsai. 40. v. 12.

De az Krisztus magát mondja amaz jó pásztor Ján. 10, 11, hát az Krisztus magától való örök Isten? Ez nem írással való bizonyítás, hanem consequentia, az mely nem igaz. Mert Ézsaiás azt mondja pásztornak, az ki magától való Isten, az Krisztus peng oly pásztornak mondja magát, az ki nem magától való, hanem az kinek az ő atya adta az juhokat. Lehetnek 3Kir. 22, 19. Dán. 4, 17., ha a három személynek egyike Ádám, hát ő is Szentháromság, ha peng nem egyike, miért bizonyítanak avval, nem oly bolond volt Ádám, hogy ő ember lévén teremő Isten akart volna lenni, hanem olyan akart lenni, mint az angyalok, az kinnél csak kevéssel vala küsebb Psal. 8.

Evvel is az három személyt bizonyítják. Mózes így szól: kezdetben teremtette Isten, és az Úrnak lelke legelteti vala az vizeket. Ihon látod, Isten, Úr és Lélek, hát háromság az Isten. Nem méltó ilyen dologra megfelelnünk, ezt is meghamisítják az önnek doktorok, ördög, sárkán, kígyó ide háromszor egy állatról, jaj, szegények, hogy még erre is támaszkodnak!

Nem tagadjuk, hanem erősen valljuk az Atyát, az Fiát, az Szentlelket Mát. 28, 29., Márk. 1., Luk. 3, 22. De az Szentírásnak igaz értelme szerént, de nem az az kérdés, ha

vagyon-e Atya, Fiú, Szentlélek, hanem az, hogy ha az a három egyenlőben egymáshoz az istenségben egy állatú Istenek, azaz ez az Isten egy állatjában, három személyében, ezt kellene megbizonyítani, nem azt, az mit mi nem tagadunk. De az Szentírásban nincsen, hanem Alessandriában formálták az görög bölcsek Anno Christi 328.

Ötödször az Krisztus Istenségét így bizonyítják Ézsa. 9. v. 6. De ez nem az örök Istenről szól, hanem született gyermekről v. 40. 10. Ez az Atya Istenről szól, nem az Krisztusról Jerem. 23, 16. Ez sem az Krisztust nevezi, hanem Jerusalemet Hózs. 1. v. 7. nem az Krisztusról, hanem vérről szól, az ki azt mondja: Egyiptomból hívtam ki az én fiamot Hózs. 11, 10. Az Malachiás mondása is cap. 35. arról vagyon, az ki az Krisztusnak előjáróját elküldi Mát. 11, 10. Lásd még Ap.Csel. 20. v. 28. arról az Istenről szól, az ki tulajdon fiának nem kedvezett, hanem halálra küldte, adta érettünk, és annak az ő tulajdonának vérével megváltott, megmosogatott Róm. 8. v. 31., Ján 1, 7. Lásd még az Szent Pál mondását Róm. 9, 5., még az pápás doktorok közül is némelyek az Atyára, nem az Krisztusra magyarázzák, az görög ige is azt bizonyítja egy Tim. 3, 16. Az az Isten jelent meg testben, az kiről Krisztus urunk mondja: az én Atyám én bennem lévén ő cselekedti ezeket Ján. 14, 10. Kiről azt mondja, az ki engemet lát, látja az Atyát Ján. 14, 9. Más Istent nem találunk, az ki az Krisztusban megjelent volna. Szent Pált Tim. 21, 3. nem az Krisztust, hanem az Atyát nevezi nagy Istennek. Várjuk, úgymond, az reménylett bodogságot, az nagy Istennek dicsőséges eljövételit és az mi üdvözítőnknek, az Jézus Krisztusnak jövételit, az melyről Krisztus Urunk szól Mát. 16, 27. 1Ján. 5. v. 20. Arról az igaz Istenről szól, az kinek ismeretire tanított és int minket az Krisztus. Így mondja vala amaz bölcs Erasmus Rotterodamus, így magyarázza Castellio és többen. De ha szinte az Krisztusról szólnak, mivel ezek az írások mindazáltal azt nem bizonyíthatják, hogy az Krisztus egy állatú és egyenlő Isten az Atyával, hogy pedig Isten legyen, mi sem tagadjuk, de úgy, az mint ő maga magyarázza Ján. 10, 35. Az Krisztus öröktől fogván való voltát így bizonyítják Zsolt. 40. v. 4. Az hajnalcsillag előtt született az Krisztus, de mondtuk, hogy ilyen gyermeki dologra nem méltó megfelelnünk, eléggé megfélemlenek az önnön doctori. Lássák meg az önnön Bibliájokat, az melyet nem Hieronymus fordított deák nyelvre. Az hajnalcsillagnál előbb való az menny és föld, az sötétség, az nap, hát ezek is öröktől fogván valók, az ördög előbb való az hajnalcsillagnál. Ki nem póki ezt az dolgot? Péld. 8. v. 22. Az bölcsesség nem az Krisztus, hanem az isteni félelem, az melynek kútfeje az Isten igéje. Péld. 8, 13. et 9, 10. Jézus Sirák 19. Az melyet Salamon kíván magának követésre, íme, ő tanít mindent. Péld. 1. De az Krisztus nem mondatik ilyen bölcsességnek, hanem olynak, ki nekünk lőtt bölcsességünk, nem az világnak teremtésében gubernálásában, hanem az emberi nemzetnek váltságában, megszentelésében, megigazításában. Lásd meg egy 1Kor. 1, 30. az Krisztus egynek mondja magát lenni az ő Atyjával Ján. 10. v. 30. De nem állatjában, az melyről Calvinus is vallást tesz, hanem az juhoknak megtartásában az embereknek megtérésében és üdvözítésében, és nem különben egyek, mint az apostolok. Ján. 17. 11. 21. 27. Ha pedig állatjában egy az ő Atyjával, hát az Atya Istennek teste és állatja lesz is, mert az Krisztus testes és igaz ember, az apostolok is az Atyával és Fiúval egy állatú Istennek lesznek, mert ezek mind egyaránt mondatnak egynek. Nincs ebben semmi különbség, mikor Krisztus Urunk így szól: az mint mi egyek vagyunk, Atyám, ezek is mi velünk egyek legyenek. Amaz mondások is nem bizonyítják az Krisztusnak

öröktől fogván való voltát: az Szent Lélek az enyéből veszen, az Atya munkálkodik, én is munkálkodom, mert az első mondás arra néz, hogy az Szent Lélek az Krisztus nevében jő, az Krisztus igaz ismeretét magyarázza meg tanítványoknak, mert Krisztus Urunk földön létében sokat mondott volna nekik, de akkor el nem viselhették.

Az másik mondás pedig azt mutatja, hogy az Krisztus az ő Atyján kívül semmit nem cselekszik, hanem szinte úgy, valamint az Atya őneki parancsolta, mutatta és reá megtanította, azaz minden dologban egy az Atyával.

Hetedszer ezt is kérdik tőlünk vexandi gratia Ján. 3. v. 13. Senki fel nem mehet az égbe, csak az, ki alájött az égből, az embernek fia. Kévánják, hogy megmagyarázzuk, mint legyen az Krisztus az égben és az földön egyszersmind. Mi így magyarázzuk, hogy Krisztus urunk nem az ő személyéről, állatjáról vagy természetéről magyarázza az ő mennyben vagy ez földön való lételét, hanem azt jelenti, hogy az embernek fia csak egyedül az, az ki az mennyi tudományt az embereknek közibe hozta, megmagyarázta. Senki nem más, így mondatik Baptista János keresztsége mennyből lenni, hogy nem embertől vagyon. Ezen értelemmel mondatnak az apostolok és minden hívek menybelieknek, hogy az világnak ő köteles tudományát megutálván mennyi életet és mennyi tudományt követnék Ján. 15, 19. Tü nem vadtok ez világiak, mert én titeket ez világból kiválasztottalak Fil. 3, 20. Az mi alá- s feljársunk, nyájasságunk mennyben vagyon, ha pedig azt mondják, hogy csak az emberi természet felől ez nem mondatik, hanem az embersége szerint az földön volt, de istensége szerint mennyben, következik, hogy az hívek és az apostolok isteni természet szerint voltak mennyben, mikor emberi személyek szerint ez földön voltak.

Kérdik tőlünk: ha az Krisztus fogadott fia-e ő az Atyjának, vagy természet szerint való fia? Az írás Krisztust Istennek szerelmes fiának, egyetlen fiának, elsőszülött fiának mondja, de fogadott fiának nem mondja, sem olyan természet szerint való fiának, hogy az Atyával egy állatú és egyenlő Isten legyen. Miért vallnak tehát olyat, az mit a Szentírásban nem olvasunk, mutassák ők meg, hol vagyon? Ján. 10, 19. Látod-e, mely nagy különbség vagyon az két pásztorok között, az ki örök Isten, az mástól semmit nem veszen. Az ki mástól veszen mindent, magától való Isten az nem lehet, egyenlő sem lehet amavval, nem kellene tehát összezevarni és eggyé tenni, az kik különbek egymás között. De ezt hozza az argumentálás, a consequentia, mikor az bötű mellől elállanak. Itt is evvel excipiálnak: az Krisztusnak két természeti vagyon, mert isteni és emberi, embersége szerint mindent az Atyától vött, de Istensége szerint semmit nem, mert olyan magától való Isten, mint az Atya. De ez ilyen szólás hol vagyon megírván? Hol olvasod? Emberi szerzés, és hogy az Krisztusnak két természeti vagyon az konstantinápolyi zsinatban szörzötték és végezték az görögök Anno Christi 181. Mi pedig az ilyen emberi találmánynak helyt nem adunk, hagyjanak békét hát ez ilyen emberi találmánynak! Szóljanak Szentírásból úgy, az mint ott vagyon, amint olvassák.

Második consequentia ez Psal. 102. v. 26. Te, Uram, kezdetben az földet fundáltad, és az te kezdednek alkotmányi az egek. Ezt Szent Pál az Krisztusra magyarázza, az is következik, hogy az Krisztus az az Isten, az kiről Dávid szól, ha ilyen következéssel kell az Írást megmagyarázni. Nem lehet oly nagy tévelygés, az mit az Szentírásból meg nem bizonyíthatnak, mert az Ótestamentumból hozott bizonyosságokat az Újtestamentumban

azon egy dologra és személyre magyarázzák. Az emberek, de kiváltképpen tanítók örökké lesznek. Teremt. 25, 4. 1Kor. 9. Az törvény és az Krisztusban való hit egy leszen. Deut 30, 12. Róm. 10. Salamon Jézus Krisztus leszen. 2Kir. 7, 14. Jób. 1, 5. Júdás Dániel árulója leszen Zsolt. 10. 9, 8. Ap.Csel. 1, 20. az Krisztus bálványozó zsidó leszen. Hózs. 11. v. 1. Márk. 2, 19. Egyiptomban az megölt bárány Krisztus teste leszen, az ki azután 2000 esztendőszül született Kiv. 12, 46. Ján. 19, 36. Az szent házasság paráznaság leszen R Teremt. 22, 24. 1Kor. 6, 16. Az Krisztust az koszos latorrá teszik, Teremt. 21, 24. Gal. 3, 13. Látod-e, mi következik abból, ha azon igén magyarázzák mind az két testam-tumbeli írásokat, hagyjanak békét hát afféle írás magyarázatnak, ne mondjuk azt, hogy az szinte az Újtestámentum néz, az az ótestámentombeli Írást magyarázza, arról szól az testamtomok. Hanem mondjuk azt, hogy az Ótestamentum bötű szerint nem az Krisz-tusról szól, hanem másról, hanem példázta az jövendő Messiást és annak tisztit.

Ennél is bizonyítják, hogy az Krisztus mindeneknek teremtője, hogy az láthatatlan Istennek ábrázatja minden teremtettt állatoknak elsőszülötte, ő lenne teremtője minde-neknek, mennyben és földön valók láthatók és láthatatlanok, hát az Krisztus terem-tette az mennyet és az földet, tengert 2Col. 9, 15. De te, keresztény, vizsgál meg az Írást, miért mondatik: az Krisztus ábrázatja Istennek, mert az Isten láthatatlan, de az Krisztus látható. Különböznek hát ezek, azt sem mondja, hogy az Krisztus teremtet-tette, hanem hogy ő teremtettt ő általa, más az kűtfő, más az eszköz, más az elsőbb való, más az később, más az is az ő utána való, az ki született azért, bár első született legyen, de még sem következik ebből, hogy teremtt Isten legyen, hanem csak ő következik, hogy előbb való az teremtettt állatoknál, de nem látják az vakok, hogy az teremtettt állatok az Újtestámentumban gyakran nem egyebek, hanem az embereket érti, az ki megírja aztán vallások históriáját, azért sem az argumentumok nem jók, sem a consequentia.

De kérdjed te is ötöt vexandi gratia: az Krisztusban az két természet, az melyet ők találtnak és vallnak, elválhatik-e egymástól, vagy nem? Ha azt mondják, hogy elválhatik, az vallások ellen vagyon, mert oly vallások, hogy az két természet elválhatat-lanképpen egyez meg egymással. Azért ha az Krisztus embersége szerint Nicodemussal disputálván mennybe nem lehetett, istensége szerint sem lehetett. Krisztus urunk sem azt mondja penig, hogy istensége szerint vagyon mennybe, hanem az embernek fia va-gyon ott. Kérdjed azt is: az születés előtt volt-e az háromság, avagy nem? Ha nem volt, az formált Isten, ha pedig volt, hát az szülés után az emberi természettel megtöbbsült és szaporodott, avagy az ember Krisztus az háromság kívül negyedik lesz. Mégis kérdjed: Isten állatjából született Fiú Isten? Csak személye szerint vette mástól az többit, vagy ál-latja szerint. Ha csak személye szerint hát az Krisztusban nincsen két természet, hanem két személy, az mely vallások ellen vagyon.

Ha penig az második személy az állattal együtt testesült meg, avagy az Fiúnak más állatja és isteni természeti vagyon, az mely elválhatatlan az Atyától, az második személy az elsőnél és harmadikkal, azaz az teljes háromság testesült meg.

Mondd ezt immár, avagy hogy nem háromság, hanem négység vagyon, Atya, Fiú, Szentlélek és emberi természet, avagy más három személy elenyészett és csak az ember Jézus Krisztus maradott meg minden állatjában s minden személyében. Ha azt mond-ják, hogy emberi okosság az istenséget meg nem tudhatja, ne valljanak tehát olyan

Istent, az kit ő magok sem érthetnek, tudhatnak meg, mert az igaz Isten magát úgy magyarázta, esmertette, hogy az ember maga mint léteetlen, ha az Istent nem ismeri Róm. 1. v. 19, 20.

Ezekre való feleletek legyen hamar érte. Akkor osztón derék vallások leszen mindené.

Deeckey Szabo Janos 24. Aprilis Anno 1610

Joannes Beneo

TÚRI TAMÁS

Csanádi Pál és Bethlen István

Csanádi Pál *Amaz Szent Máté Evangéliumának 28-dik részében való igéknek kezdetű munkáját* a szakirodalom csak *Magyarázat*ként¹ emlegeti. Egyetlen, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában fellelhető, 1780 körüli másolatból ismert, amelynek szövegét a függelékben adjuk közre. A Fodor Mózes által készített másolat² az Mss. 3066. jelzetű papírkötéses, félnegyed réttű kolligátum 40r–54v. lapjain található, több, az unitarizmus szempontjából fontos szöveg környezetében. Éppen ezért érdemes szemügyre vennünk e szöveggyűjtemény tartalmát:

2r–6v. *Az Atya Istenről és az ő fiáról az Úr Jézus Krisztusról való rövid tanuság kérdések és feleletek által.* – A munka befejezetlen, a 8. fejezetnél megszakad. (Valószínűleg eddig ismeretlen 17. századi unitárius káté vagy alkalmi feldolgozás.)

6v–10r. *Az Apostoli hitvallás. A részre hajlás nélkül való olvasóhoz 1684.* – A lap közepén kezdődik, más kéz írása és más tinta. Ismeretlennek látszó unitárius Krédó-magyarázat vagy annak kivonata.

10v–22r. *Preussius Janos confessioja*, melyet a *Kegyes olvasóhoz* címzett ajánlás vezet be. A 17–18. századi erdélyi szász és magyar unitáriusok körében jól ismert Johann Preuss³ hitvallásáról az *Unitárius egyháztörténet* is említést tesz. A lutheránusból unitáriussá lett szerző hét cikkelyben tárgyalja a keresztény hitvallást.⁴ További vizsgálatoknak kell kideríteniük, hogyan viszonyul a szöveg Benedykt Wiszowaty 1687-es kátéjához, amely eredetileg a Brandenburgban letelepedett unitáriusok védelmében íródott, Erdélyben pedig a katolikusok megerősödése után hasonló funkciót tölthetett be.

1 PAP Balázs, *Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly, KerMagv*, 108(2002)/2–3, 199.

2 KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 153. Csanádi szövegét ő is közli (153–160).

3 Péter ÖTVÖS, *Preussen christliche Lieder in der unitarischen Gemeinde von Klausenburg: Bemerkungen zu dem Thema Unitarier und Spiritualisten in Siebenbürgen* = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries, eds. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi, 2000 (*Studia Humanitatis*, 11), 259–268. Egyéb munkáiról lásd Sz. SCHAFFER Andrea, *Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 507–520.

4 KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, II, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1–2), 796.

22r–39v. Az egy állatban lévő három személyről való tudakozódás... Feltehetően Toroczkai Máté munkája. Fontosságát mutatja, hogy több másolata ismert: a 18. századi *Vadadi Hegedűs-kóde*xben, illetve az OSZK Kt. Oct. Hung. 1097. jelzetű, *Unitárius hitviták* címmel ellátott 19. századi kolligátumban, melyet a másoló valószínűleg történeti dokumentumok gyűjteményeként hozott létre.⁵

39v–40r. *Beza in praefatione contra Valentinum Gentile*. – A Bernben kivégzett olasz eretnek nézeteit cáfoló Béza-szöveg elrettentő lehetett az unitáriusok körében, ugyanis az unitarizmust a Sátán művének tekinti. Béza valószínűleg így reagált az unitáriusok történetfilozófiai koncepciójára, amely szerint ők lennének a reformáció beteljesítői. Munkájának az erdélyi unitáriusok körében való reflektáltságáról tanúskodik, hogy a *De falsa et vera* bizonyos részletei ezzel vitáznak.⁶

40r–54v. *Amaz Szent Máté evangéliumának 28dik részében való...*

54v–64v. *Apologia et confessio receptae unitariae religionis in Transilvania per honorabilem Daniele*m Bekes *superintendentem eiusdem receptae unitariae religionis et alios sibi adherentes*. – Befejezetlen. (Az unitáriusokra kényszerített ún. dési komplanáció szövege, amelyet Beke Dániel 1638. július 1-jén terjesztett a fejedelem és az országgyűlés elé. Több másolata ismert.)⁷

A dolgozat végén a *Magyarázat* szövegét értelmező jegyzetekkel, modern átírásban közlöm. A magánhangzók esetében a kéziratban szereplőket hagytam meg, míg a mássalhangzókat esetenként javítottam (pl. vadnak ~ vannak). Ellenben sehol nem emendáltam, javítottam a szövegen, annak ellenére, hogy az elírásokkal és homályos megfogalmazásokkal teli. Ehelyett értelmező és helyesbítő jegyzetekkel láttam el azt. Az elírásoknál a jegyzetben közöltem, hogy véleményem szerint milyen alaknak kellene a kéziratban állnia (pl. ellenkezőnk ~ Helyesen: ellenkezőink). Míg a régies és értelmezésre szoruló alakok szövegbeli első előfordulásánál értelmező jegyzetet közöltem, a továbbiakban viszont elhagytam ezeket, mivel a másoló konzekvensen használta a szövegbeli alakokat a jegyzetben közölt jelentéssel (pl. keresztelkedtenek ~ Értsd: keresztelkedtek). A szöveg közlésében a modern helyesírási elveknek megfelelően jártam el és a központosítást szintén modernizáltam, igyekeztem az írásjeleket a szöveg értelmének megfelelően elhelyezni.

Csanádi Pál *Magyarázata* (40r–54v) több szempontból is számot tarthat érdeklődésünkre. Egyfelől a református Vári Szárnyas Jánossal való hitvita elindítója volt, másfe-

5 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25), 168–169.

6 BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 14), 35–36. A szöveg modern kiadása: *Correspondance Théodore de Bèze*, VIII (1567), eds. Hippolyte AUBERT, Henri MEYLAN, Alain DUFOUR, Claire CHIMELLI, Mario TURCHETTI, Genève, Droz, 1973 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 36), 234–246.

7 Lásd: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, I, Szeged, 1997. MsU. 54/A, MsU. 117/C, MsU. 1105/Q, MsU. 1260, MsU. 1414–1420, MsU. 1580. A szöveg magyar fordítása: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 501–508.

lől a *Magyarázat* – amint kolligátumunkban nem szereplő, de 18. századi egyháztörténeti dokumentumokban megőrzött teljes címe is mutatja – Bethlen István kívánságára íródott, s ez indokolta teszi az unitáriusok és a gubernátor viszonyáról ránk maradt adatok előszámlálását.

Az 1572-ben született Csanádi Pál Enyedi György tanítványaként kezdte meg iskoláit. 1595-ben a torockói iskola igazgatójává nevezték ki, majd mikor ottani paptársát, Torockzai Mátét 1597-ben püspökké választották, követte őt Kolozsvárra, ahol segéd-tanítói állást kapott. Egy évvel később már a tordai gimnázium igazgatója, ám hamarosan visszatért Kolozsvárra. 1603-ban Andreas Cromer társaságában itáliai tanulmányútra küldték, ahonnan 1608-ban filozófiai és medikus doktori címmel tért haza. A kolozsvári iskolát 24 éven keresztül vezette: előbb Cromerral közösen, majd 1613-tól egyedül. 1632-ben, Radécus Bálint halála után a dicsőszentmártoni zsinat püspökké nevezte ki Csanádit, aki haláláig (1636) viselte e tisztséget.⁸ A Tözsér-Fosztó-féle *Egyháztörténetben* Csanádi munkáinak lajstromából jól látszik,⁹ hogy az 1610-es években intenzív hitvitázó tevékenységet fejtett ki a Kolozsváron egyre erősebbé váló református felekezet ellen. 1615-ben írta meg az általunk is közreadott *Magyarázatot*, melyben Máté evangéliumának 28. részét értelmezi.

A munka egyfelől az érintett dogmatikai kérdések miatt látszik különösen fontosnak. Az értelmezett bibliai hely ugyanis azok közé tartozik, melyek az ortodox álláspont szerint a Szentháromság létét bizonyítják. Csanádi, aki természetesen tagadta ezt, érveit a Bibliából és Enyedi György *Explicationes* című munkájának vonatkozó fejezetéből merítette.¹⁰ A Bethlen Istvántól érkezett felkérésnek nemcsak ezért nem volt könnyű eleget tenni. A mondott bibliai hely ugyanis nem csupán a Szentháromságtan egyik alapköve volt a reformátusok szemében, hanem magyarázata óhatatlanul azzal a veszéllyel járt, hogy az unitáriusok belecsúsznak a keresztségre vonatkozó álláspontjuk kifejtésébe. Márpedig ebben nem rendelkeztek letisztult állásponttal, illetőleg többségük a jelek szerint olyan véleményen volt, amely lehetővé tette volna a reformátusoknak, hogy előhúzzák az anabaptizmus vagy a szentséggyalázás jól bevált vádjait. Ha csak egy pillantást vetünk az unitáriusok különböző csoportjai által használt kátékra, ezt könnyen beláthatjuk. Torockzai Máté püspök kátéja¹¹ egyértelműen fölöslegesnek mondja a keresztyén szülöktől született gyermek „mosogatását”, mert ez éppen úgy atyáról fiúra száll, mint a nemesség. Más megfontolásokból hasonlóan vélekedett Fausto Sozzini is, de fontos hangsúlyoznunk, hogy álláspontja nem egyezik a már bizonyára többek kezében ott lévő rakóvi kátében leírtakkal. Ez a felnőttek, legalábbis a hit kérdésében már véleményt formálni tudó ifjak megkeresztelését írja elő. Hasonló megfontolásokat tartalmaznak Várfalvi kátéi is, amelyek nem kötődnek

8 KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, i. m., 444–446.

9 KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, i. m., 498–499.

10 ENYEDI György, *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet*, Claudiopoli, 1598 (RMK II, 281), 111–120.

11 BALÁZS Mihály, *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanciáig* = *Uő, Felekezetieség és fikció*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 8), 59.

úgy az anabaptisztikus hagyományhoz, mint a rakówi, ám annál határozottabban beszélnek arról, hogy a mosódás az elme és az erkölcs megtisztításának a jele, s a keresztény életre való elköteleződés bizonyítéka. Rendelkezésünkre áll egy olyan latin nyelvű kéziratos prédikáció is a 17. század első feléből (sajnos a közelebbi datáláshoz nincsenek adataink), amely részletesen taglalja ezt a kérdést. Előbb kifejti, hogy a keresztységnek nem csupán a hit megvallása a feltétele, hanem az is, hogy a rossz erkölcsöktől megszabaduljon az ember, s ezt kész legyen tetteivel is bizonyítani. A kálvinista predestináció-tannal való burkolt vitára célozhat, hogy ezt követően élesen polemizál azokkal, akik szerint kevés az ilyen hívő. Ezután arról beszél, hogy a Krisztus utáni 2. századig ezt vallották a keresztények, akik a keresztségi alámerülésben, az úgynevezett immersióban a régi ember halálát és eltemettségét vélték fölfedezni. Majd a romlás bemutatása következik, amelynek részese volt Luther, Melancthon, Béza és Kálvin is. Itt azonban megfordul a gondolatmenet, mert azt olvassuk, hogy az lenne helyes, ha az apostolok idejét követnénk most is, ám a botrány elkerülése végett, s hogy ne adjanak fegyvert ellenfeleik kezébe, akik a közbéke felforgatásával vádolják őket, azt javasolja, hogy ők is kereszteljék meg a gyermekeiket. Hasonló leegyszerűsítési törekvést látunk akkor is, amikor a *Magyarázatot* Enyedi ide vonatkozó magyarázatával szembesítjük. A nagy 16. századi püspök könyvének roppant gondolatgazdag fejezete ez, ahol egyrészt a *sacramentum* kifejezés keletkezéséről olvashatunk, majd nagyon érdekes nyelvelméleti fejtegetés következik arról, hogy az *incantatio* (a bűvölés) letéteményeseinek tartott pápisták a tárgyalt bibliai hely felolvasásának hatalmat tulajdonítanak, s úgy vélik, hogy a hangsor elhangzása képes átalakítani a lelket. Az elméleti fejtegetésekhez nagyon konkrét oldalvágások csatlakoznak annak taglalásakor, hogy az Újszövetségben nincs nyoma annak, hogy az apostolok az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében kereszteltek volna. Enyedi itt rendkívül szellemesen egy platformra helyezi a nagy jezsuita poleмикus Bellarminót, Luther elszánt ellenfelét, Ecket és Bézát, akik majd ugyanúgy vallják, hogy az írás ellenében feltételezett hagyományt kell követni.

Az unitáriusok simulékonyabb arculatát megmutatni akaró Csanádi eltekint ezek felidézésétől, jöllehet a traktátus befejező része erősen kötődik Enyedihez. Csanádi ezt egy krisztológiai „bevezetővel” látja el, s ebben hangsúlyozza, hogy Krisztus nem egy állatú az Atyával, nem örökkévaló, nem mindenható, nem halhatatlan és láthatatlan, az Atya támasztotta fel, s hatalma Istentől adatott. Tagadja Krisztus kettős természetét, és közbenjáró mivoltát emeli ki, majd szembeállítja az Atyával, aki mindenkinek kútfeje, és aki maga kegyelmez meg nekünk Krisztus és a Szentlélek által. Csak eztán tér rá szorosabban a bibliai hely megtárgyalására, hol a többnyire Enyeditől átvett érvekkel igazolja, hogy valaki nevében keresztelni nem jelenti, hogy azt önmagától való istennek kelljen hinni, csupán arra utal, hogy azt igaz tanítónak kell elismerni. Másfelől a vízzel való keresztségnél az apostolok csupán Jézus nevében kereszteltek, ami nem azt jelenti, hogy ellentmondtak volna Krisztus Máté 28-ban adott parancsának. Ugyanis a lélekben való keresztség lényege, hogy a nép megtanulja és elfogadja, hogy Krisztus az Istennek megígért messiása, ki által az Atya meg akar békélni az emberekkel. A tárgyalt helyen csupán azért van ilyen világosan szó az Atya, Fiú, Szentlélekről, mert Jézus messiás voltáról az Atya, Fiú és Szentlélek tesz tanúbizonyságot.

A történet innen ismerős. Csanádi *Magyarázata* Vári Szárnyas János prédikátor keze ügyébe akadt, akit Bethlen Gábor hívott Kolozsvárra 1616-ban, hol 1620-ig töltötte be ezt a tisztséget. Vári „hazug számár”-nak nevezte Csanádit, s egy hosszabb cáfolattal is készült ellene. Mindez Csanádi fülébe jutott, aki megelőzte a református prédikátort, s egy latin nyelvű feleletet készített a szidalomra. Szárnyas János *Magyarázatot* cáfoló munkája 1617-re készült el, Csanádi azonban egy magyar nyelvű irattal ezt is megválaszolta: *Pöröly, mellyel amaz Szent Máthé evangéliomának XXVIII-dik részében való igék fölöl...*¹² E vita bizonyíték arra, hogy az antitrinitáriusok és a reformátusok között kemény összecsapások folytak, s az unitáriusok még mindig „teológiai erősen felvértezett” ellenfélként álltak helyt.¹³ Azt is jelzi továbbá, hogy az erdélyi unitáriusok a 17. század első évtizedeiben sem mondanak le arról, hogy vallási nézeteiket, hitigazságait és világnézetüket irodalmi eszközökkel is védelmezzék az erősödő reformátussággal szemben.¹⁴

E helytállásra szükség is volt, ugyanis a 16. század végétől az alapvetően unitárius vallású Kolozsváron a reformátusok fokozatos térnyerése követhető nyomon. A folyóiratszám előző (Rettegi János *Az ariánusok ellen való készüllet* című szövegével foglalkozó) tanulmánya már részletezte Bocskai reformátusokat erősítő és Báthory Gábor eklézsialapító szerepét.¹⁵ A reformátusok megizmosodása azonban Bethlen Gábor uralkodása alatt bontakozott ki leginkább. Bethlen nem csupán politikailag igyekezett legitimálni hatalmát,¹⁶ de a református hit államvallássá tétele is céljai közt szerepelt. Mindezt több fronton kívánta elérni: egyfelől kiterjedt mecenatúrával a kultúra területén, másfelől irodalmi propagandával és a reformátusokat erősítő, az unitarizmust gyengítő országgyűlési határozatokkal. 1614-ben a református iskolai oktatás megindulásával párhuzamosan Dési P. Istvánt kinevezve másodlelkési tisztséget hozott létre. Az Óvárban a második parókiális ház megvásárlásával egyfajta református központ és infrastruktúra alakult ki, s ezért egyáltalán nem véletlen, hogy a fejedelem 1622-ben Kolozsváron tervezte megalapítani akadémiáját. Ebből a célból a reformátusoknak adományozta a Farkas utcai templom és kolostor épületét, 1628-ban pedig az újonnan alakult szász református gyülekezetnek (amit az 1626-ban unitárius hitből áttért szász polgárok alkottak) adományozta imaterem céljára a János Zsigmond építtette Apellatiumot.¹⁷ Melotai Nyilas *Speculum Trinitatis*ának előszavából jól látszik, hogy a fejedelem az épületadományok mellett a peregrináció támogatásával is az ekléziát kívánta erősíteni, hogy a visszatérő alumnusok később lelkési és tanítói állást lássanak el.¹⁸ A fejedelem 1617–18-ban több nyilvános unitárius–református hitvitát tervezett

12 PAP, i. m., 198–199. Csanádi *Pöröly* című munkája kéziratban maradt fent; szövegét Pap Balázs tanulmánya végén közli: 207–216.

13 Uo., 196–197.

14 BÁLINT KESERŐ, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)* = György Enyedi and Central European Unitarianism..., i. m., 116–117.

15 BALÁZS Mihály, *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*.

16 PÉTER Katalin, *Bethlen Gábor uralkodásának első szakasza*, *Confessio*, 3(1980)/3, 25–40.

17 SIPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 113.

18 MELOTAI NYILAS István, *A Speculum Trinitatis előjáró beszéde = Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. MAKKAI

Kolozsvárott.¹⁹ Sajnos e disputákról kevés adattal rendelkezünk, ám megvalósulásukat jelzi az *Unitárius egyháztörténet*ben Csanádi neve alatt említett kéziratok munkája, melyet minden bizonnyal a reformátusok láttak el az alábbi címmel: *Colloquium inter Paulum Csenadium Samosatenianum rectorem scholae Claudiopolitanae et Stephanum Geleinum Orthodoxum collegii Albensis Rectorem...*²⁰ A mű a gyulafehérvári kistemplomban, Bethlen Gábor jelenlétében, Csanádi és Geleji Katona István közt lezajlott hitvitáról számol be, melyről Geleji Katona is megemlékezik (erősen propagandisztikus felütéssel és az évszám torzításával) a *Titkok titkáiban*. A reformátusok célja az volt, hogy bebizonyítsák, hogy az unitáriusok eltávolodtak az 1579-es *Consensus ministrorum* elveitől és az *innovatio* vádjára alapján szankciókkal sújthassák őket. A feljegyzések szerint Csanádi egy bibliai helyet félremagyarázva Krisztust „csinált Istennek” mondta, mely kijelentésével magára vonta Bethlen Gábor haragját, s a fejedelmi büntetéstől csupán az oltalomlevél mentette meg.²¹ A vitákban az unitáriusok álláspontjáról tájékoztató további szöveg Valentinus Radecius Bethlenhez címzett *Apologiája*, melyről részletesen a soron következő tanulmány tájékoztat.²²

Visszatérve a *Magyarázathoz*: a vázolt kontextusban válik igazán érdekessé, hogy Csanádi a munkát Bethlen István nevének feltüntetésével írta meg. A szakirodalom egy része egyéb momentumok alapján hangsúlyozza Bethlen István unitáriusokkal szembeni szimpátiáját,²³ de közvetlen adatok ezt nem igazolják. Meggondolkodtató mozzanatok ugyanakkor vannak. Az *Unitárius egyháztörténet* Bethlen Istvánról az óvári iskola fasciculusa alapján mint unitárius jótevőről emlékezik meg,²⁴ s feltehetjük, hogy talán Csanádi Pál tanította is őt. Mindenesetre Bethlen a rokonsága útján is kapcsolatba kerülhetett a püspökkel, hiszen lánya az unitárius hitet megtartva a szintén unitárius Kolozs megyei főispánhoz, Zólyomi Dávidhoz ment feleségül,²⁵ akit Csanádi Pál pártfogójaként is ismerünk.²⁶ Bethlen unitáriusokkal való viszonyát Enyedi György *Explicationes*ének magyar nyelvű kiadásával szokás körvonalazni, mely a fejedelmet megkerülve Bethlen István utólagos engedélyével került kiadásra. A Csanádi *Magyarázata*ban is felhasznált Enyedi-munka páratlanul fontos volt az unitáriusok számára, hi-

László, Bp., Európa, 1980, 597–598. Vö. VITA Zsigmond, *Bethlen Gábor szellemi arcképe*hez = *Uő, Tudománnyal és cselekedettel*, Bukarest, Irodalmi, 1968, 11–56, főként: 25–29.

19 KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* = „Nem súlyod az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 433 (http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf).

20 KÉNOСИ ТŐЗСЭР–УЗОНИ ФОСЗТÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, i. m., 499.

21 MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, *KerMagv*, 118(2012)/3, 250–251. Továbbá: PAP, i. m., 201–203. Vö. SZABÓ András Péter, *A dési per történeti háttere*, *Egyháztörténeti Szemle*, 4(2003)/2, 35–36.

22 MOLNÁR Dávid, *Valentinus Radecius: Apologia*.

23 Vö. PAP Balázs, *Csanádi Pál ismeretlen Pörölye* = *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Bp., József Attila Kör–Kijárat, 2001, 232–233.

24 KÉНОСИ ТŐЗСЭР–УЗОНИ ФОСЗТÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, II, i. m., 568.

25 *Uo.*, 569.

26 *Uo.*, 497.

szen azt a püspök a megosztott antitrinitarizmus közös dogmatikai letéteményeseként írta meg.²⁷ Jelentőségét a reformátusok is felismerték, hiszen Melotai Nyilas Istvánnak *Az mennyei tudomány szerint való írtvány...* című munkája (1617) óta a református prédikátorok támadásának középpontjában az *Explicationes* állt. Ennélfogva érthető, hogy Bethlen Gábor nem engedélyezte volna a munka magyar fordításának megjelentetését.²⁸ A kiadvány 1619-ben a Heltai-nyomdában, hosszas előkészületek és felülvizsgálások után Makai Nyíró János gondozásában mégis megjelent, természetesen titokban. E kiadás a 17. századi unitáriusok egyik legjelentősebb vállalkozásaként értékelhető. Ismeretes, hogy a fejedelem távollétében a gubernátor szerepet vállalt az ügy elsimításában, hiszen ő oldotta fel a kiadványt a tiltás alól.²⁹ Az *Unitárius egyháztörténet* ennek okán egyenesen új Gamalielnek nevezi őt, és a városi jegyzőkönyvre hivatkozva megemlíti, hogy az unitáriusok hálájuk jeléül egy „aranyos kupát” ajándékoztak a gubernátornak,³⁰ ki később – amint arról egy levélrészlet tanúskodik – szívélyesen köszönte meg az ajándékot.³¹ Talán egyetérthetünk Tóth Kálmánnal abban, hogy a kiadvány engedélyeztetése mögött nem feltétlenül Bethlen István unitáriusok iránti rokonszenvét kell látnunk, hanem az inkább Péchi Simon közbenjárásának érdeme. A kiadványt csak belső használatra engedélyezte az országgyűlés, terjesztését pedig továbbra is tiltották, így az unitáriusok sikere csupán abban állt, hogy megmenekültek a fejedelmi sajtójog kijátszásának következményeitől.³² Bethlen és Péchi kapcsolatát jellemzi ugyanakkor, hogy miután 1621-ben a fejedelem letartóztatta a kancellárt, az több levélben fordult a gubernátorhoz, aki talán szót is emelt érdekében.³³ Péchi a megfelelő összeg ellenében 1624-ben kiszabadult: Bethlen Istvánt is ott találjuk az érte kezességét vállalók névsorában.³⁴

27 BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között: Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa* = Uő, *Felekezetiiség...*, i. m., 95.

28 TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András, Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai, 1: Tanulmányok, 1), 596.

29 Uo., 598–599.

30 KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház...*, I, i. m., 337.

31 „Az kegyelmetek nekem küldötte ajándékát az kegyelmetek böcsületes attyafiai (Balassi Bálint és Stenczel János) én nekem megadák és szóval való izenetét is referálák. Hogy azért kegyelmetek engem mostan is ajándékával s mind penig attyafiaival látogat, azt kegyelmetektől szeretettel vöttem mint barátimtól; igyekezem is rajta, hogy kegyelmeteknek más dologban minden occasióval, secundum meum posse kedveskedhessem és szolgálhassak érette”. A levelet Nagy János idézi Hídvégi Mikó Ferenc életrajzában. A levél lelőhelyét Kolozsvár városi levéltár, Fasc. II. 77. jelzettel adja meg. NAGY János, *Hídvégi Mikó Ferenc életrajza*, KerMagv, 10(1875)/1, 41, 2. lábjegyzet. Nagy János az Enyedi-munka engedélyezését 1622-re teszi.

32 TÓTH, i. m., 599. Továbbá: BALÁZS Mihály, *Máté Toroczkai = Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai*, György Válaszúti, János Várpalvi Kósa, szerk. Uő, Baden-Baden, 2006 (Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, 23), 127.

33 BORBÉLY István, *Péchi Simon Psaltériuma*, Erdélyi Múzeum, 30(1913)/5, 378.

34 DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai, 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13), 201.

A gubernátor érdekeltségi köreiben egyébként további unitáriusokat találunk. Monok István szerint az 1636–38-as években Bethlen István körül egy olyan társaság csoportosult, melynek tagjait kizárták a hatalomból, s sértettek voltak birtokszerzési és vallási ügyekben.³⁵ Erre jó példa a Kapi András tisztségének és jószágainak védelmére létrehozott 1630-as szövetség, melynek tagjai között ott látjuk az unitárius Keresztési Pált és Mikó Ferencet is.³⁶ Bethlen István írnoka, Fiátfalvi György ugyancsak unitárius vallású volt, ki 1626-tól az erdőszentgyörgyi iskola rektora lett.³⁷ Monok István szintén a gubernátor körébe számlálja Bethlen Péter peregrinus társait és mecénatúráját, melyről még részletes áttekintés nem készült. Így szempontunkból csupán Laskai János személyét emelhetjük ki a gubernátor környezetéből, aki 1644-ben megjelentette *Jesus Kiralysaga; Melynek Idvességes birodalma alá, hat-ható erősségekkel intettetnek, ki-vált-képpen az erdelyi proselyta zsidók munkáját*, melyet még a dési komplanáció idején írt a zsidózók meggyőzése céljából. Ennek ellenére rosszállóan vélekedett az 1638-as végzésekről, mivel szerinte „gyomroskodás nélkül” kellene eltántorítani a szombatosokat nézeteiktől.³⁸

A felsorolt adatok ugyan betekintést nyújtanak Bethlen István és az unitáriusok kapcsolatába, azonban nem állíthatjuk ezek alapján, hogy Bethlen István egy toleránsabb egyházpolitika letéteményese lenne. Az unitárius történetírás gyakran részrehajló, így egyes adatait megfelelő kritikával kell kezelni. A gubernátort körülvevő csoportosulásból sem lehet messzemenő következtetéseket leszűrni, hiszen a politikai, pénzügyi és gazdasági érdekek gyakran nagyobb szerepet játszottak a vallási hovatartozásnál. Mindazonáltal érdekes, hogy a fejedelmi egyházpolitika idején több unitárius mű kapcsán merül fel a gubernátor személye, de Csanádi *Magyarázata*ának címében inkább taktikai megfontolásból szerepelhetett Bethlen István neve az unitárius-református dogmatikai harcok közepette.

Függelék

*Amaz Szent Máté Evangéliumának 28-dik részében való igéknek, Kereszteljetek az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében Szentírás szerint való magyarázása, melyet (a Nagyságos Bethlen Istvánnak, urunk önnagysága tanácsának, Hunyad vármegye ispánjának és Huszt vára fő kapitányának kívánságára) az Bibliából szedegetett Kolozsvári Csanádi Pál Hazájának és országának Mestere: Anno Christi 1615. 28 xbr.*³⁹

Így vannak az igék:

Azért elmenvén tanítsatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevébe.

35 MONOK István, Cseffei László (1592–1662), Száz, 122(1988), 622–623.

36 LUKINICH Imre, Bethlen Gábor uralkodása történetéhez, Történelmi Tár, 9(1908), 246–247.

37 SZABÓ T. Attila, Fiátfalvi György Pokolbeli látomása 1626-ból, ItK, 41(1931), 73. Erről lásd még: LAKÓ Elemér, Fiátfalvi György erdőszentgyörgyi mester históriája 1626-ból, KerMagv, 85(1979)/1, 39–54.

38 Laskai János válogatott művei: Magyar Justus Lipsius, s. a. r. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2), 56–60.

39 Értsd: december

Itt mindennek előtte azt kell megérteni, ki mondja ez igéket és micsoda alkalmas-sággal, mert gyakorta az ellenkező atyafiak az Írásból mondnak,⁴⁰ valami homályos mondást hoz⁴¹ elő, sem az elejét, sem az utulját, honnan jő, s mire mégyen, meg nem tekintik, és így sem az ő magok, sem pedig az, kiket tanítanak, ép és egész értelmére az Írásnak nem jutnak.

Minekutána ezért az Úr Jézus Krisztus halattaiból dücsőségesen feltámadott volna, és Galiliában az tanítványoknak megjelent volna, így szól nekik: Adatatt nékem minden hatalom mennyen és földön.⁴² Azért menjete, tanítsatok minden népeket, megkeresz-telvén őket Atyának, Fiúnak stb. nevében.⁴³

Az hol értsük, hogy az feltámadatt Jézus mondja ezeket, nem más, nem oly Isten, az ki meg nem holt, vagy öröktől fogván való volt, és ki az Atya Istennek állatjában egy volt, hanem az megfeszítettett, megölettetett és az Atya Istentől feltámasztatott Krisztus, az hol nyilvánossággal önnönmagát az egy örökkévaló, láthatatlan Istentől megválosztja.

Mindazonáltal ez egy így az.

Fiúnak – mind az mű vallásunk, mind az ellenkező értelem szerint – az Jézus Krisztus értetik. De az egyetlenség közöttünk azt mondja, hogy itt olyan Fiú értetik, az ki az Atyával egy állatú, egyaránt örökkévaló, mindenható, láthatatlan, halhatatlan. Sőt elébb is mennek, e locusból az istenségben három személyt is hoznak bé, holott az Szent-léleknek is külön személyt tulajdonítanak.

Mi pedig ellenben azt mondjuk, hogy az Fiú nevezetén értik amaz ember Jézus Krisztust, az ki felől ezen 28. kaputban is az szent evangélisták azt írják, hogy megöletett és feltámasztatatt, ki oly Fiú, aki nem egy állatú az Atyával, nem örökkévaló, nem mindenható, nem halhatatlan és láthatatlan, hanem egy Istennek Szentlelkétől fogantatatt és az üdönek teljes voltában az asszanyi állattól született, törvény alá vettetett. Látható és tapasztalható testben volt, mely testben halált is szenvedett, és feltámasztatván az Istentől mindeneknek urává tétetett.

Lássuk azért, melyik magyarázat áll meg az Istennek értelme szerint. Elsőben – amint immár itt megláttok – szól az Fiú maga felől, csak az tájban támadott vala fel. Az örökkévaló Istenséghez pedig nem fér az, hogy feltámadjon, mert meg sem halhat. Azért második személyt az istenségben hádd,⁴⁴ azt, az kinek Szent Tamás sebét megtapogatá.

Ha pedig valaki mondoná, hogy holott az Krisztusban két természet vagyon, isteni és emberi, és oda feljebb, az hol feltámadása felől emlékezünk, az evangélista szerint az fiúi nevezeten érteni kell az Krisztusnak emberség szerint való állapotát, itt az helyben pedig isteni természetit.

Erre először azt felelem, hogy nem tart az Szentírás ez felől két természetet az mi üdvezítőnkben, hanem az hol emlékezet vagyon természetiről mindenütt, még mennyben menetele után is embernek nevezi. Róm 5, 15; 2Tim 2, 5. Micsoda változás volna olyan hirtelenséggel az evangélistában, holott az 17. versben az ember Krisztusról, kit

40 Helyesen: mondanak

41 Helyesen: hoznak

42 Mt 28, 16, 18.

43 Mt 28, 19.

44 Értsd: hagyd

szemekkel láttanak az apostalok, holott is mindjárt az halhatatlan, láthatatlan részről szólana, mintha, hogy⁴⁵ egyik természetit, hol az másikat mutatná elő az evangélista. Nincs az isteni természetben efféle metamorphosis, hogy az embert **csabagossa**, hol egyet mondjan, hol mást, hanem egy az Jézus Krisztus, az ki itt szól az apostolokhoz, és őket az evangélium prédikálására küldi ez világra. Szent Pál is azt mondja, hogy ő nem tud, nem is ismeri⁴⁶ más Krisztust, hanem azt, kit felfeszítettek. 1Kor 2, 2.

Másodszor, ha azt mondanád, hogy itt az evangélista az Atyát, Fiút és Szentlelket egybe foglalja, azért münékünk is egymástól nem kell elválasztanunk, efelől oda alább bővebben szólok, de most csak azt mondom, hogy el kell egymástól választanunk az Atyát, az Fiút, mert különben meg nem áll semmi magyarázása, melyet így mutatok meg. Azelőtt való versben így szól az Úr: adatatt énnekem teljes hatalom mennyen és földön. [Mt 28, 18b.]

Kérdem: kinek adatott, kitől adatott? Az Krisztusnak az Atyától. Azért az kinek valami adatik, az ki adja hatalmasabb, bővölködőbb annál, az kinek adja. De mindnyájan úgy értjük, hogy az Atyától adatott az Krisztusnak hatalom, azért az Atya hatalmasabb és bővelkedőbb az Fiúnál az kinek az hatalmát adta, és így nem tehetjük oly egyesekké őket, hogy egy állatnak mondjuk.

Ezen argumentumot világosítja és bizonyítja Szent Pál 1Kor 15, 26–29. Mikor így szól az Isten: az Krisztusnak mindeneket lábai alá vetett, mikor így szól: mindenek alája vettettvén kétség nélkül, azon kívül az ki alája vettetett. Mikor pedig neki mindenek alája vettetettnek, az Fiú alája vettetik, hogy az Isten légyen mindenekben minden.

Világos mondás ez, és ebből azt hozom ki, ha Szent Máténál az Fiú nevezetén érti az Fiú Istent, az ki egy állatú az Atyával és senkitől semmit nem vett, sem le nem teheti hatalmát, itt és Szent Pálnál ugyan azon Fiú Istent kell érteni. De itt azt mondja, hogy az Atya Isten mindeneket alája vetett magán kívül, és az Fiú alája vettetik jövődöben. Ez féle állapot pedig nem illik az mindenható mennynek, földnek teremőjének, hogy nálánál valakit feljebb volt⁴⁷ ismerjen, és másnak alája legyen vettetve. Az Fiúhoz pedig hozzá illik, azért itt az Fiú megválasztatik az Atyának istenségetől.

De mégis itt azt forgotjuk, hogy azt mondja Krisztus urunk ide alább a második versben: Ímé én veletek vagyok mind világ végezetéig. [Mt 28, 20b.] Hiszen emberi mód szerént nem lehet, mert mennyben ment, azért istensége szerint léssen vélek. Erre ez az válasz:

Elsőben: mikor azt mondja Krisztus urunk, hogy vélek vagyok, ezt az hatalmat, hogy vélek vagyok, azt mondja oda följebb, hogy adta az Atya Isten, azért Istentől vött hatalommal vagyon az ő híveivel.

Melyet mű nem hogy tagadnánk, hanem minden nyomorúságunkban ez kiváltképpen való vigasztalásunk, hogy Isten az ő fiát münékünk adta, ki Szentlelkével minket minden ügyünkben gyámolít.

Másodszor: azt mondja Szent Péter Act 3, 20–23. Hogy az Isten Mózes által azt mondja: prófítát támoszt az Isten tünéktek az tü atyátokfiái közül. Itt is pedig ugyanazon Fiú-

45 Értsd: hol

46 Helyesen: ismer

47 Helyesen: valót

ról szól Szent Máté, azért itt is oly fiakat kell érteni, az ki az zsidók közül származott és az Ábrahám magva volt, mely semmiképpen ahhoz az Istenhez, az kit az mű ellenkezőnk⁴⁸ innét ki akarnak hozni nem fér, hanem olyan Fiúhoz, kinek nevében – Szent Máténál vagyon – mosogassanak: ez az, ki Ábrahámnak magva volt.

Ezek immár így lévén, jer, világosítsuk meg az igéket, és lássuk, mi értsék az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevezetén az evangélistánál.

Az Atyának nevében megmosogatni semmi nem egyéb, hanem megtanítani az megtérendőket arra, mint kelljen értenünk az Atya Isten felől mindeneknek. Az Fiúnak nevében mosogatni nem egyebet térszen, hanem mit kelljen tudni az Fiú felől. Harmadszor, mi lészen az Szentlélek, és mit kelljen hinnünk felőle.

Kereszteltek az apostolok azért az Atyának nevében, hogy tudniillik ő legyen az az Isten, az kitől mindenek vannak, és az ki egyedül kútfeje minden jónak, és ki az emberi nemzetségnek csak ingyen való könyörültségéből megkegyelmezett, váltságot, szabaddulást és bűntől való megszabadulást szerzett.

Az Fiúnak nevében kereszteltek így, hogy az ki lelke üdvességét meg akarja nyerni és Isten fiává akar lenni, ezt az Fiút kellett közbenjárónak vallani, és ez felől elhitték, hogy az Istennek jobb karja által az halálból feltámasztatott, mind földön, mennyen hatalmat vött, úrrá és Krisztussá tétetett, úgyannyira, hogy csak őáltala találhat⁴⁹ meg minden az ő üdvességét.

Az Szentléleknek nevében keresztelték így, hogy az Isten az ő Fia lelkét műbeléne adta, az mely Lélek által immáron mű az Istent, ki annak előtte bűneinkért tőlünk eltávozott vala, szerelmes édes Atyának nagy bizodalommal mondjuk, és hisszük, hogy csak az az Lélek, az ki minket minden külső, belső nyavalyánkban vigasztal, és hogy az Istent az Krisztus által segítségül hívjuk, gerjeszt és indít.

Ezekre elég bizonyágink vannak széjjel az Újtestamentumban. Nem az tartatik azért az Atya Isten felől, hogy örök üdötől fogván magát gondolván, abból az gondolatból szült volna egy természet szerént való fiat, az kivel együtt osztán ez világot egyenlő akarrattal semmiből teremtette volna is, mindazáltal azt az szülést, az melyet öröktől fogván kezdett meg, el nem végezte volna, hanem annakutána is mindörökké szülné, mert az vallások azoknak, kik az Fiat az Atyának állatjából szült volna mondják.

Az Fiú felől is nem azt tanítják, hogy az megtérendők azt el hinnék, hogy az Fiú az Atyának állatából született, és most is szülotik, hogy az látható világot az Fiú teremtette volna és Augustus császár idejében csak egy természetű volna, uralkodásának pedig 42. esztendejében két természete kezdett volna lenni; hogy az Mária méhéből bényészett volna; hogy osztán emberből és Istenből állott volna; hogy az mikor az zsidóktól embersége szerint megöletett, az benne való örök Istenség csak nyugodt volna; hogy osztán az megholt Krisztus az önnön maga, nem Atyjától vött hatalommal feltámasztatta volna; hogy embersége szerént nem könyörgött volna. Az Szentlélek felől is arra taníttatta az népet, így⁵⁰ az Atyával és Fiúval egy állatú Isten legyen, hogy annak külön úgy könyö-

48 Helyesen: ellenkezőink

49 Helyesen: találhatja

50 Értsd: hogy

rögzünk, mint az Atyának, hogy kiváltképpen való személy legyen. Több sohult sincsen ez féle értelem felől, hogy ilyen vallásra tanították volna az apostolok az pogányokat, csak egy punktumot is az Írás nem emlékezik róla, noha az mű ellenkezőnk⁵¹ is, hogy mű ezeket az melyekről egy ige sincsen az Szentírásban, lelkünknek ismeretei ellen nem valljuk, kígyót, békát kiáltanak ránk, de azzal mű nem gondolunk.

Menjünk az dologra, az oda fel való diskurzusból ilyen argumentumot formálók: Az micsoda értelemmel hagyta az Krisztus, hogy az apostolok kereszteljenek, olyan értelemmel kereszteltenek, de az apostolok olyan értelemmel kereszteltenek, hogy elhiggyük az Atyát mindenek teremőjének lenni és Istennek Eph 4, 6. Kegyes megtartójának lenni, ki az Jézus Krisztust feltámasztotta halottaiból, kitől és ki által mindenek vannak és higgyék, hogy az Fiút feltámasztotta a halottaiból, hogy az Fiú az Istentől az próféták által megígértetett Messiás, hogy az Fiú nevében akarja az Isten az embereknek minden bűneit megbocsátani. Az Szentlelket, hogy az mű hütünknek és reménységünknek záloga, kivel az Isten az Krisztust bő mértékkal felkente. Azért üdvözítőnek is ilyen értelem-ben hagyta hogy kereszteljenek, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek felől ezeket, az melyeket mostan az Szentírásból előszámlálék, elhinnék az emberek.

Ez magyarázatnak igazsága ebből is megtetszik, hogy másutt is vagyon az keresztelyekről szó, az hol hasonlóképpen az háromról van emlékezet, de különb-különképpen Szent Pál is Tit 3, 5–6. így szól: az ő irgalmassága szerént dicsőített⁵² meg mindeneket, az Szentlélek megújításának keresztsége által, melyet bőségesen kiönt miránk az mű üdvözítő Urunk Jézus Krisztus által.

Itt az hármot említi, de mindeniknek különb-különb cselekedetet tulajdonít, mert az Atya Istent az üdvösségnek jó eredetinek mondja, az ki az bűnöket megbocsáthatja 2Kor 5, 18–21. Az Fiat pedig, az⁵³ az Szentlelket, az ő üdvösségét⁵⁴ úgy említi, mint az kik által az Isten az ő üdvösséget hozó kegyelmét mivelünk közli. Mert az kegyelem az Fiú által vagyon, melyenek⁵⁵ bizonyossága és pecségi az Szentlélek. Azért Szent Máténál is az Atyát kűtfőnek kell tartanunk, mint szintén itt Szent Pálnál vagyon.⁵⁶

Továbbá mikor azt mondja: kereszteljetek Atyának, Fiúnak, Szent Léleknek nevében, nem úgy kell értenünk, hogy azokat az dolgokat mondják el az apostolok mikor keresztelnek, hanem hogy arra tanítsa őket, az miket, ha keresztények akarnak lenni, hinniek kell. Mert valahol ott az Apostolok cselekedetiben ugyan⁵⁷ emlékezet az keresztelésekről, sohult szóknak formájával nem éltenek,⁵⁸ sem Atyának, sem Fiúnak, sem Szentléleknek nevében kereszteltenek, hanem csak az Jézus nevében.

51 Helyesen: ellenkezőink

52 Értsd: dicsőített

53 Értsd: és

54 Helyesen: üdvösségüket

55 Helyesen: melynek

56 Vö. ENYEDI György, *Az ő és uy testamentum-beli helyeknek, melyekboel az az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok.* (...) TOROCZKAI Mátétól (...) magyar nyelvre fordított, Kolozsvár, 1619, 222.

57 Értsd: vagyon

58 Értsd: éltek

Itt az ellenkező Atyafiaknak ilyen argumentumi vannak, az melyeket az győzhetetlen pajzsuk tartottak.

Az kinek nevében keresztkelnek az emberek, az egyedül való igaz Isten, de az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztkelnek az emberek. Azért az Atya, Fiú és Szentlélek az egyedül való igaz Isten.⁵⁹

Mennyi erőssége legyen ennek az argumentumnak az Szentírásban, jer lássuk meg. Elsőben, mert megvizsgálom az első praepozíciót, az holott így szól:⁶⁰ Az kinek nevében az emberek keresztkelnek, az egyedül való igaz isten. Ugye, ha úgy van, bizony nemcsak kettő, nem három, hanem egynéhány lészen egyedül való igaz Isten, és így az Isten egy is lészen, több is lészen, mely gondolat az keresztyén emberektől távul legyen.

Ezt pedig bizonyítja Szent Pál 1Kor 10, 2. A zsidók mindnyájan Mózesben keresztkeltek⁶¹ meg, az tengerben és az ködben. Ha azért az egyedül való igaz Isten az, kinek nevében keresztkelnek meg az emberek között, kinek hogy Mózes egyedül való igaz Isten, melyet mondom, illetlen dolog.⁶²

Ha pedig mondanák, mikor valakiben megkeresztkelnek más, ismét mikor valaki nevében, itt azt nem mondja Szent Pál, hogy az Mózes nevében keresztkelnek meg az zsidók, hanem önnön magában Mózesben.⁶³ Ez az instancia semmi, mert az Szentírásban az két szólásnak formája (valakiben és valami nevében) mind egyet térsen, melynek bizonyágáról lásd meg: Joan 3, 18. Act 19, 3, Rom 3.⁶⁴ Azt mondja Szent Pál, hogy az Krisztus halálában keresztkeltünk meg. Azér⁶⁵ az ráció jól megáll, hogy az kinek nevében keresztkelünk meg, az egyedül való igaz Isten, úgy következik, hogy az Krisztus halála legyen az egyedül való igaz Isten.⁶⁶ Ládd-e mely alkalmatlan dolog jön ki belőle. Ismét: Act 19, 2–3. Talála Szent Pál egy néhány tanítványt, azt kérdé tőlük, hogy ha vettek-e Szentleket? Mondának: Azt sem hallottuk, hogy van Szentlélek vagy nincsen.⁶⁷ Kérdé Szent Pál: Hát ki nevében keresztkeltek meg? Kinek mondanak: Jánosnak keresztségében. Vedd eszedben: az apostolok Jánost nem tartották Istennek, de még azt is mondják, hogy Jánosnak keresztségében keresztkeltek meg. Mely írásból megmutattatik, hogy nem következik, hogy az kinek nevében megkeresztkelnek, azt mindjártlan ömagától⁶⁸ való igaz Istennek higgyük lenni.⁶⁹

Ha pedig kérdened:⁷⁰ micsoda tehát valaki nevében megkeresztkelnek, ha azt nem teszi, hogy ömagától való igaz Istennek higgye lenni.

59 Vö. Uo., 216.

60 Vö. Uo., 217.

61 Értsd: keresztkeltek

62 Vö. Uo.

63 Vö. Uo., 217–218.

64 Vö. Uo., 218.

65 Helyesen: azért

66 Vö. Uo., 226.

67 Vö. Uo., 224–225.

68 Értsd: önmagától

69 Vö. Uo., 220.

70 Értsd: kérded

Ím, megmondom: valaki nevében megkeresztelkedni nem egyebet téssen, hanem azt igaz tanítónak, igaz doktornak ismerni, és hogy valakit az mondás tanít, az⁷¹ igaznak és üdvösségre való dolognak és tanításnak ismerje lenni.⁷²

Petrus Martyr azt írja epistolájában Róm 6, hogy az Krisztusban megkeresztelkedni nem egyéb, hanem az Krisztusnak poroncsolatja szerzése, hadnagysága alá állani.⁷³ Nem azt teszi tehát valaki nevében megkeresztelkedni, hogy azért örökkévaló Istennek vallja, mert arról az Írás semmit nem szól.⁷⁴ Továbbá az ellenkező Atyafiaknak az argumentumban való minor probatiójuk ilyen vala.⁷⁵ De az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelkednek meg az emberek.

Itten ha azt kívánod, hogy azt az prepozíciók megmutassák az Szentírásból, honnan mutatják meg, hogy az apostolok ezeket az ígéket, mikor kereszteltek, elmondották volna? Bizony sohunna meg nem bizonyíthatják, mert valaholt⁷⁶ emlékezet van az vízzel való keresztségről az Írásban, az apostolok mindenütt csak azt mondják vala, hogy az ki meg akar keresztelkedni, higgye el az Jézust Messiásnak, Krisztusnak, Istennek Fiának lenni. Így Act 8. mikor az szerecsen királyné komornyikja Fülepnek azt mondotta volna, hiszem az Jézust Istennek Fiának lenni, Fülep megkeresztelte őt.⁷⁷ Hasonlóképpen Act 18. mikor Szent Pál az tömlöctartót az tömlőben az Krisztusban való hitre megtanította ezt mondván neki: Ha üdvözülni akarsz, higgy az Úr Jézusban és üdvözülsz te és a te házad népe.⁷⁸ Ezekből az példákból ilyen rációt formálók: senki az Krisztus parancsolatát jobban nem értette, sem véghez nem vihette, mint az apostolok. De az apostolok valamikor vízzel kereszteltenek, sohult nem olvassuk, hogy az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelkedtenek volna, hanem csak az Jézus Krisztus nevében.⁷⁹

Azért nem áll az meg, hogy mindeneket keresztségekor az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében kellett keresztelni, mert így az következne belőle, hogy az apostolok nem jól kereszteltenek volna, melyet nem mondhatnak, de ha mégis ugyan alább akarsz menni ennek mélyebb értelmiben, és akarsz tudni miért hagyta Urunk, hogy kereszteljenek Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében, osztán az apostolok nem úgy cselekedtenek,⁸⁰ mint Krisztus urunk hagyta, ím erről is szölok.⁸¹

A Szentírásból két kiváltképpen való keresztségről vagyon emlékezet: tudniillik az vízzel való keresztségről,⁸² mint az többi között megmutatják Act 2, 38., Mat 20, 22. és az léleknek keresztségről, mint Marc 1, 8., Act 1, 5., Tit 3, 5–6.

71 Helyesen: azt

72 Vö. Uo., 219.

73 Vö. Uo., 225.

74 Vö. Uo., 217–218, 221.

75 Vö. Uo., 223.

76 Helyesen: valahol. Értsd: ahol

77 Vö. Uo., 227–228.

78 Vö. Uo., 228.

79 Vö. Uo., 223–224.

80 Értsd: cselekedtek

81 Vö. Uo., 223–224.

82 Vö. Uo., 224.

Azért itt is kiváltképpen szól üdvözítőnk az lelki keresztségről, tudniillik, hogy tanítsák meg az népet arra, hogy lélekben meg akarnak mosódni (keresztelkedni), higgyék el, hogy az Atya adta ez világra az ő Fiát, hogy valaki azt el hiszi, hogy az Isten az által akar ez emberekkel megbékélni,⁸³ hogy örök életet nyerhessenek, mely hitnek nagyobb bizonyására az Szentlelket is elvonnék, mert az Isten az ő Szentlelkét is rájuk szólítja vala és különb-különb nyelveken szólnak, és csudákat is tesznek vala.

De ha mégis kérdenék: mi légyen oka, hogy ilyen világosan az Atya és az Fiúról és Szentlélekről vagyon emlékezet, ezt felelhetem erre, hogy az egész Újtestamentumnak fő céljának ez vala, hogy az emberek hinnék el, hogy azon Jézus az Istennek megígért Messiása és Fia, az mint meg vagyon írva a Joan 20, 31.⁸⁴ Minthogy pediglen az tudományt az pogányról soha többé nem hallottak, és még az zsidók is igen kételkednek még vala, ha az-é az Messiás, avagy mást kelljen várniok, az mint Keresztelő János példája meg mutatja, azért szükség vala, hogy illendő jónak erről bizonyosságot tennének, ezek voltak azért az Atya, Fiú és Szentlélek. Ha kérdenék, miképpen lőtt az, ím megmondom: az Atya Isten az Jézus Krisztus felől mosdáskor ilyen tanúbizonyosságot tőn. Mat 3, 11. Ez az én szerelmes fiam, kiben énnekem kedvem tölt, őtöt hallgassátok; Hasonlóképpen az táborhelyen, mikor Urunk színek változnék. Joan 12, 28.

Az második bizonyosság volt önnön maga az Fiú, holott ő magát sokszor mondotta az Isten Messiásnak és az Fiának, és az ő tanúbizonyosságát igaznak lenni kiáltotta Joan 8, 14; 1Tim 6, 13.⁸⁵ Harmadik bizonyosság volt az Szentlélek, ki az apostolokra kiöntetett vala, és azt kiáltotta vélek, hogy ez az igaz Messiás, kit Isten úrrá tött, mint megtetszik Act 4, 5–6.⁸⁶ Holott Szent Péter így szól: bizonyosan tudják azért az Izraelnek egész háza, hogy ez az Istentől tétetett úrrá és Krisztussá, ez Jézust mondom, kit tü megfeszítettetek.⁸⁷ Az honnan megértheti amaz Szent János apostol első levelének első versében megírt ígéket is, az hol azt írja, hogy hármon vannak, az kik bizonyosságot tesznek. Hogy azért tovább ne nyújtsam írásomat, az háromságos doktoroknak is írásokból megmutathatom, hogy itt nem Istenségben levő három személyről szólott Krisztus urunk.⁸⁸

Mert mű helyet nem adunk se egy se más páternek, sed⁸⁹ doktornak, mindazonáltal az kik azon valláson vannak, helyet kell másoknak adniunk⁹⁰ és magyarázásokat bé kell venniük.

Hilarius azt *Lib 2. De Trinitate...* így ír ez hely felől: *Baptizare jussit Dominus in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, in confessione auctoris et unigenis si et domini.*⁹¹

83 Értsd: megbékélni

84 Vö. *Uo.*, 227.

85 Vö. *Uo.*, 229.

86 Vö. *Uo.*

87 Vö. *Uo.*

88 Vö. *Uo.*

89 Helyesen: se

90 Helyesen: adniuk

91 Sancti HILARII Pictaviensis *De Trinitate* cvra et stvdio P. SMULDERS, Tvrholti, Typographi Brepols Editores Pontificii, MCMLXXIX. Sancti Hilarii Pictaviensis Episcopi Opera Pars II, 1 (Corpus Christianorum / Series Latina, 62) 38.

Ignatiosz is *Epistola ad Philippienses*⁹² így ír: *propter quod Dominus mittens Apostolos [dicit eis:] docete omnes gentes, praecipit eis: baptizare in nomine Patris Filii et Spiritus Sancti, in uno quidem, nequaquam tres, unus ejusdemque honoris.*⁹³

Baptizat et iis is ezen locust magyarázván így szól:

In baptismo consecramus Deo [scil. puerum], quoniam adopti ad optimam nostra [...] in Christo per spiritum sanctum sanctificantur.

Utolszor így kötöm bé beszédemet: ha Háromság Isten volna, és azt úgy kellene hinnünk, az mit el kell hinnünk, hogy egy Isten legyen, melyről mind az Ó-, mind az Újtestamentumban poroncsolat vagyon és világos írás, mint Deut⁹⁴ 6. [4].

Halld meg, Izrael: az te Urad, Istened egy.⁹⁵ Nékünk egy Istenünk vagyon, amaz Atya s ezképpen⁹⁶ ha ez is úgy volna, és az mű üdvességünkre szükséges volna, vagy egy helyen meg volna írva: Halld meg, Izrael, az te Uradot Istenedet három, vagy nekünk három Istenünk vagyon: Atya, Fiú és Szentlélek.

De holott semmi ezféle nincsen, semmi írások nem találatnak az Szentírásban, úgy-mint írás kívül való Írásnak hagyjunk békét, és csak ragaszkodjunk az Isten ígétéhez, mely légyen münékünk egy lámpásunk,⁹⁷ melynek világánál az boldogságot és örök életet, melyet ad az Úr Krisztus azoknak, az kik őtöt igazán hiszik és tisztelik, az utolsó napon megnyerhessük. Ámen.

92 Levél a filippieknek. Antiokheiai Szent Ignác (†177?) hét levele három változatban, nagy, kis és közép redakcióban maradt ránk. Egyesek szerint csak az utóbbi eredeti. A nagy redakció további hat levelet tartalmaz. Ezt Ignác *editio princeps*ként adták ki (Párizs, 1498). Juraj PAVIĆ, Tomislav ZDENKO TENŠEK, *Patrológia*, Szeged, Agapé Kft. Ferences Nyomda és Könyvkiadó, 1997 (Katolikus Teológiai Kézikönyvek, 24), 20.

93 S. Ignatius, *Ad Philippenses de Baptismate*, II.

94 A Második Törvénykönyv.

95 MTörv 6, 4.

96 Értsd: ekképpen

97 Zsolt 119, 105 („A te ígéd lámpás a lábamnak, s ösvényeimnek fényesség.”). *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Bp., Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997, 119.

MOLNÁR DÁVID

Valentinus Radecius: *Apologia* (1618)

Közhely, hogy az unitáriusokat, akiknek vallásszabadsága főként külpolitikai szempontból jelentett gondot,¹ nagy veszteség érte Bethlen idején.² Visszaszorításuk már Báthory Gábor uralkodása alatt elkezdődött, aki „nagyon intenzív kapcsolatban volt a református ortodoxiával és meglehetősen erélyesen támogatta azt”.³ E folyóiratszám másik tanulmánya kiaknázatlan irodalmi forrásokra támaszkodva vizsgálja a két fejedelem unitárius közösség általi kedvezőtlen megítélését.⁴ Nem meglepő ez azután, hogy valláspolitikájuk eredményeképp 1614-re kialakult Kolozsváron egy kis református központ, amelynek pusztja jelenléte is gyakran szított egyenetlenkedést a két felekezet között.⁵ E vitákat Keserői Dajka János püspökké választása (1618. november 18.) után beszüntették,⁶ az „utolsó disputára” (ha fogalmazhatunk így) 1618 októberében került sor.

E hónap 14. napján, amikor az erdélyi országgyűlés már tíz napja Kolozsváron ülésezett, azt a vádat emelték az unitáriusok ellen, hogy azok inkább ragaszkodván a

- 1 BARCZA József, *Bethlen Gábor: A református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 198–200.
- 2 MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, KerMagv, 118(2012), 245–275.
- 3 KESERŐ Bálint, *A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 6(1966), 6. Szorosan a tárgyhoz tartozik: HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1); SIPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület, 2001, 90–99; KISS András, *Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása = Báthory Gábor és kora*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária, ULRICH Attila, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 293–310.
- 4 BALÁZS Mihály, *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*.
- 5 *A kolozsvári tanács tiltakozása a kolozsvári unitárius iskola elvétele ellen 1613.*, KerMagv, 22 (1887), 114–116; PAP Balázs, *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly*, KerMagv, 108(2002), 196–216; KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 153–160.
- 6 KESERŐ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem súlyed az emberiség!” ... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 433 (http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf).

török, mint a keresztény valláshoz, akadályt gördítenek Jézus megismerésének és tiszteletének útjába.⁷ Az unitáriusok püspöke, Valentinus Radecius (Walenty Radecke) az erdélyországi unitario-apostolica eklézsiák plébánusaként⁸ (nem tévedés!) másnap már egy apológiát (*Apologia adversus criminationem eorum, qui religionem [...] Turcicam esse affirmant*)⁹ nyújtott be a fejedelemez azok ellen, akik azt erősítik, hogy az unitárius „török” vallás.¹⁰

Az *Apologia* négy másolatban¹¹ és egy magyar nyelvű fordításban maradt fenn.

Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; Ms. U. 323; 1786; másoló: Balla István.

Uo.; Ms. U. 935; 1802; másoló: Máté Elek.

Uo.; Ms. U. 878/B; 1820; másoló: Körmöczy János.

Országos Széchényi Könyvtár; Quart. Lat. 1171. ff. 6v–9.; 19. század; másoló: Jósika Sámuel (?).

Uo.; Quart. Lat. 1171. ff. 10–14.; 19. század; fordító: Jósika (?).

A fordítás valószínűleg arról a másolatról készült, amellyel egybekötötték, s a tollpróbák¹² alapján megállapítható, hogy a másoló egy bizonyos „Samuel de Branitska” volt. Azt azonban, hogy melyik Jósika Sámuel kezét jegyzi ezen „aláírás”, csak akkor dönthetjük majd el, ha a másolatot más autográf kéziratokkal is összenézzük. Bonyolítja az attribúciót, hogy a másoló és a fordító kézírásának sajátosságai eltérnek (persze a nyelv is különbözik!). Utóbbiról az egyetlen *probatio calami* azt rögzíti, hogy a fordítás közben Répásba (Râpaș, Rübendorf) utazik. Az ilyen nevű települések egyike Hunyad megyében, a Jósika család egykori környezetében helyezkedik el Branyicskával (Brănișca) és Dédáccsal (Simeria, Samaria?) együtt, ezért az se kizárt, hogy a fordító is (egy) Jósika.

Az *Apológiával* a szakirodalom még nem foglalkozott érdemben, ám az alkalmi megjegyzések egyikéhez kapcsolódva ki merjük jelenteni, hogy ha az unitáriusok meg is rettentek a Bethlen előtt elhangzott vádaktól, ahogy Pokoly állítja, bizonyára nem lepődtek meg rajtuk, hiszen az unitáriusok elleni poleмикus irodalomban topikussá vált, hogy ezen áramlat különös párhuzamokat mutat az iszlámmal.¹³ Er-

7 POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület, 1904, II, 70.

8 Ha Radeciusnak 1618-ban nem lett volna meg a püspöki megerősítő levele Bethlentől, csak prédikátorként írhatta volna alá az *Apológiát*, hiszen plébánosná csak 1622-ben választották. Ám ő nem is a kolozsvári, hanem az erdélyi unitárius eklézsiák plébánosaként szignálta az iratot, ami a superintendensi címre és talán azon népszerű teológiai beszédmódra utal, amelynek keretei között a reformátusok „samosatenicus plébánosaknak” nevezték a jelentősebb unitárius egyházi személyeket. Vö. JAKAB Elek, *Virrasztásaim, XII.*, KerMagv, 27(1892), 89.

9 Köszönöm az *Apológiáról* csinált fényképeket barátomnak, Gyerő Attilának.

10 POKOLY, i. m., 70.

11 *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1997, I, 73, 173, 183.

12 A másolat tollpróbái: 1. Pater noster, qui es coelis; 2. potentissime princeps; 3.[...] venit ad nos tempore tristi; 4. Iam maesta quiesce querela...; 5. Dixi: „Vias custodiam [...]”; 6. Maecenas atavis edite regibus [...] 7. causidicus, vates; 8. Samuel de Branitska; 9. erat Daniel nos<...> de gen<...>; 10. Samariában bemenvén, jötenek műelőnkbe; a fordítás egyetlen tollpróbája: Répásba (?) utazék. (?)

13 Martin MULSOW, *Islam und Sozinianismus: Eine Parallelwahrnehmung der Frühen Neuzeit = Wahrnehmung*

délyben már 1568-ban megkongatták a vészharangot, hogy az antitrinitáriusok a „török Krisztust” tanítják, s jó százötven évig használták még e toposzt.¹⁴ Másfelől azonban az *Apologia* azon kevés források egyike, amely az unitáriusok álláspontját képviseli azokban a vitákban, amelyekben Bethlen korában részt vettek, ezért föltétlenül érdemes a figyelemre.

Mielőtt azonban rátérnénk a tulajdonképpeni szövegre, szólnunk kell az unitáriusok és a muszlimok párhuzamba állításának történeti alapjairól. A témának nem kicsiny szakirodalma van, s távolról sincsenek azonos véleményen a kutatók. A legutóbbi megnyilatkozás talán Martin Mulsow nevéhez köthető. Ő abból indul ki, hogy Servet 1531-es *De Trinitatis erroribus* című írásában több ízben említette a *Koránt*, s miután 1543-ban Robertus Ketenensis középkori fordítása (1143) alapján kinyomtatták Theodor Bibliander latin kiadását, nyilván ténylegesen is olvasta azt, sőt fő művében, a *Restitutio Christianismi*ben (1543) többször idézett belőle bizonyos szúrákat.¹⁵ Mégis azt kell látnunk – folytatja Mulsow –, hogy az iszlám befolyás, amelyre a lengyel testvérek és az erdélyi unitáriusok eltérően reagáltak, Servet műveiben inkább marginális volt.¹⁶ Maga Fausto Sozzini elhatárolódott az iszlámra való bármely hivatkozástól: valószínűleg nagyon is jól tudta, milyen nagy károkat okozna az ilyen arculat még fiatal mozgalmának.¹⁷ Vele ellentétben Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata a Servetnél már meglévő hivatkozásokat tovább bővítette, és igyekezett óvatosan hivatkozni a mohamedán hitre.¹⁸

Dávid és Biandrata mellett Mulsow megemlíti még a heidelbergi teológust, Adam Neusert, aki végül iszlámra áttért konvertitaként végezte Konstantinápolyban.¹⁹ Pirnát Antal és a magyarországi kutatók Neusert inkább epizód szereplőnek láttatják, s jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a Mulsow által még csak nem is említett Jacobus Palaeologusnak, aki szinkretikus víziót vázolt fel a keresztény, a zsidó és a muszlim vallás egységéről.²⁰ Enyedi György, aki teológiai rendszerének alappilléreit tőle kölcsönözte, ezt az elképzelését szűkítette le, amikor az erdélyi protestáns felekezetek összhangjának megteremtésére irányuló koncepciót fogalmazott meg.²¹ Ez félreérthetetlenül jelzi számunkra, hogy az „iszlamizáló” törekvések a 16. század végére kiszorultak az unitáriusok teológiájából. Ennek ellenére a reformátusok ezután is párhuzamot vontak az unitáriusok és a muszlimok között, amit mi se támaszt alá jobban, mint Milotai

des Islam zwischen Reformation und Aufklärung, Hrsgg. Dietrich KLEIN, Birte PLATOW, Paderborn, Wilhelm Fink, 2008, 27–40.

14 Uo., 31.

15 Uo., 27–28.

16 Uo., 28.

17 Uo., 30.

18 Uo., 29.

19 Uo., 29–30.

20 *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., bev., jegyz. BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 17.

21 ENYEDI György *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997, 19.

Nyilas István *Speculum Trinitatis* című műve, amelyet szerzője két 1618-ra megírt kéziratból állított össze.²²

Milotai Nyilas e könyvében heves támadást intéz az ellen, hogy Mohamed tagadja Krisztust igaz Istennek lenni, s azt állítja (mármint Mohamed), nem különben, mint a „csinált istenűek”, hogy „csupa ember”, nagy próféta, istenes ember.²³ A fejedelem udvari prédikátora szavá teszi azt is, hogy Mohamed a Szentháromság ellen is szól, majd megjegyzi, hogy ezen patvarral élnek ez mostani csinált istenű plébánosok is, akik oly igen egyeznek Mohameddel.²⁴ Mindez arra utal, hogy az erdélyi reformátusok az *Apologia* megírásának idején is kétségbe vonták az unitarizmus keresztény voltát.

De vajon miért volt nagyobb jelentősége e vádnak akkor, mint korábban? Egyebek között valószínűleg azért, mert Erdély Bethlen uralkodása alatt – ha csak az uralkodó megválasztására vagy Lippa átadására gondolunk – politikailag a Magas Portához közeledett, amit időnként a nemzetközi politikatörténeti szakirodalom calvinoturcista politikának is nevez.²⁵ E közeledés lehetőséget adott arra, hogy a katolikusok (pl. a jezsuiták²⁶) és a Habsburg-tábor törökpártisággal és „mohamedanizmussal” vádolja meg Bethlent, aki az őt megjelenítő korabeli rölapok egyikén például a kereszténység fáját turbános vérebként szablyával próbálja kivágni.²⁷ Nem meglepő ez azután, hogy a Habsburgok támogatta trónkövetelő, Homonnai Drugeth György bizonyos Bethlen által elfogott irataiban már 1615/1616 körül azt állítja a fejedelemről, hogy az „törökké lőtt s körülmetélkedett s a török hitre is megesküdt”.²⁸ A példákat naphosszat sorolhatnánk. Elég ehhez annyit hozzátennünk, hogy Bethlent mélyen sértették a személye ellen intézett ilyen támadások, s igyekezett fellépni a propaganda ellen.²⁹ Jól tudták ezt azok a hangok, amelyek az unitáriusokat Bethlen

22 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyar könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 166.

23 *Speculum Trinitatis*. Az az: Szent Haromság egy bizony örök Istennek az Bibliában az sido bölcseknek es az patereknek tanu-bizonysag-tetelekben, az nagy világi conciliomoknak ertelmekben es az peldakban valo tekintetes maga ki mutatasa: mellyekből mint valami egyenessen mutato aczel tükörből ki ismerhetni, es nyilván megh lathatni az Szent Haromság egy Istent. Enyedi Györgynek-is káromló könyve az elől jaro beszédvel eggyüt, egészen minden reszeiben meg hamisittatot, Irattatot es szem eleiben függesztetett az fölseges Gabriel Istennek kegyelméből, Magyar, Horvat, Thot, &c. Országoknak kirallyanak, Erdelynek fejedelmének, &c. fő praedikatora, MELOTAI NYILAS Istvan által. ... Debreczenben Nyomtatta Rheda Peter, MDCXXII esztendőben, 29.

24 Uo., 29.

25 M. E. H. N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert*, Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, 14(1988), 72–84.

26 Giovanni ARGENTI *Jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, kiad. VERESS Endre, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7), 10.

27 VARSÁNYI Krisztina, *Bethlen Gábor megjelenése a korabeli rölapokon*, Kút: Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa, 3(2007), 163–164.

28 *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*, szerk. SZILÁGYI Sándor, VII, Buda-Pest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1881 (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae), 293.

29 VARSÁNYI, i. m., 175.

előtt bevádolva – mint korábban is oly gyakran – muszlim alattvalókat „csináltak” „Mohamedán Gábornak”.

Az persze nem állapítható meg, hogy mi hangzott el pontosan október 14-én, s az sem valószínű, hogy ezt a krisztológiai tárgyú *Apologiából* rekonstruálhatnánk. Az idézett Milotai Nyilas-részletet vagy Csanádi Pál vitairatait figyelembe véve ugyanis elképzelhetetlennek tarthatjuk, hogy egy muszlim–unitárius párhuzamokat felsorakoztató vádbeszédben éppen a Szentháromság centrális dogmájának tagadásáról ne esett volna szó. Azt is meg mernénk kockáztatni, hogy e nyilvános beszédben éppen csak annyira érintették e párhuzamot, amennyire azt az *Apologiában* idézi Radecius, aki úgy állítja szembe hat cikkelyben a törökök vallását az unitáriusokéval,³⁰ hogy az unitáriusok álláspontját elmosva semmiképp se kerülhessen sor az iszlám és az unitarizmus közötti egyező vonások regisztrálására. Ennek eredményeképp az *Apologiában* megfogalmazódó krisztológia már-már elveszti unitárius jellegét is.

Furcsállhatjuk ezt, ha figyelembe vesszük, hogy Radecius nemcsak magamentő feleletként (apologia), hanem vallástételként (confessio) is meghatározza műve műfaját. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy egy helyen petíciónak nevezi, hiszen a jogi szakkifejezések³¹ és a jogi természetű érvek egyáltalán nem hiányoznak a szövegből. Kecskeméti Gábor a 16–17. századi irodalomban megjelenő *genus iudiciale* kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy e korszakban számos írónak gyűlt meg a baja a törvénnyel, s szenvedett börtönbüntetést is hol vallási-egyházi vádakkal, hol politikai ügyekben.³² Ezeknek az íróknak – folytatja Kecskeméti – reflexióis bázisul szolgálhattak a nevezetes antik politikai és büntetőperek.³³

Nincs ez másképp a keretes szerkezetű *Apologiában* sem, amelyben szintén kimutathatók az antik (Iulianus Apostata, Nagy Sándor) és talán a bibliai hősökre való utalások. De vajon kiosztja-e Radecius ezen személyek szerepét a kortársakra, vagy csak azért hozza kapcsolatba a *Magamentő feleletet* más szövegekkel, hogy az azokban megörökített pereket precedensként használja? Ez sajnos eldönthetetlen.

A jogalapként említett régebbi esetek azt hivatottak alátámasztani, hogy a vádlottaknak a törvény megengedi, hogy megvédhessék magukat. Nézzünk erre néhány példát! Radecius előbb Ammianus Marcellinus *Róma története* című művéből idézi Iulianus Apostata elmés mondását, amely szerint a pusztá vád nem elegendő, hogy valakit bűnösnek nyilvánítsanak.³⁴ Aztán a *Párhuzamos életrajzokra* utal: „ily terhes dologban egyik fülét a magamentő félnek adandja, amelyet amaz pogány macedó

30 1. A muszlimoknak más a mesterük, Mohamed. 2. A muszlimok tagadják, hogy [Jézus meghalt értünk]. 3. Tagadják, hogy [Jézus az Isten Fia]. 4. Tagadják, hogy [Jézus egyenlő az Istennel]. 5. Tagadják, hogy [Jézus Isten]. 6. Tagadják, hogy [Jézust megilleti az isteni tisztelet].

31 Ius divinum, ius naturale, ius gentium, ius civile, lex talionis (tromfolásnak törvénye) stb. Utóbbit a szenvedő Krisztus eszményével szemben veti el.

32 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben* = Uő, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 378.

33 Uo.

34 Ammianus MARCELLINUS, *Róma története*, ford. SZEPESY Gyula, jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Europa, 1993, 157.

király, Nagy Sándor még az kicsin dolgokban is mindenkor, úgy olvassuk, hogy cselekedett”.³⁵ Egybevág ezekkel a „római törvény”, amelyre szintén céloz Radecius („quisquam indicta causa condemnetur”). Ezen intertextusnak azonban, amelyet az exegeták máig összefüggésbe hoznak a Jn 18, 31-gyel³⁶ (Jézus Pilátus előtt) és a Csel 25, 16-tal³⁷ (Agrippa király Festusnál), jóval hipotetikusabb a helyzete, mint a másik kettőnek. Miért?

Közismert, hogy nem ritka a korban az analógiákon alapuló szerepjátás, s hogy Bethlen személyiségéhez Nagy Sándor alakját társították.³⁸ Ezért, amikor Radecius hivatkozik rá, akarva-akaratlanul is felveti a szerepjáték lehetőségét. Ebben az esetben Bethlen történeti párhuzama nemcsak a „pogány” Alexandrosz és a keresztényüldöző Iulianus Apostata lenne, hanem Pilátus és Nero is.

Az utóbbi magyarázatot igényel. A Csel 25, 16-ban idézett mondat eredetileg Portius Festus júdeai helytartó (60–62) szájából hangzik el, s ennek eredményeképp Radeciust Szent Pál, Bethlent pedig vagy a prokurátor, vagy még inkább az a császár szimbolizálná, akihez Pál fellebbez. Elképzelhető, hogy az esetleges bibliai párhuzam az eseményt is értelmezné, hiszen Pált (Radeciust?) azzal vádolják, hogy mindenütt a nép, a törvény és a szent hely ellen tanít, még pogányokat (nonadorantistákat? szombatosokat?) is hozott a templomba (a bevett vallások rendszerébe?), és megfertőzte ezt a szent helyet. Pál így védekezik: „Sem a templomban, sem a zsinagógában nem láttak úgy, hogy valakivel vitatkoztam vagy csődületet okoztam volna, de még a városban sem. Semmit se tudnak bizonyítani abból, amivel előtted vádolnak. Azt azonban megvallom neked, hogy Atyáim Istenének a szerint a tanítása szerint szolgállok, amelyet ők (reformátusok?) eretnekségnek neveznek.”³⁹ Ezen idézet fényt derít arra, hogy a citátumok elsődleges kontextusa jelentős szerepet játszhat az önértelmezésben vagy mások minősítésében. Plutarkhosz például azt írja még Nagy Sándorról közvetlen a Radecius által idézett részlet után, hogy „[k]ésőbb [...] megkeményítette a sok rágalom, amely hazugságokat akart a valóság színében feltüntetni. Főként a róla elterjesztett rosszakaratú híresztelések keserítették el; ilyenkor kemény és engesztelhetetlen volt, mert jó hírét többre becsülte még az életnél és királyságánál is.”⁴⁰ Hogyne jutna eszünkbe erről Bethlen, akiről tudjuk, hogy az őt kipellengérező képek annyira sértették, hogy béketárgyalásai során a sérelmes pontok egyikét a röplapok alkották, s Ferdinánd kénytelen volt megígérni, hogy amennyiben elfogják készítőiket, büntetést kapnak.⁴¹

35 PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, jegyz., utószó HEGYI Dolores, Bp., Osiris, 2001 (Sapientia Humana), I, 571.

36 „Pilátus szabadkozott: »Vigyétek vissza, és ítélkezzetek fölötté saját törvényetek szerint!«” *Biblia: Őszö-vetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 2006, 1213.

37 „Azt válaszoltam nekik, hogy a rómaiaknak nem szokásuk kiadni egy embert, amíg nem szembesítik a vádlottat vádlóival, és alkalmat nem adnak neki, hogy védekezhessen a vád ellen.” *Uo.*, 1249.

38 HELTAY János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 156.

39 *Biblia*, i. m., 1248.

40 PLUTARKHOSZ, i. m., 571.

41 VARSÁNYI, i. m., 176.

A judaizmus és hasonló káromlások ellen hozott törvényt (1618) szintén a „külső országokban [...] költ gyalázatos”⁴² hírnévvel indokolja Bethlen azon leiratában, amelyre talán Radecius is céloz: „Reméljük, hogy felséged megérti a mi vallásunkat, és vallástételünket a megtartó Jézus Krisztusunknak dűcsőségének nem meghomályosítójának, sőt inkább nagy megvilágosítójának, és az ő országának e világnak minden részein messze való kiterjesztésére nemcsak igen helyesen alkalmazhatónak, hanem munkálkodójának is lenni” elismeri. Biztosabb előzmény ennél maga az országgyűlés és az a gyulafehérvári hitvita, amelyre 1618 őszén Bethlen jelenlétében került sor.⁴³ E vita hevében Csanádi Krisztust „tétetett Istennek” nevezte, ami – bár nem feltétlen merítette ki a nonadorantizmus fogalmát⁴⁴ – nem Sozzini, hanem Dávid Ferenc terminológiájára utalt. Radecius a disputa egyetlen unitárius forrásában, az *Apologiában* így idézi fel az esetet: „Ne is mondja azt senki, hogy mű az Krisztust Istennek valljuk ugyan, de mindazonáltal úgy, hogy ötet tétetett Istennek mondjuk. Mert ha valakik közölünk némely éles kérdésektől, amelyekkel ez tekernék ki tőlek, izgattatván így feleltenek, néznek bizonyára mind ezekre a mostan előhozott helyekre, mind pedig Péter apostolnak amaz világos beszédére (Act. 2. 36.), aholott így szól: Bizony <...>, descriptur.” Abból, hogy Radecius épp az *Apologiában* áll ki Csanádiért, aki valószínűleg önmagáért is síkraszállt a hitvita lappangó jegyzőkönyvében,⁴⁵ az következik, hogy a fejedelem leirata összefüggésbe hozható a gyulafehérvári vitával. Arra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésünkre adat, hogy ekkor is „törökösséggel” vádolták volna az unitáriusokat.

Mindenesetre e vád egész Közép-Európában megtalálható az antisociniánus polémia fegyvertárában. 1612-ben például egy lengyel jezsuita, bizonyos M. Łaszcz azt akarta bizonyítani, hogy az unitáriusok Krisztusról és a Szentírásról ugyanúgy vélekednek, mint

42 „[K]ülső országokban is felőlünk az sokféle vallások miatt költ gyalázatos hírünk nevünk aboleáltassék.” SZILÁGYI, i. m., 489.

43 PAP, i. m., 201–203.

44 A Balázs Mihály 65. születésnapján mondott beszédemben felvettem, hogy Csanádi, aki Enyedi tanítványa volt, első ránk maradt zsenigéjét, a *Magyarázatot* (1615) az *Explicationes* vonatkozó fejezetéből (Mt 28, 19) merítette, s e művében szarkasztikusan bánt azokkal, akik külön úgy könyörögnek a Fiúnak, mint az Atyának. Két évvel később a *Pörölyben* azt a kérdést szegezte ellenfelének a kolozsvári iskolaigazgató, hogy van-e annál nagyobb eretnekség, hogy az ember Jézus önmagában nem érdemel tisztességet. Üres retorika lenne mindez? Talán. 1620-ban Az *Argumentorum de Doctrina Triadis solutió*ban, amely nemcsak Tállyai Z. Márton *Anatome Samosatenianismi* című művében maradt fenn, hanem – mint megállapítottam – azonos az Ms. R. 1562 jelzetű kézirattal (*Explicationes, simul & refutationes argumentorum*) is, Csanádi azt állítja, hogy Krisztust Istenhez hasonlóan tiszteli, mégse species, hanem genus alapján. E szembeállítás a sociniánusoktól egyáltalán nem idegen, Valentin Schmalz például naturának és potestasnak nevezi ezeket. Minthogy azonban a *Solutio* keletkezési körülményei ismeretlenek, ismét csak kérdésként fogalmazhatom meg, hogy szerzője a Torockzai Máté halála utáni időszakban revideálhatta-e álláspontját. Vö. *Anatome samosatenianismi. Sive censura brevis ac modesta responsionis cuiusdam N. N. Transylvani institutae ad argumenta fere omnia orthodoxorum de doctina S. S. Trinitatis. Ubi simul aliorum etiam samosatenianorum rationes, nempe: F. Socini, G. Enyedini, C. Ostorodij, V. Smalcij, &c. examinantur.* A Martino Z. THALLYAE, Vngaro. Lugduni Batavorum; apud Franciscum Hegerum, e regione academiae, 1634, 273, 339.

45 [CSANÁDI PÁL.] *Colloquium inter Paulum Csenadium Samosateianum rectorem scholae Claudiopolitanae et Stephanum Geleinum Orthodoxum collegii Albensis Rectorem. Presente illustrissimo principe Gabriele cum augustissimo suo comitatu publice in minori templo Albae Juliae institutum anno 1618. die 29. Augusti.*

Mohamed és az *Alkorán*.⁴⁶ A lengyel testvérek ezt nem hagyhatták szó nélkül. A „Lengyel Nemes” („Szlachcic Polski”) álnév mögé bújó unitárius szerző választát, a *Mesyasz nowych Arianow wedle Alkoranu Tureckiego* című munkát (1615)⁴⁷ Radecius barátjának és szövetséges társának, Valentin Schmalznak, a rakóvi gyülekezet tanítójának⁴⁸ tulajdonítják a lengyel kutatók, aki több művét a kolozsvári unitárius eklézsia prédikátorának adta.⁴⁹ A barátságukra vonatkozó adatok szétfeszítenék e bevezető kereteit, ezért az alábbiakban inkább Radecius iszlám-ismeretének forrásait veszem számba.

Radecius könyvtárát Bíró Gyöngyi rekonstruálta, innen tudjuk, hogy megvolt neki Bartholomaeus Platina (Bartolomeo Sacchi) II. Pál pápához címzett beszéde a törökök ellen indítandó háborúról és Philippus Lonicerus (Philipp Lonitzer) *Chronicorum Turcicorum* című műve. „Lonicerusról” Pázmány is emlékezik,⁵⁰ a szerző a magyar irodalomtörténetben egyáltalán nem ismeretlen. E munkák mellett birtokosa volt Franciscus Iunius (François du Jon) *Sacrorum parallelorum libri tres* című könyvének, amelynek ajánlásában a bibliai kigyó Isten szava elleni machinációiról szólván a Szentírás egészét támadó törökökről is szót ejt, akik hamis prófétákba „csimpaszkodva” a hitetlenség mérget „szívják” magukba, s kigúnyolják Isten szent orákulumát a Szentírásban, ahogy azt a tizenhat éve hozzájuk hulló Adam Neuser példája is bőségesen bizonyítja. Az *Apológiát* mégse ezekkel, hanem Radecius azon kolligátumával hozhatjuk nyilvánvaló kapcsolatba, amely a *Korán* latin fordítását, több kimagasló humanista *Korán*-kommentárjait és törökökről szóló kortárs leírásokat foglal magában.⁵¹ Az is bebizonyítható, hogy Radecius nem annyira a *Korán* szövegét, mint inkább annak paratextusait, azaz a margóra írott eredeti megjegyzéseket szötte bele saját művébe, amely aligha hozott szemléletváltást a reformátusok népszerű teológiai beszédmódjában.

Néhány hónappal később ugyanis Keserői Dajka János generális vizitációra indult Háromszékbe, ahol híveket kérdezett ki a Szentháromság doktrínájáról. Erre az egyik tanú így emlékszik vissza: „Szentkirályban (sic!) az embereket esketni kezdette püspök uram ilyen formán, hogy hiszed-e az Atyát, az Fiát, az Szentlelket. Mondanak az emberek hisszük, de az háromságra nem eskeszünk meg. Monda püspök uram, mond utánam az esketésnek formáját akár micsoda török hiten légy, mert én így szoktam esketni.”⁵² De ez már egy másik történet.

46 Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 96.

47 Köszönöm Keserő Gizellának, hogy segített a 17. századi lengyel szöveg értelmezésében. Ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy szembeszökő különbség a latin és a lengyel szöveg között, hogy utóbbinak a hazaárulás vádjával kell megbirkóznia. E váddal az egyháznak a fegyverviseléssel kapcsolatos teljes elutasító álláspontját szegezi szembe.

48 MOLNÁR Dávid, *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja: Filológiai és teológiai adalékok az RMNy 1646-os tételéhez* = Balázs Mihály köszöntése, kiad. FONT Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, 2011 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30), 364–369.

49 Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

50 BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = Uő, *Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1966 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7), 184.

51 Kovács Lajos, *Adatok Toroczkai Mátéről*, KerMagv, 77(1971), 111.

52 MOLNÁR B., i. m., 269.

Valentinus Radecius *Apologia* című műve több szempontból is érdemes a közlésre. Nemcsak az erdélyi unitárius egyház és egy toposz történetéhez szolgáltat adatokat, hanem izgalmas lehet a *Korán*-cáfolatok, a jogtörténetet, a *genus iudicialét*, a Bethlen-ábrázolásokat, a szinkretista modellt⁵³ (Lachmann) és az alkalmi istentiszteleti formákat vizsgálóknak is. Fazakas Gergely Tamás ugyanis azt feltételezi Milotai Nyilas *Oratiójának* címével kapcsolatban, hogy 1620 körül bevett szokás lehetett a magyar királlyá választott Bethlenért könyörögni az istentiszteleteken.⁵⁴ Ha nem véljük üres pártosznak, regisztrálhatjuk, hogy Radecius is hasonló úzusra utal.⁵⁵ Reméljük, e néhány példa kedvet csinál az olvasáshoz. A latin változatot az Ms. U. 323. jelzetű kézirat, a magyart az OSZK példánya alapján modern átírásban közöljük (a nyelvjárási alakokat, amennyire lehetséges, a mai helyesíráshoz igazítva megtartottuk, s az olvashatóság érdekében mai központozást használtunk).

[1] *Apologia adversus criminationem eorum, qui religionem ecclesiarum in Transylvania de uno Deo Patre et Filio ejus unigenito, Iesu Christo consentientium Turcicam esse affirmant.*

Ad illustrissimum dominum, dominum Gabrielem Bettlen, Dei gratia principem Transylvaniae, partium regni Hungariae dominum et Siculorum comitem &c. &c.

Scripta anno MDCXVIII die 15ta mensis octobris.

[2] *Illustrissime potentissimeque princeps ac domine, domine nobis clementissime!*

Cuilibet homini publice accusato omnia iura defensionem sui permittunt, tam ius divinum et naturale, quam etiam ius gentium atque civile. Nullum enim horum concedit, ut *quisquam indicta causa condemnetur*.⁵⁶ Idque non sine ratione maxima et longe gravissima, quam etiam Iulianus⁵⁷ ille augustus, etsi alioqui christianae religionis hominibus non parum inimicus, ingenue tamen agnovisse legitur. Is enim *Delphidius*⁵⁸ oratori *vehementer quemdam accusanti et prae argumentorum inopia exclamanti*: „*Ecquis, florentissime Caesar, nocens esse poterit usquam, si negare suffecerit?*”, *respondit*: „*Ecquis vero innocens esse poterit, si accusasse*

53 ÖRY Katinka, *Olvasatlanság – olvashatatlanság: Az ambiguitás retorikája Rimay János Balassi-epicédiumának kísérőszövegeiben*, ItK, 111(2007), 581.

54 FAZAKAS Gergely Tamás, *Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért: Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében* = „...mint az gyümölczös és termett szőlőveszszóc...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi, 2010, 175.

55 „Mű pedig, amiképpen eddig is sziből cselekedtük, ennek utána is el nem mulatjuk a mi eklézsiánkban amaz mindenekfelett való, hatalmas Istent alázatos könyörgésekkel, felséged nevével tisztelni, és szívünknek belső indulatjából származó könyörgő szókkal őtöle kérni, hogy felségedet mind a szerencsés életnek minden ékességével, mind szerencsés birodalmának oltalmazó erősségével meggazdagítván sokáig tartsa meg, és minekutána felséged e világon virágzó és dicsíretes életének minden részeit maga nevének halhatatlan dicsíretivel boldogul eltöltendi, azt végezetre az mennyei és örökké tartó dűcsőségre vegye fel.”

56 Vö. Jn 18, 31; Csel 25, 16.

57 Flavius Claudius Iulianus, ismertebb nevén Iulianus Apostata, Arius tanainak követésével felhagyó keresztényüldöző császár (331–363).

58 Attius Tiro Delphidius, Burdigalából származó férfi.

*sufficiet?*⁵⁹ Quare cum nos, qui in hoc inclyto regno sub tutela et protectione illustrissimae celsitudinis vestrae, domini nostri clementissimi vivimus, saepe in publicis concionibus ante celsitudinem [3] vestram accusemur. Et hesterno etiam die⁶⁰ accusati simus, quod Turcicam magis fidem, quam christianam amplectenter obstaculo simus, quominus rex ille gloriae, Iesus Christus, mundi servator in hoc regno vestrae celsitudinis gubernatione divinitus commisso vere agnoscatur et celebretur. Existimavimus divino atque humano esse concessum, ut ipsa necessitate jam plane adacti de nostri nominis defensione cogitaremus, ne forte nostrum silentium pro culpa conscientia ab aliquo habeatur.⁶¹ Rogamus igitur ea, qua decet, cum animi humilitate ac demissione illustrissimam celsitudinem vestram, ut hanc nostram Apologiam tanquam plane necessariam agnoscere velit, et causam hanc non ex adversariorum nostrorum delatione, qui ob praejudicatas suas opiniones multa de nobis sinistre referunt, sed ex ipsa nostra confessione, quam hic afferimus, judicare dignetur. Quodsi huic petitioni nostrae illustrissima celsitudo vestra benignissime annuerit, et ut princeps vere christianus et naturae clementissimus in hoc negotio tam arduo [4] alteram etiam aurem reo sese defendenti adhibuerit.⁶² Id, quod rex ille ethnicus, Alexander Magnus Macedo semper in re vel minima fecisse legitur.⁶³ Speramus fore, ut celsitudo vestra intelligat, religionem et confessionem nostram ad gloriam Iesu Christi, servatoris nostri non quidem obscurandam, sed vehementer potius illustrandam, et ad fines regni ipsius in omnes orbis terrae partes longe lateque proferendos perquam esse non modo accomodatam, verum etiam efficacem. Etsi vero nos de Turcarum fide et lege non ita sumus solliciti, ut in eam nobis magnopere inquirendum esse existimemus, tamen cum ipsorum lex, quam Coranum sive Alcoranum appellant, edita sit opera praestantissimi cujusdam Helvetici theologi, Theodori Bibliandri⁶⁴ scilicet, idque ipsius Martini Lutheri praefixa,⁶⁵

59 „Ekkor Delphidius, egy szenvedélyes szónok, hevesen rátámadt a vádlottra, és a bizonyítékok hiánya miatt felbőszülve ilyen szavakra fakadt: »Ugyan kit nyilváníthatunk bűnösnek, hatalmas caesar, ha már a pusztá tagadás is elegendő?« Erre Iulianus azon nyomban bölcsen így válaszolt: »Vajon kit nyilváníthatunk ezután ártatlannak, ha a pusztá vád is elegendő?«” MARCELLINUS, *i. m.*, 157.

60 1618. október 14.

61 Vö.: Si tacent, satis dicunt (CICERO). Qui tacet, consentire videtur (IUSTINIANUS a *Corpus Iuris Civilis*ben).

62 Audiatur et altera pars.

63 Mondják, hogy mikor halálbüntetéssel járó büntetésekben bíráskodott, vádbeszéd közben mindig befogta egyik fülét, hogy a másikat szabadon és elfogulatlanul megőrizze a vádlott meghallgatására. PLUTARKHOSZ, *i. m.*, 571.

64 16. századi zürichi reformátor, ő rendezte sajtó alá a *Korán* szövegét.

65 Kovács, *i. m.*, 111. Kovács Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Korán* latin fordítása egy példányának Radecius volt a birtokosa. Az adatot frissítendő álljon itt Bíró Gyöngyi jegyzete:

Koll. 1. [KORÁN]; BIBLIANDER, Theodorus ed.

Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina, ac ipse Alcoran, quo velut authentico legum divinarum codice Agareni et Turcae, aliisque Christo adversantes populi reguntur... His adiunctae sunt Confutationes multorum... authorum, Arabum, Graecorum, et Latinorum, una cum Philippi Melanchtonis praemotione... Adiuncti sunt etiam De Turcarum, sive Sarracenorum... origine, ac rebus gestis, a DCCCC annis ad nostra usque tempora, Libelli aliquot... Haec omnia in unum volumen redacta sunt, opera et studio Theodori Bibliandri... (Basileae?), 1550, (Johannes Oporinus), 3 vol., in fol.

Koll. 2. BIBLIANDER, Theodorus

eam inspicimus. Et nos aliquando non quidem discendi causa, sed ut justa eaque tremenda Dei altissimi iudicia eo magis admiremur, dum cernimus, quo caecitatis et dementiae eos tandem prolabi sinat, qui sanctissimo verbo ipsius posthabito sui cerebri commenta sibi sequenda proponunt. [5] Praeterea etiam ut nugas atque blasphaemias in Corano illo contentas eo magis abominemur. Et denique ut innocentiae nostrae conscientia tanto suavius perfruamur, dum videmus, quam vehementer fides et confessio nostra a Turcica fide dissideat, contra quam ab adversariis nostris traducimur atque accusamur.

Itaque Turcarum fides in eo potissimum consistit, quod ipsi praeter dominum nostrum, Iesum Christum alium receperunt magistrum, nempe Machometem, et Christi evangelio seposito aliam legem, nempe Machometis Alcoranum sequuntur. Nostra vero fides asserit, quod *unicus sit in perpetuum magister noster, nempe Christus* (Mat. 23: 8). Nos dicimus cum Paulo apostolo: „*Si quis non amat dominum nostrum, Iesum Christum, sit anathema Marana tha!*” (1 Cor. 16: 22). Nos sacrosanctum Iesu Christi evangelium ita amplectimur, ut cum eodem apostolo dicamus: „*Sed licet nos aut Angelus de caelo evangelizet vobis, praeterquam quod evangelizavimus vobis, anathema sit!*” (Gal. 1: 8). Et fatetur quidem Turcarum legislator, Machomet (azoara⁶⁶ 35⁶⁷) Christum fuisse Dei legatum atque prophetam, sed tamen seipsum *Dei legatum* postremum, se *postremum* [6] *omnium sigillum et cumulum accessisse* profitetur (azoara 43⁶⁸). *Ante* suum adventum *neque Iudaeos neque Christianos quidquam scivisse* asserit (azoara 108⁶⁹), et propterea etiam evangelium spernit prae suo Alcorano, quem (azoara 66⁷⁰) *ab ipso Deo compositum* et (azoara 55⁷¹) ipsius *Dei manu scriptum* dicit, eumque toties commendat, ut numerus vix possit iniri. Et azoara

Temporum a condito mundo usque ad ultimam ipsius aetatem supputatio, partitio que exactior. Universae quidem historiae divinae, ecclesiasticae et exterae Latinorum, Graecorum, Aegyptiorum, Chaldaeorum, Germanorum et aliarum gentium accomodata... Quam scribebat Theodorus Bibliander... Basileae, 1558, per Joannem Oporinum, (apud Jacob. Parcum), in fol.

Mai jelzet: TB f-532

Prov.: 1. I B 1559 (supralibros) 2. Matthaei Torozkaj 3. olim, nunc Valentinj. Radecij.

- 66 Az „azoara” szó egyesek szerint a szúra helytelen fordítása, az annotáló összekevert két arab kifejezést. A szúrát („szín” betűvel írva), mely egy fejezetet jelent, és inkább a vallásfilozófiában, mint a köznyelvben használatos, illetve a szúrát („szád” betűvel írva), mely egyszerre jelenti az arisztotelészi filozófia „formáját” és az „ember arcát”. SEGESVÁRY Viktor, *Az iszlám és a reformáció: Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550*, Hága, Mikes International, 2005, 103.
- 67 A 35. azoara a 25. szúrával azonos, e szúrában azonban nem vallja meg Mohamed, hogy Krisztus Istennek követe és prófétája volt. Radecius valószínűleg téved. Jézus mint próféta az alábbi helyeken jelenik meg: 2:87, 2:136, 3:48–51, 3:84, 4:162, 4:171, 5:46, 6:85, 33:7, 42:13, 43:63–66, 57:27, 61:6.
- 68 Radecius a *Korán*ból merít: 33:40: Machometus nequaquam pater alicuius, uestrique tantum Dei, scientis omnia, legatus, postremum omnium sigillum et cumulus accessit. „Mohamed egyetlen férfinak sem apja közületek, hanem Allah küldötte és a próféták pecsétje! Allah minden dolog tudója.” *Korán*, ford. SIMON Róbert, a fordítást az eredetivel FODOR Sándor vetette egybe, Bp., Helikon, 1987 (Prométheusz Könyvek, 17), 300.
- 69 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít, amelynek szerzőjét ma lehetetlen bizonyossággal megállapítani (Pierre de Poitiers?): Ante Machometem neque Iudaei neque Christiani quicquam sciuerunt.
- 70 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: Per occasum iurat, Alcoran a Deo compositum.
- 71 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: Alcoran Dei manu scriptus.

71.⁷² diserte ait *Dei consilium esse, ut sua Lex* (nimirum ipse Alcoranus) *omnibus legibus* antecellat. Nos vero, cum Christum a Deo missum, cum ipsum prophetam fuisse dicimus, intelligimus, eum talem fuisse Dei legatum atque prophetam, *in quo omnis plenitudo divinitatis habitat corpolariter* (Col. 2: 9); *ex cujus plenitudine nos omnes haurimus gratiam pro gratia* (Ioh. 1: 16); *qui et imago Dei inconspicui* (Col. 1: 15). Per quem cum Deus ultimo fuerit locutus, ipse etiam *sit splendor gloriae Dei et expressus character substantiae ejus* (Heb. 1: 3); *qui est lux ipsius mundi* (Ioh. 8: 12); *qui est via, veritas et vita* (Ioh. 14: 6); *in quo omnes promissiones Dei factae sunt amen in gloriam Dei* (2 Cor. 1: 20). [7] Hujus nos legem firmiter toto pectore tenemus, impuram autem illam Mahometicam et toto animo adhuc aversati fuimus, et porro etiam Deo ipso et Iesu Christo opem nobis ferente tanquam maximarum blasphemiarum colluviem atque sentinam aversabimur.

Lex et fides Turcarum negat Iesum Christum esse mortuum pro nobis. Nam azoara 11.⁷³ disertissime dicitur *Iudaeos non Christum Mariae filium peremisse, sed alium* quempiam *interfecisse ipsius similem, Deum autem incomprehensibilem Christum ad se transmigrare fecisse*. Et ita Christi mortem negantes ejusdem etiam negant resurrectionem, ac proinde potissimam evangelii partem abjiciunt, quam Paulus apostolus ipsum evangelium appellare non dubitat, dum ait: „*Notum facio vobis evangelium, quod evangelizavi vobis, quod et accepistis, in quo et statis, per quod et salvamini. Tradidi enim vobis in primis, quod et accepi, quoniam Christus mortuus est pro peccatis nostris secundum Scripturas et quia sepultus est et quia resurrexit tertia [8] die secundum Scripturas*” (1 Cor. 15. 1. 2. 3). Abjiciunt potissimum argumentum supremae erga nos dilectionis Dei et Patris nostri benignissimi, de quo apostolus: „*Deus commendat charitatem suam erga nos, quoniam, cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est.*” (Rom. 5: 8.) Abjiciunt potissimum etiam argumentum fidei et spei de resurrectione nostra, quae nobis per Christi mortem atque resurrectionem est comprobata; quemadmodum (1 Cor. 15. et Thes. 4.) copiose a Paulo apostolo demonstratur. Nos vero et corde credimus et ore profiteamur *Christum mortuum esse propter peccata nostra et resuscitatum propter justificationem nostram* (Rom. 4: 25). *Christum nos lavasse sanguine suo a peccatis nostris* (Apoc. 1: 5). *Christum passum esse pro peccatis nostris, justum pro injustis, ut nos ad Deum adduceret* (1 Pet. 3, 18).

Lex et fides Turcarum Iesum Christum Mariae quidem filium appellat, sed Dei filium esse per summam blasphemiam manifestissime negat, et blasphemum hoc esse ait de

72 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: *Dei consilium ut lex Machumetis omnibus legibus praeemineat.*

73 Radecius a *Korán*ból és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: *Christus non crucifixus Iudaeis sed alius ei similis, ut Cerdo, et alii haeretici, loquitur. 4:157–158: Unde Mariae blasphemiam et immoderatam contumeliam inferunt, seque Christum Mariae filium Dei nuncium peremisse perhibent. Sed nequaquam eum, imo sui similem suspendentes interfecerunt: profites etiam se suae caedis authores, cordibus suis non minimam ambiguitatem inde gerunt. Sed eum nullatenus interfecerunt. Quia Deus incompraehensibilis et sapiens, eum ad se transmigrare fecit. „És [mivel] azt mondták: »Megöltük Jézust, a Messiást, Mária fiát, Allah küldöttét« – holott [valójában] nem ölték meg őt és nem feszítették Keresztre, hanem [valaki más] tétetett nekik [Jézushoz] hasonlónvá [és azt ölték meg]. Akik [Jézust] illetően összekülönböztek, azok kétségben vannak felőle. Nincs tudomásuk róla, csupán vélekedésüket követik. Bizonyosan nem ölték meg őt, ellenkezőleg, Allah magához emelte őt. Allah hatalmas és bölcs.” SIMON, i. m., 72.*

Christo sentire, et Christianos, qui ita sentiunt, [9] condemnat.⁷⁴ Nos autem et credimus et confitemur Iesum Christum esse Dei filium, et quidem *unigenitum Dei filium* (Ioh. 3: 16) et *proprium filium Dei* (Rom. 8: 32), idque tum alias ob causas in sacris literis expressas, tum vero propterea, quod inde a conceptione et nativitate sua nullum habuerit alium patrem praeter ipsum unicum et altissimum Deum, quemadmodum *angelus Mariam virginem alloquens clarissime exponit, cum dicit: »Spiritus Sanctus superveniet in te, et virtus altissimi obumbrabit tibi: ideoque quod nascetur ex te sanctum, vocabitur filius Dei«* (Luc. 1: 35). Turcae blasphemiae eos insimulant et condemnant, qui dominum Iesum confitentur esse Dei filium.⁷⁵ Nos vero cum Ioanne apostolo dicimus: „*Quisquis confessus fuerit, quoniam Iesus est filius Dei, Deus in eo manet, et ipse in Deo.*” (1 Ioh. 4: 15).

Lex et fides Turcarum negat dominum nostrum, Iesum *Christum* esse *Deo aequalem*, et iis, [10] qui hoc credunt, maledicit, quemadmodum videre est tum alibi, tum vero azoara 14.⁷⁶ et 22.⁷⁷ et 27.⁷⁸ et 33.⁷⁹ et 35.⁸⁰ et 37.⁸¹ et 61.⁸² &c. Ipsa vero Turcica fides manifeste blasphemiat, cum hoc negare non veretur. Nam si existimat Deum Patrem non potuisse

74 Vö. 4:171, 9:30, 19:34–36, 43:58 stb.

75 Vö. 4:173, 9:30, 19:37, 43:65 stb.

76 Radecius a *Koránból* és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: Increduli Christum aequalem Deo ponentes. 6:1: Increduli uero, alium Christi Deo consimilem et aequalem ponunt. „Dicsőség Allahnak, aki megteremtette az egeket és a földet, és létrehozta a sötétséget és a fényt. [Ezek után azok, akik hitetlenek, [más lényeket] tartanak Urukkal egyenlőknek!” SIMON, *i. m.*, 90.

77 12:106–107: „És legtöbben nem hisznek Allahban, csak úgy, hogy közben [más isteneket] társítanak [mellé]. Vajon biztosságban érzik magukat, hogy [nem] lepi meg őket Allah büntetése, ami [mindent] beborít, vagy hogy [nem] lepi meg őket az Óra, úgy hogy észre sem veszik [eljövetelét]?” SIMON, *i. m.*, 172.

78 Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus Deus colendus. 17:22: „Ne helyezz Allah mellé más istent, nehogy azután ottmaradjál gyalázatban, elhagyatottan!” SIMON, *i. m.*, 198. Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus tantum Deus: quia pluralitas seditionem pareret. Argumentum ualidum contra gentiles, non contra Christianos, colentes unum Deum in essentia, trinum in personis. etc. 17:39: „Ez annak a bölcsességnek a része, amelyet az Urad sugallt néked. És ne helyezz Allah mellé más istent, különben a gyeheennába vettetsz gyalázatban, félredobva!” SIMON, *i. m.*, 199. 17:42: „Mondd: »Ha – amiképpen ők állítják – más istenek lennének mellette, akkor utat keresnének a trónus Urához.«” SIMON, *i. m.*, 200.

79 23:32: „És elküldtük közülük egy közülünk való küldöttet. [Azt mondta:] »Szolgáljátok Allahot! Nincs más isteneket rajta kívül! Vajon nem akartok istenfélők lenni?«” SIMON, *i. m.*, 244. Margóra írott eredeti megjegyzés: Non infirmis rationibus unum Deum colendum esse probat. Coeli septem. Male subiungit, Deum non habere filium: sic enim plures Dei essent fieretque seditio inter eos. 23:91: „Allah nem nemzett fiát és nem volt mellette más isten. Különben minden isten elvénné azt, amit ő teremtett meg, s egyesek bizonytalansággal a többiek fölé kerekednének. Magasztaltassék Allah! [Mennyire fölötte áll Ő] annak, amit állítanak!” SIMON, *i. m.*, 247.

80 Margóra írott eredeti megjegyzés: Negat Dei filium. 25:3: „Ők azonban más isteneket választottak helyette, akik nem teremtenek semmit, hanem ők maguk teremtmények, akik még sajátmaguknak sem képesek ártani vagy használni, és nincs hatalmuk sem halálon, sem életen, sem feltámadáson.” SIMON, *i. m.*, 255.

81 Margóra írott eredeti megjegyzés: Disputat unum Deum uerum esse colendum. 27:59–64: „Mondd: »Dicsőség Allahnak! És békeség legyen az ő szolgálói, akiket kiválasztott! Vajon Allah jobb-e vagy az, amit ők társítanak [mellé]?« Vagy ki teremtette az egeket és a földet, és küldött le nektek vizet az égből? [...] Vajon Allah mellett egy [másik] isten? Mennyire fölötte áll ő annak, amit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 272–273.

82 Margóra írott eredeti megjegyzés: Error castigandus, quod Deus habeat parem. 51:51: „Ne helyezzetek más istent Allah mellé! Tőle [küldött] nyilvánvaló intőtök vagyok.” SIMON, *i. m.*, 376.

Christum ad sui aequalitatem evehere, nonne omnipotentiam ei adimit? Si vero sentit Deum hoc facere noluisse, plurimis certe sacrae Scripturae testimoniis contradicit, quae manifeste fatentur Christum esse Deo aequalem, et praeterea quomodo haec aequalitas sit intelligenda, quibusve in rebus consistat, apertissime docent. Quod autem Christus Deo sit aequalis, testatur Paulus apostolus (Phil. 2: 6) inquires: „*Iesus Christus in forma Dei cum esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo*” &c. Quomodo autem haec aequalitas sit intelligenda, quibusve in rebus Deus Christum sibi aequalem esse voluerit, exponitur tum alibi, tum vero Ioh. 5: 20. 21., ubi ipsemet servator noster ait: „*Pater [11] diligit Filium et omnia demonstrat ei, quae ipse facit, et majora his demonstrabit ei opera, ut vos miremini. Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat, sic et Filius, quos vult, vivificat.*” Et eod. cap. v. 26.: „*Sicut Pater habet vitam in semetipso, sic dedit et Filio vitam habere in semetipso, et potestatem dedit ei iudicium etiam facere, quia Filius hominis est.*” Et eod. cap. v. 22. 23.: „*Pater non iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem.*” Et Joh. 3. 35.: „*Pater diligit Filium et omnia tradidit ei in manus.*”

Lex et fides Turcarum negat Dominum nostrum Iesum Christum esse Deum, et iis, qui hoc confitentur, imprecatur, ut ipsos *Deus confundat*, eosque in ignem abituros esse affirmat, quemadmodum videre est azoara 11.⁸³ et 12.⁸⁴ et 19.⁸⁵ et 25.⁸⁶ et 27.⁸⁷ &c. Nos vero

- 83 Margóra írott eredeti megjegyzés: Iesus Dei nuncius spiritus, uerbum, non tamen Deus. 4:171: „Ti írás birtokosai! Ne lépjétek túl a határt a ti vallásotokban és ne mondjátok Allahról mást, csak az igazságot! Jézus, a Messiás, Mária fia [csupán], küldötte Allahnak, és az ő szava, amit sugalmazott Máriának, és belőle [kiáradó] szellem. Higgyetek hát Allahban és az ő küldötteiben és ne mondjátok azt, hogy »Három!« Hagyjátok abba! Jobb az nektek! Allah csupán egyetlen Isten. Magasztaltassék! Hogyan is lehetne gyermeke! Övé [mind]az, ami az egekben és a földön van. Allah elégséges istápoló!” SIMON, *i. m.*, 73.
- 84 Margóra írott eredeti megjegyzés: Iesum Christum Deum confitentes, increduli. 5:17: „Bizony hitelenek azok, akik azt mondják: »Allah: a Messiás, Mária fia.« Mondd nekik: »Ki érhetne el Allahal szemben bármit is, ha úgy akarná, hogy elpusztítsa a Messiást, Mária fiát és az anyját és mindenkit, aki csak van a földön?« Allahé [mind]az, ami az egekben és a földön van és [mind]az, aki közöttünk van. Megteremti, amit akar. Allah mindenkéül föltt hatalmas.” SIMON, *i. m.*, 77.
- 85 Margóra írott eredeti megjegyzés: Christianos taxat, quod Iesum pro filio Dei colant, et pontifices pro suis dominis et Dei loco uenerentur. 9:30–31: Iudaeos, dicentes Ozair esse filium Dei: Christianos uero, Iesum, quorum uerba praedecessorum nugis assimilantur, confundat deus... „A zsidók azt mondják »Uzayr Allah fia.« És a keresztények azt mondják: »A Messiás Allah fia.« Ezt mondják ők a százukkal. [Állításukkal] hasonlítanak azoknak beszédéhez, akik korábban hitetlenek voltak. Allah átka legyen rajtuk! Hogy fordulhatnak el [ennyire az igazságtól]?! Írástudóikat és szerzeteseiket és Mária fiát, a Messiást Allah mellé uraiknak tették meg, holott nem kaptak más parancsot, csak azt, hogy egy istent szolgáljanak. Nincs más isten rajta kívül! Magasztaltassék! [Mennyire föltte áll ő] annak, akit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 133.
- 86 Margóra írott eredeti megjegyzés: Plures Deos constituentes, sui dogmatis piget. 15:95–96: „Bizony, mi legendők vagyunk nektek a gúnyolódókkal szemben, akik Allah mellé egy másik istent helyeznek. De majd megtudják!”
- 87 Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus Deus colendus. 17:22: „Ne helyezz Allah mellé más istent, nehogy ottmaradjál gyalázatban, elhagyatottan.” SIMON, *i. m.*, 198. Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus tantum Deus: quia pluralitas seditionem pareret. Argumentum ualidum contra gentiles, non contra Christianos, colentes unum Deum in essentia, trinum in personis. etc. 17:39: „Ez annak a bölcsességnek a része, amelyet az Urad sugallt néked. És ne helyezz Allah mellé más istent, különben a gyehennába vettetsz gyalázatban, félredobva!” SIMON, *i. m.*, 199. 17:42: „Mondd: »Ha – amiképpen ők állítják – más istenek lennének mellette, akkor utat keresnének a trónus Urához.«” SIMON, *i. m.*, 200.

cum Joanne evangelista fateatur Christum esse Deum (Ioh. 1: 1), cum Thoma [12] apostolo confitemur *eum esse Deum nostrum et Dominum nostrum* (Ioan. 20: 28), cum Paulo apostolo dicimus *esse Deum super omnes in saecula benedictum* (Rom. 9: 5). Quin Christus ipsemet divinitatem suam contra Iudeos asserit (Ioh. 10: 34. 35. 36.) inquit: „*Nonne scriptum est in lege vestra: »Ego dixi Dii estis?« Si illos dixit Deos, ad quos sermo Dei factus est, et non potest solvi Scriptura, quem Pater sanctificavit et misit in mundum, vos dicitis: »Quia blasphemas!« quia dixi: Filius Dei sum?»* Et quomodo eum non agnosceremus Deum nostrum, de cuius divino imperio et potestate tam manifeste Scriptura pronunciat? Ipsemet enim servator inquit (Mat. 28: 18): „*Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra.*” Et Paulus apostolus (Eph. 1: 20. 21. 22): „*Deus suscitavit eum (nempe Iesum) a mortuis, et collocavit ad dexteram suam in caelestibus, supra omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem et omne nomen, [13] quod nominatur non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro; et omnia subiecit sub pedes ejus et ipsum dedit caput super omnia Ecclesiae.*” Et (1 Cor. 15: 27.) idem apostolus asserit, quod *omnia sub pedes ejus sint subjecta, eo tantum excepto, qui subiecit ei omnia*. Neque est quod quisquam objiciat, nos Christum quidem Deum profiteri, sed ita tamen, ut dicamus ipsum esse factum Deum. Nam si aliqui⁸⁸ nostratum captiosis quibusdam quaestionibus, quibus hoc ab ipsis exprimeretur, sollicitati, ita respondere, respexerunt sane tum ad loca illa modo citata, tum vero ad Petri apostoli disertissima verba (Act. 2: 36), ubi inquit: „*Certissime ergo sciat omnis Domus Israel quia et Dominum et Christum eum Deus fecit, hunc Iesum, quem vos crucifixistis.*” Praesertim cum et antiquos illos theologos, qui patres vocantur, ad haec loca respicientes vel simili, vel hoc ipso etiam modo locutos fuisse legamus. [14] Irenaeus enim, patrum fere antiquissimus, ita ait lib. 3. cap. 12.⁸⁹ „*Quoniam qui passus est sub Pontio Pilato, hic Dominus est omnium et rex et Deus et iudex, ab eo qui est omnium Deus accipiens potestatem.*” Et Lactantius Divinarum instit. lib. 4. cap. 14.⁹⁰ „*Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et iudicis potestatem, et Dei nomen accepit.*” Et Ambrosius de Fide ad Gratianum imperatorem scribens (lib. 1. cap. 7.) ait:⁹¹ „*Imperiti legant et intelligant. Sic enim scriptum est: Et Deum eum et Christum fecit Deus hunc Iesum, quem vos crucifixistis.*”

Lex et fides Turcica domino nostro, Iesu Christo adorationem et cultum denegat divinum, et eis, qui Iesum adorant, imprecatur, ut eos Deus confundat [15] (azoara 19.⁹²

88 A gyulafehérvári hitvita (1618) hevében Csanádi Krisztust tétetett istennek nevezte.

89 Szent Irenaeus lyoni püspök fő művéről, az *Adversus Haereses*ről (180–185 között) van szó, amelyben a gnószisz tanait elemzi.

90 Lactantius (250–317?), Constantinus császár fiának nevelője fő művét, az *Isteni tanításokat* a kereszténység védelmében írta. L. Caelius Firmianus LACTANTIUS, *Isteni tanítások: Divinae institutiones*, ford. DÉR Katalin, Bp., Kairosz, 2012 (Catena: A Pécsi Tudományegyetem Patrisztika Központja és a Kairosz Kiadó közös sorozata, Fordítások, 11), 298.

91 Szent Ambrus (?–397), Miláno püspöke Gratianus császár kérésére írta meg *A hitről* való munkáját, amelyben szentháromságtani kérdéseket fejteget a nikaiai dogma szellemében.

92 Radecius a *Korán*ból és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: Christianos taxat, quod Iesum pro filio Dei colant, et pontifices pro suis dominis et Dei loco uenerentur. 9:30–31. Iudaeos, dicentes Ozair esse filium Dei: Christianos uero, Iesum, quorum uerba praedecessorum nugis assimilantur, confundat deus: qui etiam suos sacerdotes atque pontifices, Iesumque Mariae filium sibi dominos loco

et 25⁹³), quin et fabula in blasphemo illo Alcorano affertur de Christo apud Deum sese excusante, quod non docuerit homines, ut se adorent.⁹⁴ Nos vero divinum cultum et adorationem Christo, servatori nostro competere disertissimis Sacrarum Literarum testimoniis edocti libentissime agnoscimus et confitemur. Ita enim Paulus apostolus inquit (Phil. 2: 9. 10. 11): „*Humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Ideo et Deus illum superexaltavit et donavit illi nomen, quod est super omne nomen, ut in nomine Iesu omne genu flectatur, caelestium et terrestrium et infernorum, et omnis lingua confiteatur, quod Dominus est Iesus Christus, ad gloriam Dei Patris.*” Et Heb. 1: 6. dicitur: „*Cum autem introducit primogenitum in mundum, dicit: »Et adorent eum omnes Angeli Dei«.*” Hinc etiam legimus (Apoc. 5: 8. 9. 10):⁹⁵ „*Et cum accepisset librum, quatuor Animalia et [16] viginti quatuor seniores ceciderunt coram Agno, habentes singuli citharas et phialas aureas plenas odorem, quae sunt orationes sanctorum. Et cantabant canticum novum dicentes: »Dignus es accipere librum et aperire signacula ejus, quoniam occisus es et redemisti nos Deo in sanguine tuo ex omni tribu et lingua et populo et natione, et fecisti nos Deo nostro reges et sacerdotes, et regnabimus super terram.«.*” Et v. 11. 12: „*Et vidi et audivi vocem angelorum multorum in circuitu throni et animalium et seniorum, et erat numerus eorum millia millium, dicentium voce magna: »Dignus est Agnus occisus accipere virtutem et divitias et sapientiam et fortitudinem et honorem et gloriam et benedictionem.«.*” Et v. 13. additur, quod omnis creatura adoret non solum sedentem in solio, sed et Agnum. Ita enim legimus: „*Et omnem creaturam, [17] quae est in caelo et super terram et sub terra et quae sunt in mari et quae in eo, omnes audivi dicentes: »Sedenti in throno et Agno benedictio et honor et gloria et potestas in saecula saeculorum«.* Et quatuor animalia dicebant: »Amen«.

Ex his igitur illustrissime princeps, domine clementissime satis superque manifestum jam est, quam longe lateque religio nostra a Turcica fide vel perfidia potius dissideat,

Dei sumentes, uenerantur: cum ipsis praeceptum sit, non nisi Deum unum adorare... „A zsidók azt mondják »Uzayr Allah fia.« És a keresztények azt mondják: »A Messiás Allah fia.« Ezt mondják ők a szájukkal. [Állításukkal] hasonlítanak azoknak beszédéhez, akik korábban hitetlenek voltak. Allah átka legyen rajtuk! Hogy fordulhatnak el [ennyire az igazságtól]?! Írástudóikat és szerzeteseiket és Mária fiát, a Messiást Allah mellé uraiknak tették meg, holott nem kaptak más parancsot, csak azt, hogy egy istent szolgáljanak. Nincs más isten rajta kívül! Magasztaltassék! [Mennyire fölötté áll ő] annak, akit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 133.

93 Margóra írott eredeti megjegyzés: Plures Deos constituentes, sui dogmatis piget. 15:95–96: „Bizony, mi elegendőek vagyunk nektek a gúnyolódókkal szemben, akik Allah mellé egy másik istent helyeznek. De majd megtudják!” SIMON, *i. m.*, 186.

94 Radecius az 5:116–117-re céloz: „[És emlékezzetek arra], mikor Allah azt mondta: »Jézus, Mária fia! Mondtad-e vajon te az embereknek azt, hogy: 'Vegyetek engem és anyámat Allah mellé két istennek?'» [Jézus pedig] azt mondta: »Magasztaltassál! Hogy jönnék én ahhoz, hogy olyasmit mondjak, amihez nincsen jogom. Ha én [valóban] ezt mondtam volna, akkor te tudnád azt. Te tudod azt, amit én [elrejték] magamban, de én nem tudom, mit [rejtessz el] te magadban.« Bizony, [egyedül] te vagy az, aki tudván tudod a rejtett dolgokat. Csak azt mondtam nekik, amit te megparancsoltál nekem, hogy: »Szolgáljátok Allahot, az én Uramat és a ti Uratokat!« És tanú voltam velük szemben, ameddig közöttük tartózkodtam. Miután pedig magadhoz szólítottál engem, te lettél őrző fölöttük. Te vagy minden dolog tanúja.” *Korán: A Korán és világa*, ford. SIMON Róbert, Bp., Helikon, 2001, 88–89.

95 Radecius saját felekezetére vonatkoztatja e szentírási helyet.

et quam immerito tam acerbae in nos accusationes instituantur. Etsi vero talionis lege merito adversum tam iniquos nostri accusatores agere possemus, tamen a Christo, unico magistro et servatore nostro edocti ejusque sacrosanctum exemplum secuti (1. Pet. 2: 23: „*Qui cum conviciis afficeretur, non contra conviciabatur, cum pateretur, non comminabatur, sed rem omnem illi [18] juste judicanti permittebat*”). Nos etiam Deum oramus, ut malevolis nostris mentem meliorem concedere, et hanc tam gravem et atrocem, qua nos afficiunt, injuriam, benigne condonare velit. A vestra autem illustrissima celsitudine, domino nostro clementissimo, in cujus tutela atque protectione nobis, ejusdem fidelibus subditis secundum Deum omne est perfugium, humilime et enixe petimus, ne ejusmodi iniquis delationibus posthac vel fidem, vel aurem etiam adhibere velit, sed tanquam princeps et natura, et instituto aequitatis amantissimus et cupidissimus, innocentiam nostram adversum inimicos nostros defendendam suscipiat. Nos vero, quemadmodum adhuc ex animo fecimus, non intermitteremus etiam posthac in nostra [19] ecclesia castissimis precibus summum illum et praepotentem Deum illustrissimae celsitudinis vestrae nomine venerari, et ex intimo animi affectu supplicibus verbis ab ipso contendere, ut illustrissimam celsitudinem vestram omnibus et beatissimae vitae ornamentis et felicissimi imperii praesidiis cumulatam quam diutissime conservet. Et postquam celsitudo vestra omnes hic florentissimae et laudatissimae vitae numeros, cum immortalis nominis sui commendatione felix expleverit, eam tandem ad decus et gloriam caelestem ac sempiternam extollat.

[20] A Valentino Radecio, reverendo et meritissimo, nec non dignissimo domino, domino ecclesiarum in Transylvania unitario-apostolicarum plebano honorando, observandissimo.

Scripta per Stephanum Balla ab 1786 die 5 Ianuarij.

[15] Magamentő felelet azoknak kárhoztatások ellen, akik az Erdélyben levő, az egy Atyaistenről és az ő egyszülött Fiáról, az Jézus Krisztusról egyetértő eklézsiáknak vallásokat török vallásnak lenni erősítik.

A méltóságos Bethlen Gábor úrhoz, Isten kegyelmességéből Erdély országának fejedelméhez, Magyarország részeinek urához és az székelyeknek ispánjához etc.

Íratott ezerhatszáztizennyolc esztendőben, Mindszent havának tizenötödik napján.

[15v] Méltóságos és hatalmas fejedelem, nekünk kegyelmes urunk!

Minden közönségesen vádaltatott embernek minden törvények, hogy magát mentse, megengedik, mind az Isten és természet törvénye, mind az pogányok és egyéb társaságoknak törvények, mert egyik sem engedi meg ezek közül, hogy valaki a vádaltatott okért megbüntettessék. Ennek pedig igen nagy és jeles oka vagyon, melyet amaz nagy emlékezetű Iulianus is, jöllehet egyébiránt a keresztényi vallásban levő embereknek el-lensége volt, mindazonáltal úgy olvassuk, hogy ezt igazán megesmérte. Mert ő, midőn Delphidius prókátor felette igen vádolna egyvalakit, és erősségének szűk volta miá ezt kiáltaná: „Felséges cészár, kicsoda lehet valaha bűnös, ha elég tagadni?”, ezt felelte: „Kicsoda lehet pedig ártatlan, ha elég vádaltatni?” Minek okáért mivel mű, kik ez nemes országban méltóságodnak, mű kegyelmes urunknak oltalmazása és gondviselése alatt

élünk, gyakorta közönséges prédikációkban⁹⁶ méltóságid előtt vádoltatunk, s a tegnapi napon is vádoltattunk, hogy inkább ragaszkodván a török, hogysem mint a keresztényi valláshoz, akadályok vagyunk, hogy amaz dücsőségnék királya, a Jézus Krisztus, e világnak megtartója ebben az országban, [16] melynek igazgatása méltóságodnak Istentől engedete<tt>,⁹⁷ igazán meg ne esmértessek és tiszteltessek. Ítílt<ük> műnekünk mind Istentől s minden emberektől megengedetett dolognak lenni, hogy már éppen az szükségtől kényszerítetvén az mű neveztetésünknek mentségéről gondolkoznánk, nehogy valamint a mi hallgatásunk a mű lelkiismeretünknek vétkéért tartassék valakitől. Kérjük azért ilen alázatosságból és magunk meghajtásával felséged<et>, hogy ez mű mentségünket teljességgel szükségesnek len<ni> esmérje, és ezt a dolgot nem a mű ellenkezőinknek vádlásiból, akik az magok eleve megítéltetett vélekedésekért sokat mondanak mürőlünk balul, hanem az önnenmagunk vallástételünkéből, melyet itt előhozunk, méltóztassék ítílnie. Hogyha ez mi kérésünkre felséged kegyesen reáhajol, és mint igaz keresztény és kegyes természetű fejedelem, ily terhes dologban egyik fülét a magamentő félnek adandja, amelyet amaz pogány macedó király, Nagy Sándor még az kicsin dolgokban is mindenkor, úgy olvassuk, hogy cselekedett. Reméljük, hogy felséged megérti a mi vallásunkat, és vallástétel<ünket> a megtartó Jézus Krisztusunknak dücsőségének nem [16v] meghomályosítójának, sőt inkább nagy megvilágosítójának, és az ő országának e világnak minden részein messze való kiterjesztésére nemcsak igen helyesen alkalmaztatunk,⁹⁸ hanem munkálkodójának is lenni.

Jóllehet pedig mű a törököknek hütükről és törvényekről annyéra szorgalmatosok nem vagyunk, hogy azt felette igen nagyjára vizsgálni műnekünk szükségesnek állítanók, mindazonáltal mivel az ő törvények, melyet Coranumnak vagy Alcoranumnak hínak, egy jeles helvéciai Theodorus Biblianderus nevű teológusnak forgolódásából, mégpenig Luther Márton munkáinak eleiben ragasztatván adatott legyen ki, azt néhanéha mű is megtekintjük, de nem tanulásnak okáért, hanem hogy a magasságos Istennek igaz és rettegtető ítéletit annál inkább csudálnók, midőn látjuk, micsoda vakságban és bolondságban engedi osztán azokat esni, akik az ő szent beszédét megvetvén magok agyok<nak> találmányokat tészik magoknak elejekben az követésre. És annak felette, hogy abban a Coranumban lévő hazugs<á>gokat és káromlásokat annál inkább megutáljunk, és végezetre, hogy a mi lelkiismeretünknek ártatlanságun<k> felől való csendességével annál csendesebben élhessünk, midőn látjuk, mely felette igen ellenkezők [17] a mű hütünk és vallástételünk az törököknek hütökkel, nem úgy, mint a mű ellenkezőinktől rágalmaztatunk és vádoltatunk.

Annak okáért a török vallás kiváltképpen ebben áll, hogy ők a m<i> Urunk Jézus Krisztusunk kívül más mestert vettenek be, tudniillik Mahumetet, és a Krisztus evangéliomát hátratévén más tö<r>vényt, tudniillik az Mahumetnek Alcoranumát követik.

A mi vallásunk pedig azt tartja, hogy mindenekfelett csak egyetlenegy a mi mesterünk, tudniillik a Krisztus (Matt. 23. 8). Mű azt mo<nd>juk Pál apostollal: Ha ki nem szereti a mű Urunk Jézus Krisztust, legyen átok zsidó! (1. Cor. 16. 22.) Mű az Jézus Krisztust

96 Nem feltétlen prédikációkról van szó, a „concio” beszédet jelent.

97 A kézirat széle sérült, a kikövetkeztetett alakokat csúcsos zárójelbe foglaljuk.

98 Bizonytalan olvasat. Alkalmazhatónak?

szentséges evangéliumához úgy ragaszkodunk, hogy azon apostollal azt mondj<uk>: De ámbár mű avagy a mennyei angyal hirdessen tünektek egyebet, azonkül, amit mű hirdettünk: átok légyen! (Gal. 1. 8.) Megvallja ugyan az törökök törvényadója, Mahomet az ő azoarának 35. részében, hogy a Krisztus Istennek követe és prófétája volt, de mégis magát utolsóbb követnek és mindeneknél legutolsóbb bélyegnek és teljességének jöni vallja (azoara 43). Az ő eljövetele előtt azt erősíti, hogy sem az zsidók, sem az keresztények nem tudtak semmit (azoara 108). És azért is utálja meg az evangéliomot az ő Alcoranuma felett, melyet (azoara 66.) Istentől szereztetettnek és (azoara 55.) az Istennek kezétől írott-nak lenni mondja, és azt száma nélkül is dicsíri, [17v] és (azoara 71.) világosan mondja, hogy Istennek tanácsából lett, hogy az ő törvénye (tudniillik az Alcoranum) minde<n> törvényt feljülhaladjon.

Mű pedig, midőn az Krisztust Istentől bocsáttatnak, midőn őtet prófétának lenni mondjuk, értjük olya<n> Isten követének és prófétájának lenni, akiben lakozik az istenségnek minden teljessége test szerént (Col. 2. 9), akinek teljességéből mi mindnyájan veszünk kegyelmet kegyelemért (Joh. 1. 16), ki a láthatatla<n> Istennek képe (Col. 1. 15), aki által mivel az Isten utolszor szólott, ő az ő dücsőségének fényessége is és kimetszett bélyege valóságának (Hebr. 1. 19), ki ez világnak világossága (Joan. 8. 12), aki út, igazság és élet (Joh. 14. 6), akiben Istennek minden ígreti „ámenekké” löttek az Isten dicsőségére (2. Cor. 1. 20). Mű ennek törvényét erősen és teljes szívünkéből tartjuk, azt a tisztátalan Mahumeth törvényét pedig teljes szívünkéből még eddig⁹⁹ eltávoztattuk, és továbbra is az Istennek és a Jézus Krisztusnak segítségéből mint nagy káromlásoknak egybengyült бүдös moslékját eltávoztatjuk.

2do: A törökök vallása és törvénye tagadja a Jézus [18] Krisztust müérettünk megholt-nak lenni, mert (azoara 11.) világosan mondatik, hogy a zsidók nem az a Krisztus ölték meg, aki a Mária fia, hanem mást valakit, hozzája hasonlót, az Isten pedig megfoghatatlanképpen az Krisztus magához költöztette. És így az Krisztusnak halálát tagadván tagadják feltámadását is, s ezért is leghathatósabb részét az evangéliumnak megvetik, melyet Pál apostol evangéliumnak mondani nem kételkedik, midőn azt mondja: Tudtotokra adnók, describitur in Bibliis (1. Cor. 15. v. 1. 2. 3). Elvetik nagyobb erősségét a mű Istenünk és kegyelmes Atyánk hozzánk való nagy szeretetinek, melyről az apostol: Ajánlja az Isten, describitur (Rom. 5. 8). Elvetik hathatósabb erősségét a mű feltámadásunkról való hűtnék és reménségnek, amely nekünk a Krisztus halála és feltámadása által bizonyított meg, amint (1. Cor. 15. et 1. Thess. 4.) bőségesen Pál apostol megmutatja.

Mű pedig mind szívvel elhisszük, s mind szájjal megvalljuk, hogy a Krisztus a mű bűneinkért megholt, és feltámasztatott a mi igazulásunkért (Rom. 4. 25), hogy a Krisztus münköt megmosott az mű bűneinkből az ő vérével (Apoc. 1. v. 5), hogy a Krisztus szenvedett a mű bűneinkért, igaz lévén az hamisakért, hogy minket Istenhez vinne (1. Pet. 3. 18).

[18v] 3tio: A törökök hűte és törvénye mondja ugyan a Jézus Krisztust Mária fiának lenni, de Istennek Fiának felette nagy káromlással tagadja világosan. És káromlásnak mondja az hinni az Krisztusról, és a keresztényeke<t>, akik úgy hisznek, kárhoztatja.

Mű pedig hisszük, s egyszersmind meg is valljuk az Jézus Krisztus Istennek Fiának, mégpenig egyszülött Fiának lenni (Joh. 3. 16), és tulajdon Isten Fiának (Rom. 8. 32). Azt pedig mind egyéb Szentírásban kitétetett okokért, mind pedig azért, hogy fogantatásától és születésétől fogva senki más Atyja nem volt az egy magasságos Istennél, amint a Szűz Máriának szóló angyal világosan ezt megmagyarázza, midőn így szól: A Szentlélek etc., descriptur (Luc. 1. 35). A törökök káromlással vádolják és kárhoztatják azokat, akik az Úr Jézust Isten<nek> Fiának vallják. Mű pedig János apostollal azt m<ond>juk: Valaki etc., descriptur (1. Joh. 4. 15).

4to: A törökök hűte és törvénye tagadja a Jézus Krisztus egyenlőnek lenni az Istennel, és azokat, akik ezt hiszik, meg<át>kozza, amint megláthatni mind egyebütt, mind pedig azoara 14. és 22. és 27. és 33. és 35. és 37. és 61. etc. etc.

[19¹⁰⁰] Mű pedig Szent János evangélistával a Krisztust Istenn<ek> lenni valljuk (Joh. 1. 1), Tamás apostollal valljuk ötet m<i> Istenünknek és Urunknak (Joh. 20. 28), Szent Pál apostolla<l> mondjuk ötet mindennél felett örökké áldandó Iste<nnek> (Rom. 9. 5). Sőt a Krisztus önnönmaga az ő istenségét zsidók ellen erősíti (Joh. 11. 34. 35. 36.): manuscript<is> descriptur. És hogy ne esmernők azt Istenünknek, akinek isteni biradalmáról és hatalmáról ilyen világ<o>san szól az Írás? Mert maga idvözítőnk azt mondj<a> (Matt. 28. 18): Adatott etc. És Pál apostol (Eph. 1. v. 20. 2<1>. 22): descriptur. És (1. Cor. 15. v. 27.) azon apost erősíti, hogy mindennek az ő lábai alá vadnak ve<ttet>ve, csak azonkívül, aki neki mindeneket alája vete<tt>.

Ne is mondja azt senki, hogy mű az Krisztust Istennek <val>ljuk ugyan, de mindazonáltal úgy, hogy ötet tétete<tt> Istennek mondjuk. Mert ha valakik közölünk n<é>mely éles kérdésektől, amelyekkel ez tekernék ki tőlek, izgattatván így feleltenek, né<znek> bizonyára mindezekre a mostan előhozott helyekre, mind pedig Péter apostolnak amaz világos <be>szédére (Act. 2. 36), aholott így szól: Bizony <...>, descriptur. Kivált midőn olvassuk, hogy amaz rég<i> teológusok is, kik atyáknak neveztetnek, ezekre a szentí<rásbe>li helyekre nézvéen vagy hasonló, vagy ilyen módon láttanak.

[19v (a lap tetején: Répásba¹⁰¹ utazék)] Ő maga pedig a török vallás világosan káromol, midőn ezt tagadni nem fél. Mert ha azt állítja, hogy az Atyaisten nem vihette az Krisztus az ővele való egyenlőségre, avagy az Istentől min<den>hatóságát el nem veszi-e? Ha pedig úgy érti, hogy az Isten nem akarta, bizonyára sok szentírásbeli dolgoknak ellene mond, melyek világosan vallják a Krisztust egyenlőnek lenni az Istennel. És annak felette, mint kelljen érteni ez egyenlőséget és micsoda dolgokban álljon, világosan tanítják. Hogy pedig az Krisztus az Istennel egyenlő legyen, bizonyítja Szent Pál apostol (Phil. 2. v. 6.) így szólván: A Jézus Krisztus midőn Istennek formájában volna, nem állítá ragadvánának lenni Istennel való egyenlőségét etc. Mint kelljen pedig érteni ezt az egyenlőséget, s micsoda dolgokban akarta Isten az Krisztus magával egyenlőnek lenni, megmagyaráztatik mind egyebütt, mind pedig Joh. 5. v. 20. 21., aholott önnönmaga mondja a megtartó: Az Atya szereti az Fiát etc., descriptur. És azon részben v. 26.: Amiképpen, descriptur. És ugyanazon részben 22. 23. versibus descriptur etc. És Joh. 3. 35. descriptur.

100 A fordító módosított a fordítás sorrendjén, a 18. verso után a 19. verso, a 19. recto után a 20. recto következne.

101 Valószínűleg a Hunyad megyei Répásról (Râpaș, Rübendorf) van szó.

5to: A törökök hűte és törvénye tagadja a mű Urunk Jézus Krisztust Istennek lenni, és azokat, kik hiszik, átkozza, hogy Isten szegyenítse meg, és azokat a tűzre mennire erősi, amint megláthatni azoara 11. és 12. és 19. és 25. és 29.¹⁰² etc.

[20] Mert Irenaeus, ki az atyák közül majd legrégibb, így szól harmadik könyvében 12. részében: Mivel aki szenvedett Poncius Pilátus alatt, ez mindeneknek ura és királya és Istene és bírása vévén attól hatalmat, aki mindeneknek Istene. És Lactantius az ő Istenről tanító 4gyedik könyvének 14. részében: Annak okáért mivel olyan hűsege<s> volt, mivel magára teljességgel semmit fel nem vett, hogy annak, aki ötet elküldötte, akarját be-teljesíthetné, mindörökké tartó főpapságnak méltóságát és főkirályi tisztességet és bírói hatalmat és isteni nevezetet vett. És Ambrosius a hűtről írván Gratianus imperátorhoz első könyvének 7dik részében így szól: A tudatlanok olvassák és értsék meg, mert így íratatott meg, Istenné is ötet és Krisztussá tette Isten e Jézust, kit tü megfeszítettete<k>.

6to: A török hüt és törvény a mi Urunk Jézus Krisztusunknak iste<ni> tiszteletit és imadását tagadja, és azoknak, kik a Jézus tisztelik, gonoszt kíván, hogy Isten szegyenítse meg azokat (azoara 19. et 25). Sőt ez a hazugság is hozatik elő abban az k<á>romló Alkoránban a Krisztusról, hogy a Krisztus menteget<i> magát az Istennél, hogy ő nem tanította volna arra az embereket, hogy ötet tisztelnék és imádná<k>.

[20v] Mü pedig hogy isteni tisztelet és imadás illesse a mi megtartó Urunk Krisztusunkat, a Szentírásnak világos bizonyosságiból megtanítatván igen örömet megismerjük és megvalljuk. Mert így szól Pál apostol (Phil. 2. v. 8. 9. 10. 11): Megalázta etc., describitur. És Heb. 1. v. 6.: Mondatik midőn pedig etc., describitur. Innét is olvassuk: Jelen. 5. v. 8. 9. 10.: És midőn vette volna az könyvet etc., describitur etc. És v. 11. 12. describitur. És az 13dik versben hozzáadatik, hogy minden teremtet állat imádja nemcsak a királyi székekben ülőt, hanem a báránt is, mert így olvassuk: És minden teremtet állatok etc., describitur. És a négy lelkes állatok mondják vala: „Ámen!”

Ezekből azért, méltóságos fejedelem, kegyelmes urunk már elég világos dolog, mely felette igen eltávozik a mű vallásunk a török vallástól és hűtlenségtől, és mely méltatlanul légyenek ily keserű vádlások müellenünk. Ámbár pedig a tromfolásnak törvénye szerént az ilyen gonosz vádlóink ellen cselekedhetnénk, mégis a mi egyetlenegy mesterünkől és megtartónktól tanítatván és az ő szentséges példáját követvén (aki midőn szidalmaztatnék, ellenben nem szidalmazta, midőn szenvedett, nem fenyegetődzött, hanem hagyja vala arra, aki minden dolgot igazán megítél; 1. Pet. 2. 23).

[21] Mü is az Istent kérjük, hogy a mi gonoszakaróinknak adjo<n> jobb elmét, és ezt a nehéz és kegyetlen bosszúságtételt, mellyel minket illetnek, kegyelmesen öneik engedje meg.¹⁰³

Felségedtől pedig, kegyelmes urunktól, kinek oltalmaz<ása> és gondviselése alatt vagyon nekünk, felséged engedelmes híve<i>nek Isten szerént minden mentséges helyünk, aláz<a>tosan és nagy ügyekezettel kérjük, hogy ilyen árulkodásokat ezután se ne hallgasson, se ne higgyen, hanem mint fejedelem természet szerént s szántsándékból is az igazságnak kívánója és szeretője<e> lévén a mi ártatlanságunkat a mi ellenségünk

102 Nem 29. azoara, hanem a 27.

103 Nézze el, hagyja büntetlenül.

ellen olt<al>mazásra felfogadja. Mü penig, amiképp<en> eddig is szíből cselekedtük, ennek utána is e<l> nem múlatjuk a mi eklézsiánkban amaz mindenekfelett való, hatalmas Istent alázatos könyörgések<el>, felséged nevével tisztelni, és szívünknek belső indulatjából származó könyörgő szókkal őtőle kér<ni>, hogy felségedet mind a szerencsés életnek minde<n> ékességével, mind szerencsés birodalmának oltalmazó erősségivel meggazdagítván sokáig [21v] tartsa meg, és minekutána felséged e világon virágzó és dicsíretes életének minden részeit maga nevének halhatatlan dicsíretivel boldogul eltöltendi, azt végezetre az mennyei és örökké tartó dücsőségre vegye fel.

A tiszteletes és érdemes erdélyországi unitario-apostolica eklézsiáknak plébánusától, Radecius Bálinttól, őkegyelmétől.

VERES MAGDOLNA

Gábor király nehéz illatú rózsái

Paul Felgenhauer próféciáinak Bethlen-képe

„A mi legkegyelmesebb királyunkat és urunkat és vele együtt Ő királyi fenségét, Magyarország királyát arra rendelte és hívta különösképpen az Isten, hogy angyalként hegyes sarlójukkal és kaszájukkal Isten szörnyű haragjának nagy présében tapossanak (ahogy én ezt a következőkben Isten kegyelméből kielégítően megvizsgálom).”¹

Az Apokalipszis 14. könyvének 17–20. verseire támaszkodó kép a frissen választott V. Frigyes cseh királyt és Bethlen Gábort helyezi az ítélet angyalainak szerepébe, akik leszüretelve a föld termését Isten haragjának borsajtójában vért taposnak belőle. Az 1620. szeptember végén² kiadott *Decisio Prophetica Belli Bohemici* című vita-iratában Paul Felgenhauer (1593–1677) a protestánsok politikai és radikális chiliaszta váradalmainak retorikáját használva hirdeti az idők végét és a protestáns ügy győzelmét. Felgenhauer, aki magát az igazság szeretőjének és védelmezőjének nevezi, sietséggel és prófétai hévvel írja meg munkáját. Az ítélethirdető pozíciót úgymond Isten rendeléséből teljesíti, ám prófétasága látomások, elragadtatások helyett a Biblia könyveinek aktualizált értelmezésében merül ki.

A szász bevándorló szülőktől származó Paul Felgenhauer a csehországi Buškovicén (Puschwitz) született, apja nyomdokain lekipásztornak tanult. Tehetőségesnek kellett

1 „...unser Allergnedigster König und Herr mit sampt und beneben Ihr König: Mayest: in Ungern von Gott als Engel mit ihrer scharffen Sichel und Hippen darzu verordnet und sonderlich beruffen sein, (wie ich bald gnugsamb probiren werde durch Gottes Gnade) daß sie die grosse Keltter deß grimmigen zorns Gottes treten sollen.” *Decisio Prophetica Belli Bohemici. Eine sehr nothwendig und nützliche Frage zu diesen letzten zeiten, Darinnen decidiret wird, Mit wem man es (das Böhmische Wesen betreffend) halten oder nicht halten solle: Darinnen nicht allein auff newlich zu Leiptzig publicirte Frage, unterm nahmen D. Polycarpi Leysers deß Eltern, u. wegen deß, das man es mit denen Papisten ehe weder mit den genandten Calvinisten halten soll, und D. Hoens Appendice, sondern auch auff bemelten D. Hoens Schreiben an Kayser Ferdinandum, aus Warheit der Schrifft gründlich gnug geantwortet wird. Auch wird auß dem Propheten Daniel und der Offenbahrung Johannis hell und deutlich angezeigt, wie es mit der Verenderung der Regimenten jetzt und künfftig beschaffen, wer den Sieg haben oder nicht haben wird, auch was von der Löblichen Union wieder den Babpst zuhalten sey, zu ehren der Wahrheit, Trost deß Vatterlands, auch zu erhaltung unser Kön: May: Reputation, durch Gottes Gnade geschrieben Durch Christianum Crucigerum, sonsten P. F. genand, Bohemum, Veritatis Amatores, & per Dei Gratiam Defensores. Anno Mediatoris 1620. VD17 1:069268B, E3r-v.*

2 „Absolvebantur haec per Dei gratiam diebus quator post, cum quaestio Babylonica & Epistola D. Hoe mihi tradebantur sine suspensione laboris paedagogici, Si pluribus non elaboravi hoc, Lector, temporis brevitati assignabis. Dabantur 14. Dominica post Trinitatis, Anno Mediatoris qui jam erit Melchisedek 1620.” FELGENHAUER, *Decisio*, G4r. 1620-ban a húsvét április 19-re esett.

lennie, hogy 1612-től megkezdett wittenbergi egyetemi stúdiumai után a Schlosskirche diakónusaként működhesen. Felgenhauer termékeny életének korai szakaszáról kevés adat ismert, így eddig nem volt világos, hogy miért hagyta el a várost: a cseh politika változása vagy a már a tanulóévei alatt megismert radikális spiritualista nézetei miatt, kényszerűségből? Ehhez nyújt adalékot az 1620-ban írt *Speculum temporis*-ban tett vallo-mása, mely szerint az utóbbi három évben ismerkedett meg behatóbban a spiritualista irodalommal.³ A *Decisio* megírásának körülményeiről szóló fenti idézet szerint vissza-tért hazájába, közelebből Libědicére, ahol tanítóként tevékenykedett.

Már legelső, nyomtatásban fennmaradt munkája a világvégevárás és a világ idő-számításának problematikája körül forog, és az V. Frigyes 1619. november 4-i megko-ronázását övező felfokozott várakozást és reményt példázza. Az 1620. január végén *Rechte Warhafftige und gantz richtige Chronologia*⁴ címmel megjelentetett röpiratát annak a Wilhelm Adalbert von Duppaunak ajánlotta, aki az 1618. május 23-i prágai defenesztráción maga is tevékenyen részt vett.

Felgenhauer a világ idejének addigi számításait összevetve 265 éves korrekciót java-sol. Szerinte 1620-ban a világ nem – az akkori számítások szerinti – 5590 éves, hanem már 5855 (és nem is 6805, ahogy Eusebios számítja, de még Luther kalkulációit is módosítja két évvel). Eszerint az ítéletig alig van 145 év hátra, mivel azonban a választott igazak kedvéért az utolsó napok meg lesznek rövidítve, annak rövidesen be kell következnie.

Számításait Felgenhauer kizárólag az Ó- és Újszövetség jövődöléseiből és ki-jelentéseiből vezette le – nem találunk nála kifejezetten asztrológiai számításokat. A világ hatnapos teremtéséből kiindulva annak hatezer éves fennállását veszi alapul. A *Chronologiát* szerzője nem tekinti a legfontosabb művének, sokkal inkább hasonló tematikájú munkái előfutárának.⁵ Ugyanakkor egyértelműen tanúságot tesz chaliaszta-nézetei mellett: a számítások érdemi célja bebizonyítani, hogy megtörtént és világszer-

3 „...mein eigen Exempel an mir selbst zu bespiegeln vor die Augen stelle, Dann ich habe in der Schul deß H. Geistes in dreyen Jahren mehr gelernet, als wann ich gleich were 100. Jahr auff der vor-nembsten Universitet gewesen.” FELGENHAUER, *Speculum temporis*, h. n., 1620, E3r. Itt elsősorban Jacob Böhme, Valentin Weigel, Johann Arndt és Caspar Schwenckfeld írásainak hatására kell gondolnunk. Ugyanakkor a későbbiekből kitűnik, hogy a rózsakeresztes irodalomnak is köze lehetett lelki megté-réséhez.

4 *Rechte Warhafftige und gantz richtige Chronologia Oder Rechnung der Jahre, von der Welt und Adams An-fang an, biß zu diesen jetzigen Jahr Christi 1620. Einig unnd allein aus Gottes Wort, Altes und Newes Testa-ments eygentlich – hellen und wahrhafftigen Beweiß hergeführt, und von Jahren zu Jahren, von zahlen zu zahlen also erwiesen, das bey einer jeglichen Jahrzahl das rechte Capittel und Verß verzeichnet sind, daß also nirgend einiger zweiffel zu finden ist. Hierinnen ist hell und klar erwiesen wie bißher in gemeiner Rechnung der Jahr der Welt umb 265. jahr sey zu wenig gezehlet worden, auch wird gezeigt wie sehr nahe der Jüngste tag sey. Allen andern Chronologis unnd falschen zehlungen entgegen gesetzt, in sechs Unterschiedenen glieder auß getheilet, unnd durch Gottes gnade richtig verfertiget und geschrieben, Durch Paulum FELGEN-HAUERN, Puschwitzensem, Bohemum, Theosophiae discipulum. Anno Mundi 5855. Anno Domini 1620. [...] Lieberitz, Dominica 3. post Epiphani. VD17 23:280522T.*

5 „...woltte der gönstige Leser diese Chronologiam also annehmen, als einen Prodrum deren Sachen, so ins künfftig von mir durch Gottes Gnade sollen publicirt werden.” FELGENHAUER, *Chronologia*, C4v. Ez a mondat megerősíti azt a feltételezést, hogy Felgenhauernek ez az első nyomtatásban megjelent munkája.

te ismertté vált az utolsó és legfontosabb jel is az ítélet előtt, Luther fellépése az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen.⁶

Arra vonatkozóan, hogy konkrétan mikorra várható az ítélet, egyetlen közbeékelésnyi utalást találni a szövegben, melyben biztosítja ugyan az olvasót arról, hogy azt neki Isten személyesen nyilatkoztatta ki, mégsem osztja meg vele.⁷ Ezzel szemben zár-
szavában oldalakon keresztül provokatív bírálatot intéz a munkáját gúnyoló és támadó asztrológusok, nativitás- és kalendáriumkészítők ellen, mivel azok nem szolgálják az ember lélekben való újjászületését.⁸ Sőt arról sem tudnak semmit, milyen csodás jelek történnek már az 1600-as évek óta.⁹

Felgenhauer, aki magát az „astrologia prophetica” képviselőjének tekinti, felvázolja következő munkái tematikáját. Elsőként említi a *Tuba veritatis contra Papam* munká-
címét,¹⁰ mely a Jelenések könyvének 8. fejezetéről szóló meditációit tartalmazná, majd a 9. fejezetről két külön munkában is értekezne, egyrészt konkrétan a *Contra Iesuwitas*

6 „Es ist aber diese weissagung Christi schon erfüllet worden, wann nemlich Anno 1530. das Evangelium, von werthen Mann Martino Luthero, öffentlich für dem gantzen Römischen Reich und also für aller Welt zu Augspurgk auff den Reichstag ist geprediget worden, und also in aller welt erschollen, das niemand leugnen kan. Ist nun das vornembste zeichen deß Endes schon erfüllet, so kan einer leichtlich erachten, wie der welt alter nunmehr gantz auff die neige kommen und ihr ende in wenig jahren nemen der zukunfft Christi kommen wird.” FELGENHAUER, *Chronologia*, A3r. Érvelésében a következő locusokra hivatkozik: Mk 13, 11: „Mikor pedig fogva visznek, hogy átadjanak titeket, ne aggodalmaskodjatok előre, hogy mit szóljatok, és ne gondolkodjatok, hanem a mi adatik néktek abban az órában, azt szóljatok; mert nem ti vagytok, a kik szólotok, hanem a Szent Lélek.” Továbbá Mt 24, 14: „És az Isten országának ez az evangélioma hirdettetik majd az egész világon, bizonyságul minden népnek; és akkor jó el a vég.”

7 „Wie lange diese andere welt stehen werde von den andern Adam und Menschen an, biß zu ihrem gericht und Untergang, wil ich, ob mirs zwar Gott offenbahret, nicht sagen.” FELGENHAUER, *Chronologia*, B1r.

8 „Wie hoch nun diese Calendarschreiber in ihrer Profession das leyder am tage ist, kommen sind, erweyset sich auß dem, das sie noch nicht recht zehlen können, das Jahr der Welt, darinnen sie mehr nicht, als nur umb 265. Jahr fehlen. Pfüy der grossen Schande, die da sonsten mit allen Minuten, Secunden, Terten etc. und dergleichen subtiliteten zu thun haben, wissen noch nicht zu zehlen die Jahre der Welt. [...] Heutigs tages bemühen sich die Geistlichen und Prediger höchstes fleisses, wie sie den Menschen auß der alten Geburt führen mögen, in die Newe Himlische von oben her. Aber die Mathematici und Astrologi nehmen den Menschen, unnd führen ihn wider in seine alte natürliche Geburt hinein, unterwerffen ihn den Astris, prognosticiren viel von seinem Glück und Unglück, stellen demselben ein Nativitet, und verstecken i[h]n gantz wider in die Natur, daraus er durch Christum kommen ist [...] und begehren nicht auß dem Geist widergeboren zu werden. Das heist nun was Gott bawet durch die Prediger, das reisset der Teuffel durch die Nativitetisten wider ein [...]. An denen Märtern weiß man viel wunderliche Exempel, inn welchen allen bezeuget wird, was für ein Unterschied sey unter den Kindern Gottes und der Natur.” FELGENHAUER, *Rechte Chronologia*, C1v–C2v.

9 „Wann ihr aber ja solche vornehme Astrologi seydt, wie das ihr nichts von dem Prognosticirt so jetzo schon angehen wird? was für grosse Wunder unnd Zeichen haben sich von Anni Domini 1600. biß jetzt zutragen, und ewer keiner weiß kein Wort davon. [...] Also auch denen mechtigen Königen und Fürsten, dem Dreyfachen Horn, dem Dreyköpffichten Adler, der Huren zu Rom, den sieben Häuptern auff dem Thier, etc. [...] Saget mirs ihr klugen Astrologi, was in Summa in der gantzen Welt wird für eine reformation und renovation in regione & religione werden.” FELGENHAUER, *Chronologia*, C3r.

10 Később még a *Speculum temporis* végén is hivatkozik rá, mint amelyben Luther idejét chaliaszta szempontból értékeli. Ha el is készült ez a munkája, példánya nem ismert. De az is elképzelhető, hogy Felgenhauer más címmel jelentette meg, melynek bizonyítása kiterjedtebb kutatást igényel.

& Photinianos tematikában, másrészt mindenféle eretnek, újrakeresztelő és zsidó megtérését előmozdító szándékkal.

Későbbi írásait olvasva kiderül, hogy mennyire átfogó koncepció élt Felgenhauer fejében már első munkája megírásakor. Néhány kulcsfogalom ezek közül: a *regio-religio* szójátéka mögé bújtatott cseh tragédia; az igazak filadelfiai egyházának gondolata, az apokalipszis három szarvának szimbolikus jelentősége, illetve a zsidók és pogányok megtérésének szorgalmazása a reformáció törekvéseinek világméretű elterjedése érdekében, melynek módszertanát a theosophia adja.¹¹

Ígéretével ellentétben azonban két hónap múlva¹² *Speculum temporis* címmel jelent meg újabb írása, mely az előző *Chronologia* apológiája.¹³ A szöveget egy illusztrált és egy kép nélküli, de szellősebb tördelésű, nagyobb terjedelmű változatban is megjelentette, mindkét esetben Simeon Carl Utritzky von Utritzschnek, Schönhof (Krásný Dvůr) és Buškovice urának szóló dedikációval.

A két szöveg egymáshoz való viszonyának kiderítésében az segít, hogy a Magica 146, 8. jelzetű *Appendix* végén 1621-es dátum szerepel. Mivel utána nincs *Erratum*, a hiba viszont ugyanúgy benne van a bevezető szövegében, feltételezhető, hogy inkább az évszám szedésénél történt figyelmetlenség. A pusztán helyesírási különbségek nem zárják ki annak a lehetőségét sem, hogy a nem illusztrált Hist. Germ. C 159, misc. 3. jelzetű példány kalózkiadás.

A *Speculum temporis*ban Felgenhauer apokaliptikus környezetben helyezi el szellemi előfutárait, s tart tükröt kortársainak. A világvége beígért évszámát az újabb érvek felsorakoztatása ellenére sem közli. Viszont Jézus azon mondatába kapaszkodik, mely szerint nem tudjuk sem a napot, sem az órát – azaz az évet ki lehet számolni.¹⁴ A Jelenések könyvének negyedik, tiatirai egyházával Ján Hus korát, az ötödik, sárdisi egyházat

11 Ennek érdekében a lutheránus és kálvini tanok vitás kérdései közt is konkordanciát és harmóniát szándékozik kimutatni. Vö. FELGENHAUER, *Speculum temporis*, H2r.

12 Az ajánlás a virágvasárnapot megelőző feketevasárnap, azaz április 5-én kelt.

13 *Speculum temporis Zeit Spiegel, Darinnen neben Vermahnung aller Welt wird vor Augen gestellet, was für eine Zeit jetzt sey unter allerley Ständen, besonders unter den meisten Geistlich genandten und Gelehrten. Hierinnen ist auch ein kurtze, doch deutliche Erweisung des Geheimniß der drey letzten Gemeinen, in der Offenbahrung Johannis, beneben einer kurtzen Unterredung mit der sechsten Gemeine Philadelphia den genandten F.R.C. und andern Gelehrten von denen Zeichen dieser letzten Zeit, Auch verantwortet sich der Author, warumb Er in der Chronologia gesetzt, daß ihm Gott die Zeit des Endes offenbahret hab, neben 14. Anweisungen und Orthen in der Schrifft, wo solche Geheimniß in seinen gewissen Numeris und deutlichen Zahlen zu befinden. Durch Gottes Gnade und Antrieb des Geists Gottes geschrieben, Durch: Paulum FELGENHAWERN Putschwizens. Bohem. Theosoph. Discip. Gedruckt im Jahr 1620. A Dedicatio keltezése: Liebetitz, Dominica Judica. Anno Christi M.DC.XX. SLUB Dresden, Magica 146, 8; VD17 14:002989L. A SLUB Dresden, Hist. Germ. C 159, misc. 3; VD17 14:002311W jelzetű munka az előzővel összevetve jelentést nem befolyásoló helyesírási eltéréseket tartalmaz, és a mű végén *Erratával* lett kiegészítve. A lapszámokat mindenütt az első változat alapján adom meg.*

14 „Es verwundern sich alle, wie ich doch so unverschampt im Ersten Glied meiner newlich Publicirten Chronologia von mir sagen darff, Gott habe mir das Jahr der Welt Ende geoffenbahret [...] Nun wolan halt stille, ich muß euch antworten. Erstlich wird kein Verstandiger mir die Wort umbkehren, wie sie Christus saget, wann er nemblich nicht von dem Jahre deß Jüngsten Tages, saget vielweniger von dem Monat oder Wochen, sondern von dem Tage unnd von der Stunden, Das mercket nun ihr lieben Herrn”. FELGENHAUER, *Speculum temporis*, G1v–G2r.

Luther idejével azonosítja, a hatodik közösséget, a filadelfiai a *Fratres R. C.* rövidítéssel oldja föl, majd saját korát a laodiceai egyházzal teszi azonosná. Éles egyházkritikáját és pápaellenességét az előtte hasonló szellemben fellépő Pál apostollal, Hus, Valdes és Luther munkásságával legitimálja.¹⁵

Az ítéletet megelőző reformáció előmozdításán fáradozik, melyet nemcsak világméretben, hanem az egyes emberre vonatkoztatva is hangsúlyoz. Ezt szolgálja a tükör-metaphora és a szövegben ismétlődő „nosce te ipsum” felszólítás. Ezt Felgenhauer önmagára is érvényesnek érzi, ezért páli stílusban hosszabb felszólítást intéz a filadelfiai közösség tagjaihoz, küldenének hozzá valakit, akivel kicserélhetnék teozófiai tudásukat. Ismeretes számára ugyanis mindaz az igazság, amit *Confessió*jukban megfogalmaztak, és közös lélek munkálkodik bennük.¹⁶ Isten ugyanis Lelkét minden „vir desiderius”-nak kinyilatkoztatja.

Azt, hogy első munkái megírásánál a rózsakeresztes szellemiség mennyire inspirálóan hatott, és hogy mennyire valósnak vélte a *Fama Fraternitatis Rosae Crucis*ban leírt közösséget, példázza az iménti idézet. Felgenhauer tanúságot is tesz arról, hogy ismeri – akár keze ügyében is tartja – a *Confessiót*, hiszen a kasseli kiadás 50. lapjára hivatkozik, amikor ismét a *Tuba veritatis* tematikáját vázolja fel.¹⁷

Az egyre részletesebben körvonalazódó tervek ellenére Felgenhauer következő nyomtatásban megjelenő munkája a fent már idézett *Decisio Prophetica Belli Bohemici*, melynek forrása szintén Dániel, Ezsdrás negyedik könyve és a Jelenések könyve. Első része azonban sokkal konkrétabb fejtegetéseket tartalmaz annak okán, hogy még a pogány törökök és zsidók is jobban megtartják ellenségüknek tett ígéretüket, mint a katolikusok, kiváltképp a jezsuiták. A „heretico non est servanda” kitétel ürügyén ugyanis feljogosítva érezték magukat a megállapodások felrúgására. Felgenhauer főként a Zsigmond császár által a cseh rendeknek biztosított vallásszabadság megsértését fájlatja. A történetekből retorikus kérdéseivel messzemenő következtetést von le: vajon kinek tartozik elszámolni a lelkével az alattvaló, s vajon a császár uralkodhat-e a lelkek üdvössége fölött?¹⁸

15 „...fraget zuvor Paulum wer ihn beruffen hat, frag Hussium unnd vor ihm Waldum, wers ihn befohlen, den Babpst zu straffen, frag Lutherum auch ingleichen”. FELGENHAUER, *Speculum temporis*, H2r.

16 „Meine lieben Philadelphi wir kennen einander im Geiste gar wol, und ist mir nicht unbewust, was ihr von der Wahrheit in ewrer Confession zeuget, mein freundlich und Christlich Begehren und bitten ist an euch, ihr wollet so es Gott gefällig, einen auß ewer Gemeinen bald zu mir senden, da ich ewer keinen noch nie gesehen, und zwar der in Theosophia exerciret ist, dann ich mit ihm von etlichen vornemen und nötigen Geheimnissen gerne conferiren wolte, nach dem Geist der uns gegeben ist, un[d] sonst auch anderweit wegen zukünfftiger Zeit, die sehr böse und auch sehr gut werden wird. Es nimpt mich gar sehr wunder, das man doch so unfleissig Apocalypsin, lieset und gar nicht die Augen auffthut.” FELGENHAUER, *Speculum temporis*, E4v–F1r.

17 „Forthin will ich halt durch Gottes Gnade wie ich verheissen, die Tubam veritatis publiciren, die Posaun der Warheit wider den Bapst, und ihn zu erst als den Obersten, und das Kindt deß Verderbens, unnd die hure unnd Mutter aller Grewel auff Erden fürnehmen, viel anders als zuvor nicht Theologicé, sondern auß dem Grund der Geheimen Weißheit, darumb dann auch sein gar ein Ende gemacht werden wird, durch den Geist deß Herrn Mundes, wie Paulus zuvor hat geweißaget, unnd die Heyligen der Sechsten Gemeine in ihrer Confession f. 50. in exemp: Cassel: impress.” FELGENHAUER, *Speculum temporis*, H2r.

18 „Insonderheit hieebeneben fragt sichs: Ob denn auch Weltliche Obrigkeit ein Herr sey über die Seele und Gewissen, Obman den Kayser mehr respiciren soll als Gott, Ob man Gott oder den Menschen mehr

A *Decisio* második részében visszatér korábbi művei apokaliptikus hangvételéhez, és a csehországi eseményekre nem politikai vagy teológiai, hanem teozófiai magyarázatot ad, melyet Isten tanítványainak titkos iskolájában lehet szerezni.¹⁹ Ennek megfelelően fontossá válik, hogy melyik tábor mellé lehet odaállni jó lelkiismerettel. Főleg, ha közeleg, hogy – Róma bukásával – Isten egy újabb birodalmat hoz létre az égből, mely már örökre fennmarad.²⁰

Az utolsó ítélet közeledtéről írottakat mindhárom bibliai szerzőnél összeveti, majd a politika aktuális állásának megfelelően behelyettesíti. Így a hétfejú és tízszarvú skarlátvörös fenevad, melyen a parázna Babilon lovagol, a következő tíz királyságot jelképezi: 1. római, 2. cseh, 3. magyar, 4. angol, 5. welsch vagy nápolyi, 6. francia, 7. spanyol, 8. dán, 9. lengyel, 10. svéd.²¹ Figyelemre méltó a Magyar Királyságnak ítelt előkelő hely, mely Bethlen Gábor személyéhez és a magyar Habsburg-ellenes politikához kapcsolódó cseh protestáns váradalmakat jelzi, továbbá Felgenhauer jólinformáltságát, mivel alig egy hónappal a királyválasztás után veti ezeket papírra. Végül ebben a munkájában található konkrét utalás az ítélet kezdetére, melyet 1624-re tesz: ekkorra jósolja meg, hogy vége szakad a két angyal véres préstaposásának.²²

Majd 1622-ben kerül még elő ilyen kiemelt szerepben a Magyar Királyság – annak ellenére, hogy addigra Bethlen már négy hónapja lemondott királyi címéről. Hogy Felgenhauer hite az ítélet közeledtében megingathatatlan maradt, bizonyítja, hogy ebből az évből legalább hat röpírata maradt ránk. A *Complement Bon'avisorum*²³ egyike

gehorschen muß, Ob die Obrigkeit recht daran thut, wenn sie die Gewissen beschwehret, die armen Unterthanen verfolget, zu allem still schweiget, und noch auch schädliche Gegenbevelche ergehen lesset.” FELGENHAUER, *Decisio*, C2r.

19 „Theosophos, das ist der geheimen Weißheit Gottes Schüler [...]. Die andern Schrifftgelehrten aber, und vor der Welt hochansehnliche Leuthe, als die hie von nichts wissen, denen die Theosophie fürkompt, wie ein Böhmisch Dorff, haben nie nichts davon gehöret [...]. Wenn ich nun nach Prophetischer Weissagung Altes und Neues Testamentes diese jetzig unsere zeit mit sampt allen andern vorgeweissagten zeichen und zeiten eigentlich betrachte, so befinde ich gantz durchaus nichts anders, denn das es nunmehr zum ende deß Römischen Reichs nahet und kommen ist, Und auch die zur letzten zeit der Babpst, als die hure so auff dem Thier sitzet, am christen werde verwüestet, und ihr Reich dem Thier gegeben werden, wie solches Apocal: 17, v. 17. besaget.” FELGENHAUER, *Decisio*, F1r.

20 „So frage ich wider, ob nicht das Ende deß Römischen Reichs kommen sey. Gott aber werde ein ander Königreich vom Himmel aufrichten, das da ewiglich bleiben wird.” FELGENHAUER, *Decisio*, G3v (kiemelés a szerzőtől).

21 „Die zehen Hörner belangend, so sind dieselben folgende Zehen Königreiche: 1. Daß Römische. 2. Böhmische. 3. Ungarische. Dieselbe drey gehören im Daniele dem Thier, nachdem es in seinem singulari individuo betrachtet wird, und das kleine Horn welches aber grösser und mehr gewachsen ist, wie Daniel saget, und die Erfahrung bezeigt, denn der vorigen keiner nicht. Ferner, 4. Engelländische. 5. Welsche, oder Neapolitanische. 6. Frantzösische. 7. Spannische. 8. Dennemärckische. 9. Polnische. 10. Schwedische, Königreich.” FELGENHAUER, *Decisio*, F2r. Vö. Jel 17, 16.

22 „...denn die blutige keltter deß grimmigen Zorns Gottes wird getreten werden, doch ausser der Stadt, durch zwene Engel, NB. die mit einer scharffen Sichel und Hippen anschlagen, das die Kelterung wehren wird biß auff annum 24. hienan.” FELGENHAUER, *Decisio*, E2r.

23 *Complement Bon'avisorum. Special Neue Avisen, Welche der Postilion des grossen Löwens vom geschlecht Juda hat gesehen in seinem Flore Prophetico und empfangenen involucro, welches ihm die fürnembste köningin im himmlischen Rath Gottes im Walde geben. Diese Bon'Avisa hat der Postilion vermöge seines Ampts*

Felgenhauer leginkább profetikusan írásainak, melyben már elvontabb szimbólumrendszerrel dolgozik, és a Biblia szövegeit alig veszi alapul.

A májusban megjelent röplap nemcsak a kétszer is kiadott, *Bon'avisar, Neue Avisen* című, szintén 1622-es röpiratának a kiegészítése, hanem egyértelműen utal arra a háromkötetes terjedelmesebb munkájára, melyet Leo ex Sylva álnéven jelentetett meg *Flos Propheticus* és *Leo rugiens in Decisionis Propheticae Belli Bohemici* címmel ugyanebben az évben.²⁴ Felgenhauer ekkorra már teljesen beleélte magát az ítélet prófétájának szerepébe, mivel önmagát a nagy oroszlán kis hírnökének nevezi, ahol a *kis* jelző valószínű keresztnevére utal. Ez egyben újabb magyarázata annak, miért bújik oly szívesen Pál apostol szerepébe.

A *Complement Bon'avisorum* vigasztaló és bátorító írás, melynek alapját V. Frigyes tavaszi pfalzi látogatása adhatta, aki próbált újra életet lehelni a protestáns Unióba. Április 27-én vereséget is mért Tilly seregeire a Mingolsheim melletti Ohrenbergnél. Ez a pozitív fordulat lelkesíthette fel Felgenhauert, hogy nagyobb munkája közben kiadja ezt a rövid, 6 lap terjedelmű értesítőt.

Egyetlen összefüggő allegóriává bővített metaforikus nyelvezete eltér a korábbi Felgenhauer-művektől. A kiinduló metafora a király kertjéről (Lustgarten) szól, melyben a szerző az írás évében, áprilisban sétált. Itt észrevette a kert egyetlen fiatal pálmáját, melyet a gonosz kertészek elrejtettek egy sarokban, és kinnfelejtettek a télen. Mindez a király tudomására jutott, aki örök nyárral és örökké zöld ágakkal ajándékozta meg a pálmát, mert kiállva a tél szenvedéseit, újra kihajtott és árnyékot adott. A kertet a király az oroszlánnak ígérte, aki megöli a gonosz kertészeket, és addig uralodik anyjával együtt a kert fölött, míg a király fia, Júda nemzetségének legnagyobb oroszlánja pompás paradicsomot nem varázsol belőle.

A két lapon elmesélt történet után következnek maguk az értesítések, híradások. Ezek részben folytatják a kezdő történet metaforáit, részben az olvasó által már ismeretekre hivatkoznak, név szerint Ludwig Camerarius *Cancellaria Hispanica* című 1622-es munkájára, mely a katolikus oldal levelezését tartalmazza.

Szerzőnk legelőször az ügyei rendezésére áprilisban Pfalzba érkező V. Frigyes oroszlánkiáltását, azaz hadba hívását visszhangozza, és már Prágába való újabb bevonulását vizionálja. Kárörömmel ír a bajor medve torkán akadt pfalzi almáról, amely, mivel mohóságában nem jól rágtá meg, már fojtogatja.²⁵

publicirt den ersten Maij stylo veteri, anno Christi M.DC.XXII. So spricht der Herr; Esai. 46. Ich bin Gott und keiner mehr; ein Gott deßgleichen nirgend ist, der ich verkündige zuvor, was hermach kommen soll, und vorhin, ehe denn es geschicht und sage: Mein anschlag bestehet, und ich thue alles was mir gefellet. VD17 3:602644T.

24 A *Flos Propheticus* előszava ugyanúgy májusi keltezésű, mint a *Complement Bon'avisorum*. A *Flos Propheticus* második és harmadik részének ismerősen csengő címe és az előszó azt sejteti, Felgenhauer csak átdolgozza és kiegészíti korábban készült műveit. Ezek a szövegvizsgálatok behatóbb tanulmányozást igényelnek még.

25 „Das der Oepfell dem Beeren schon anfahe zu würgen, denn er hat ihn nicht recht gekewet, ist gar zu begiereig gewesen, darumb wird er denselben gantz wider auß speyen müssen”. FELGENHAUER, *Complement Bon'avisorum*, A2v.

Majd végigvéve az akkori politika szereplőit, többek között Mann im Felde néven Mansfeld grófról,²⁶ „kleine Thurn” néven Heinrich Matthias von Thurn grófról és Gábor királyról jövendöl apokaliptikus hangvételben.

Bethlen Gábort az Ésaías 46, 11. messze földről hívott férfijával azonosítja, aki még abban a májusi hónapban, rábízott hivatalának megfelelően, hallat magáról, és beteljesíti Isten csapását. Ez pedig abban áll, hogy fiatal rózsák jönnek Török- és Magyarországból, melyek illata igen émelyítő lesz a sasnak. A morvák megkóstolják a szirmait, leveleit, a sziléziaiak viszont az ősszel kénytelenek lesznek enni a csipkebogyójából, mely nem lesz ínnyükre, de a javukat szolgálja.²⁷

Röpiratát Felgenhauer a „Vir desideriorum” részére írt jövendöléssel zárja, akiket a Jelenések könyvének filadelfiai egyházával azonosít. Másképpen *Fratres Regis Christine*nek nevezi őket, azaz ők az a száznegyvennégyezer,²⁸ akiknek meg lett ígérve az új Jeruzsálem, hiszen 1623–24-től már az örök evangéliumot²⁹ fogják hirdetni, s ennek hatására a zsidók, a törökök és a pogányok is meg fognak térni.³⁰

Felgenhauer a radikális chiliazmus híveként Isten új birodalmát nem az égben, hanem – ahogy a fentebbi idézet előljárószava is mutatta – az égből alapítottként képzei el. A buzgó prófétálás ellenére is vesztes maradt cseh protestáns oldallal együtt azonban menekülni kényszerül. Talán rózsakeresztes inspirációjának hatására orvosi képeztést is szerzett, majd 1638 után saját közösséget alapított „Philadelphia” néven a Bréma melletti Bederkesában, ahol saját chaliaszta színezetű tanait hirdette.

26 Ugyanezzel az elnevezéssel él a híres, 1620-as illusztrált *Confirmirter und, Gott lob, noch immerbleibender Pflatz: Böhmischer angefangener Winter: und hinauß wehrender Sommer* Löw kezdetű rölap. VD17 23:675491C.

27 „Das im alten Majo werden junge rosen kommen auß der Türckey und auß Ungern, welcher geruch dem Adler sehr beschwerlich sein wird, davon werden die Mährer die bletter kosten, aber die Schlesier in dem herbst werden die hanebutten davon essen müssen, welche ihnen ubel schmecken und zimlich gedeyen werden.” FELGENHAUER, *Complement Bon’avisorum*, A4r.

28 Jel 14, 1.

29 Jel 14, 6.

30 „Das unsere uberwindung sey uf einem weissen bergk geschehen, aber des Maozim königs wird gegen Tabor uf einem roten feurigen und blutigem bergk geschehen zwischen zweyen wassern, den 21. Martii anno 1623. [...] Das diese beyde zeugen, wie sie unser Postilion anderswo mit allen ihren zeichen beschreibet, ein erschrecklich zeugknus des lebens anno 1623. gehen werden, dardurch alle Papisten werden zum tode verurtheilet werden.” FELGENHAUER, *Complement Bon’avisorum*, B1v–B2r. A jóslatot a Károly-híd tornyára kitett fejek, név szerint Joachim Andreas von Schlick gróf és az orvos Jan Jesenius közötti beszélgetés alapozta meg.

VINCZE HANNA ORSOLYA

A fejedelmi reprezentáció mint politikai nyelv Pataki Füsüs János királytükreben

A Bethlen uralkodásával kapcsolatos, rendkívüli események megtermékenyítő kihívást jelentettek a korabeli magyar történelmi-politikai irodalom számára. A fejedelem tetteit ő maga is, támogatói és ellenzői is újra és újra elmagyarázták vagy bírálták. Az így létrejött szövegek jelentősége jóval túlmutat Bethlen Gábor fejedelemségén. A szabad királyválasztás, a nemzeti királyság kérdése, a vallásszabadság, a rendi ellenál-lási jog, a keresztény uralkodó elleni hadjáratok jogi és erkölcsi megalapozása a kortárs írástudókat a magyarországi alkotmányos berendezkedés, az uralkodói hatalom legitimitásának és korlátainak, a rendi társadalom szerkezetének, a magyar nemzeti történelemszemléletnek alapvető kérdéseivel szembesítette.¹ E munkák sorába illesz-kedik Pataki Füsüs János királytükre, az első önálló magyar nyelvű politikaelméleti traktátus.²

A Bethlen Gábornak dedikált könyvecske záró fejezete egyszerre foglalja össze a könyvben tárgyalt fejedelmi erőnyeket és dicsőíti Bethlent azok megtestesítőjeként:

Mindazáltal örüljete, egek, örvendezzete, földnek alsó részei, hegyek, énekeljete, az erdők és azoknak minden fá, Magyarországnak minden népei: mert az Úr cselekedett és cselekeszik mindeneket mivelünk. Az Isten immár meglátogatta az országot, melyben megdicsőítettet. Olyan királyt adott, ki az törvényekből igazán íteli az országot; olyan királyt adott, ki igaz isteni tiszteleten vagyon; olyan királyt adott, ki szereti az elmének és nyelvnek igazságát; olyan királyt adott, ki erős az bosszúságoknak és külső hadaknak elviselésében; olyan királyt adott, ki szorgalmatos minden dolgaiban; olyan királyt adott, ki serény az hadakozásban; olyan királyt adott, ki okossággal fel vagyon ékesített-vén; olyan királyt adott, ki mindenneknek méltó böcsületit megadja; olyan királyt adott, ki mértékletességet tart minden dolgaiban; olyan királyt adott, ki nyájasan beszél sze-génnyel és gazdaggal; olyan királyt adott, ki ékesen szóló eszességgel bővölködik; olyan királyt adott, ki hitiben és beszédében állhatatos; olyan királyt adott, ki irgalmas szívű;

1 A Bethlen hadjáratait kísérő politikai irodalomhoz lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994; HARGITTAY Emil, *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, It, 11(1980), 134–147; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a török-kérdés Pázmány politikájában* = Uő, *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., Akadémiai, 1994, 37–53; TRENCSENYI Balázs, *Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse* = *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern Central Europe*, eds. TRENCSENYI Balázs, ZÁSZ-KALICZKY Márton, Leiden–Boston, Brill, 2010, 499–544.

2 PATAKI Füsüs János, *Királyoknak tüköre*, Bártfa, 1626. RMNY II, 1347.

olyan királyt adott, ki méltósággal, jó hírrel, névvel tündöklök; olyan királyt adott végezetre, ki mértékletes szerencsével jár egy úti társaságon. Ékes arany láncszemek ezek az királynak nyakában, és ugyan illendő is, hogy nála tanáltassanak. Mert az királynak több nemes ajándékokkal kell tündöklőnek lenni, hogy nem mint az alatta való népnek. [...] Mint az mi Istentől adatott királyunk BETHLEN GÁBOR, kit méltó, hogy mindenek tiszteljenek és szeressenek.³

Az erények rendszerének és a szöveg szerkezetének áttekintését a könyv elején egy összefoglaló táblázat segíti. Eszerint a törvény, különösen a királyokban, elsődleges és másodlagos erényeket követel. Az elsődleges erények Istenre, illetve embertársaira tartoznak. Ezek az isteni félelem (timor Dei), illetve az igazság (justitia). Az ezekből származó erények pedig az erősség (fortitudo), szorgalom (industria), serénység (celeritas), okosság (consilium), ártatlanság (innocentia), mértékletesség (temperantia), nyájasság (facilitas), ékesszólás (prudens eloquentia), állhatatosság (fidelitas), kegyelmesség (clementia), méltóság (authoritas) és mértékletes szerencse (fortuna). Az erényeket a táblázat tovább is rendszerezi, közönségesekre, ezen belül hadi és polgári erényekre, illetve sajátosokra, ezen belül szerzett és esetleges erényekre osztja.⁴ A továbbiakban a másodlagos erényeket pedig tizenkét drágakőnek felelteti meg.⁵ A többszörös tagoláson, áttekintő táblázaton túl Füsüs egész érvelése a rámistá szövegszerkesztés elvei szerint építkezik, amennyiben ráimizmuson nem egy gondolatrendszert, hanem szövegépítkezési technikák laza egyvelegét értjük.⁶ A szillogisztikus levezetések helyett ugyanis a királytükör inkább szentenciák sora, amelyeket klasszikus auctorokból, bibliai könyvekből és a kortárs történelemből vett példák világítanak meg. Hasonlóan jellemzi Gerhard Oestreich Lipsius ráimizmusát, ahol a definíciókat szintén klasszikus idézetek és példák magyarázzák.⁷ A magyar heidelbergiánusok Ramus hatásával inkább Marburgban találkozhattak, ahol Hesseni Móric választófejedelem oktatási reformjának részeként – mely a reformációt az élet valláson túli területeire próbálta kiterjeszteni – rámistá tankönyveket vezetett be.⁸ Ennek a „második reformációnak” megnyilvánulási formájaként tekinthetünk a politikai okoskodás iránti érdeklődés megnövekedésére is a 17. század elején. A bel- és külpolitika iránti érdeklődés, az eklekticizmus, illetve a jövőre irányuló várakozások millenarizmusa Füsüs művére is jellemző.⁹

3 Uo., 314–316.

4 Ez a fajta, többszörös tagolás, illetve Füsüs szövegének építkezési módja – ahol nem szillogisztikus levezetésekkel találkozunk, hanem az általános szentenciákat példák sora világítja meg – a ráimizmus hatását is mutatja, lásd alább. Vö. Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 16.

5 A drágakövek jelképrendszeréhez lásd Pócsi Katalin, *Pataki Füsüs János királytükörének jelképrendszeréről*, It, 1992, 99–117.

6 HOTSON, i. m., 16.

7 Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, transl. David McLINTOCK, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, 41.

8 A magyar heidelbergi diákok csoportjellemzőihez lásd HELTAI, i. m.

9 A „második reformációhoz” mint a reformoknak a társadalmi-politikai életre való kiterjesztéséhez lásd Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal*

Szepsi Korotz György, Prágai András vagy a retorikájában a világi tisztségviselők „méltóságát, szükségszerűségét és hasznosságát” tárgyaló Pécseli Király Imre¹⁰ ugyan- ehhez a saját csoport- és hivatástudattal rendelkező heidelbergi nemzedékhez tartozott, amelynek vezéralakjai Bocskai és Bethlen egyház- és művelődéspolitikájának támogatásával befolyásolni is tudták azt.¹¹ Maga Szenci Molnár Albert, a heidelbergi peregrinusok csoportjának központi figurája, aki tanulmányaikat és kapcsolati hálói- kat is szervezte,¹² Füsüs királytükrenek kiadását pedig személyes súlyával, ajánló vers- sel támogatta, így írt a fejedelem melletti szerepéről: „rajta leszek, hogy amit a maga szántából tesz, soha ne hagyja el az igazhitű fejedelem hív kötelességét.”¹³

Bethlen Gábor alakja Füsüs művének nemcsak az ajánlásában, hanem a főszövegé- ben is vissza-visszatér, rendszerint az egyes erények tárgyalásának lezárásakor, azokat megvilágító példaként, mintegy szövegen kívüli bizonyítékként. Katonai sikerei példá- ul az okosság erényét példázzák, hiszen

Mi lehet ennél nagyobb hadakozásban való okosság, mint nem nagy vérontással az nap- keletről napnyugotra vitettetett monarchiának méltóságát megkisebbiteni? És amaz nagy álló képnek, melynek lábai egy részént vasból, egy részént cserépből, azaz állandóságból és romlandóságból állanak, egyik koronabéli szarvát letörni, míg amaz szögöletkő, az Úr Jézus Christus kéz nélkül reá szakadand, és voltaképpen elrontja.¹⁴

Az ehhez hasonló szövegrészeket a szakirodalom mint a Bethlen személyéhez kap- csolódó protestáns mitizáció megnyilvánulásait tartja számon. Ennek alap gondolata szerint a Bethlent dicsőítő szöveg(rész)ek, különösen a bibliai párhuzamok célja az uralkodó fejedelmi reprezentációjának szolgálata, Bethlen külpolitikájának, főként a magyarországi hadjáratoknak az igazolása, szerzőik pedig a fejedelem ideológusai. Füsüs művének Bethlen-vonatkozásait, a kötet legitimációs-ideológiai célzatát a ma- gyarországi fejedelmi tükrökről írott monográfiájában Hargittay Emil jellemezte át-

Reform, Oxford, Clarendon, 2000, 4. A mozgalom további jellemzői Hotson szerint az eklekticizmus és enciklopédizmus, a bel- és külpolitika megreformálási kísérletei pedig könnyen fordultak millenariz- musba; *uo.*

10 Lásd PÉCESELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612. RMK III, 1112. = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, ford. MIKÓ Gyula, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5), 300–303.

11 HELTAI, *i. m.*, 9–49.

12 Szenci Molnár Albert diplomáciai és művelődésszervező tevékenységéről általában VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenczi Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985; SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert a magyar és európai szellemi életben*, Dunaszerdahely–Komárom, Lilium Aurum–Selye János Egyetem, 2011; a magyar nyelvű királytükrök szerzőinek egymáshoz, ill. Szenci Molnár Al- berthez fűződő kapcsolataihoz lásd VINCZE Hanna Orsolya, *The Politics of Translation and Transmission: Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*, Newcastle Upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2012, 21–45.

13 Szenci Molnár Albert levele Leodiushoz (Kassa, 1625. január 29.) = *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, szerk. TOLNAI Gábor, VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Magvető, 1976, 629–630. A *Királyoknak tükröéhez* írott ver- sének kelte: Kassa, 1625. december 6.

14 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 115–116.

fogóan: „A mű célzatossága nyilvánvaló: Pataki Füsüs számára Bethlen már nemcsak fejedelem, hanem potenciális magyar király, egy új ország létrehozója, Pataki Füsüs pedig ennek ideológusa”,¹⁵ aki „Bethlen Gáborban a nemzeti királyt, egy új Magyarországot református uralkodóját ünnepli.”¹⁶ Ugyanakkor az elemzés megjegyzi, hogy a szöveg terjedelmét tekintve a Bethlen-utalások meglehetősen szórványosak, azaz a szöveg elméleti igénye erősebb, mint propagandisztikus vonásai.

A továbbiakban ezért megkíséreljük egy másfajta, eszmetörténeti keretben elemezni Füsüs szövegét és Bethlen alakját-alakzatát. Nem arra a kérdésre keressük a választ, milyen szerepet töltött be Pataki Füsüs könyve Bethlen Gábor fejedelmi reprezentációjában, hanem inkább azt próbáljuk feltárni, hogy mi a funkciójuk a Bethlen-reprezentáció más szövegekből is jól ismert elemeinek Füsüs művében. Milyen politikaelméleti argumentációba építi Füsüs a fejedelem alakját, milyen jelentéseket hordoznak a már idézett Bethlen-utalások kulcsfogalmai és beszédmódjai, mit jelent a törvény, az erősség, a hitbéli állhatatosság, vagy milyen politikai implikációi vannak a biblikus, apokaliptikus vagy prédikátori hangvételnek. Ebben a megközelítésben a Bethlen-reprezentáció maga is a Füsüs által beszélt politikai nyelvek egyike, melynek elemeit jórészt készen kapta, ezek viszont egy új szöveg szövetében a reprezentációs-legitimációs célokon túl egyéb funkciókhoz is juthatnak, további közvetett beszédaktusokat¹⁷ valósítanak meg.

Bethlen Gábor szerepe Füsüs szövegében szorosan összefügg a prédikátor-szerző saját szerepértelmezésével. A szöveg beszélője „Pataki Füsüs János, az kegyelemnek prédikátora”,¹⁸ „országunknak sok jókat kívánó, és Istentől strázsaállásra küldtetett fia”,¹⁹ akinek tisztje és hivatala, hogy „az Istennek hangos trombitájával” intse a fejedelmet és az olvasót mindannak megtartására, amit „az Szentírásból és ez könyvecskéből”²⁰ tanultak. A prédikátori hang, amelyen a szöveg beszélője szól, hatással van a szöveg normatív státusára, sőt a fejedelem és alattvalói viszonyának tárgyalására is.

A királytükör két ótestamentumi mottóval indít. A 2Krón 31, 3–4. rész, illetve Ezsd 7, 24. egyaránt a „kösségnek” és a királyoknak az egyházi tisztségviselőkkel szembeni kötelességeire irányítja a figyelmet. A két ószövetségi könyv Dávid, Salamon és Jósiás királyságának, illetve a babiloni fogságnak a történetét beszéli el, és a protestáns szerzők kedvelt hivatkozásai közé tartozott. A reformátorok gyakran idézték őket az egyház és a világi hatalom viszonyának tárgyalásakor, különösen, amikor a fejedelmeket a vallási reformok támogatására kívánták buzdítani. Jósiás király alakja emellett alkalmas volt arra is, hogy a fejedelmeket kötelességeik megszégésének következmé-

15 HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001, 50.

16 Uo., 53.

17 Az implikaturák vagy közvetett beszédaktusok vizsgálatának jelentőségéről a kora modern magyar eszmetörténetben lásd BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle, 19(2007), 51–64.

18 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, Ajánlás.

19 Uo.

20 Uo., 73–74.

nyeire emlékeztesse.²¹ John Knox például a Pataki Füsüs által is felhasznált szövegrészt idézi az 1560-as Skót Hitvallás 24., a világi előjáróról szóló cikkében, mely szerint a királyok és előjárók feladata a vallás megtartása és megtisztítása is, amint azt Dávid, Jozafát, Ezékiás és Jósias példája mutatja.²²

A prédikatori hang, illetve a bibliai utalások egyaránt az uralkodó és az alattvalók kötelességeire irányítják a figyelmet. E két célközönség szorosan összefügg, hiszen a szöveg királyoknak tüköre ugyan, ám maguknak az uralkodóknak kell tükörként szolgálniuk az alattvalók számára. Ezért mondja Füsüs az uralkodó és a törvény viszonyáról, hogy „nincsen nagyobb királyi dolog, mint az törvények alá adni magát, és az mi nem szabad, ha megcselekedhetné is, attól magát megtartóztatni, hogy így az népnek az törvény és ország jó rendelkezésének megtartására való fényes tüköre és jó példaadója lehessen.”²³ Az előjárók dolga pedig, hogy a fejedelmet erre figyelmeztessék. Az ország siralmas állapotának oka sem egyéb, hanem hogy „elfogyatkoztanak az jó gondviselők és magisztrátusok, kik az uralkodókat, az népet és minden egyéb rendeket jókká tehetnék.”²⁴ Ez utóbbi szerepet szánja Füsüs saját szövegének.

A „jó gondviselők és magisztrátusok”, amelyekről, illetve amelyek egyikeként Füsüs itt beszél, egyszerre világi és egyházi előjárók. A világi és egyházi magisztrátus fogalma nem válik el: művének ez a sajátossága szorosan köti a volt heidelbergi diákot David Pareus szellemi környezetéhez. A magisztrátus szükségességéről ugyanazzal a bibliai hivatkozással, a Jósias halála utáni eseményeket elbeszélő Bírák Könyvével érvel,²⁵ amelyről Pareusnál disputált. Ha elvész az istenfélő magisztrátus – tanította a respondens szerint Pareus teológiai classisa –, abból az egyház és az ország, „ecclesia et republica” romlása következik.²⁶ Hasonló szövegrészekkel más volt heidelbergi diákoknál is találkozunk, például Szepsi Korotz Györgynél, akinek ajánlása szerint a fejede-

21 Graeme MURDOCK, *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity*, *Sixteenth Century Journal*, 29(1998), 1043–1059.

22 John KNOX, *The Scottish Confession of Faith*, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds3.iv.ix.html> (2013.06.29). A hálózati kiadás alapja: *The Edinburgh Collection of Confessions of Faith, Catechisms, Directories, Books of Discipline*, 1722, II.

23 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 121.

24 *Uo.*, 21.

25 „Nem jót kívánnak annakokáért az közönséges polgári társaságnak mindazok, valakik az ó és új keresztyenség nélkül való anabaptistákkal egyetemben azt kiáltják, hogy az magisztrátus az országban nem szükséges. Szintén úgy cselekszenek azok, mint mikor az hajót csak szabadon bocsátanak, kormányos mester nélkül, az veszedelmes tengeren, az kocsiban befogott jó kövér lovakat koci nélkül az széles mezőn. Szintén így akarják az országot megfosztani az ő lelkeitől, az ő magisztrátusától, kit assistens formának nem ok nélkül nevezték. [...] Ha az ország népe csak magának hagyattatnék, mindenek undokul fenékkal felfordulnának, kinek-kinek az mi jónak tetszenék az ő szemei előtt, azt cselekedné.” *Uo.*, 52–53.

26 „Cum piis magistratibus plerumque etiam pietas subditorum emoritur ideo sequuntur fatales mutationes Ecclesia & Repub. attrahentes poenas & ruinam.” (*Themata textualia ex libro Judicium usque ad cap. 17. Respondente Johanne Füsüs PATACHINO Ungaro = David PAREUS, Thesaurus biblicus, hoc est themata textualia ex s. Bibliis Veteris et Novi Testamenti succinte collecta, & s. theologiae candidatis ad disserendum proposita*, Heidelberg, 1621, 86.) „Ecclesia et republica” fogalmai a kötetben olvasható többi disputáción is rendszeresen együtt fordulnak elő, pl. 89, 93. stb.

lem, „minden egyéb rendbéli, hű magisztrátussal együtt [...] az közönséges kösségnek éltető lelke [...], kiktől ha megfosztatik az együgyű kösség, prédául és ragadományul hagyatván az ő reá ásítózó farkasoknak és oroszlánoknak, megszagattatik és teljességgel elpusztul.”²⁷

A két fogalom szoros összetartozásából, a *politia ecclesiastica* elgondolásából²⁸ következik, hogy a prédikátor-beszélő feladatának tekinti, hogy minden rendbéli embereket, a fejedelmet is beleértve, intsen kötelességeinek teljesítésére. Bethlen-ábrázolása ezért folyamatosan kétélű: dicséri a fejedelem tetteit, de emlékeztetni is kívánja kötelességeire: „Halandó Bethlen, megemlékezzél arról, hogy az gonosz szerencsének idején oly egyenes erkölcsöt viselj, nemkülönben az minéműt az jó szerencsének idején viselsz, olyat tudniillik, az mely az mód nélkül való vigasságtól mértékletes légyen.”²⁹ Dellius, akinek nevét ebben a Horatius-idézetben Füsüs Bethlenre cseréli, a római történelem ambivalens politikai figurája, aki hadvezérként többször is cserbenhagyta szövetségeseit.³⁰ Az ironia persze nem bizonyítható, ám a közvetett kritika gyakran tetten érhető, amikor Füsüs az országban uralkodó állapotokról ír. A kereskedelmi monopóliumok például, amelyek segítségével Bethlen saját, az országgyűlésben megszavazott adóktól független jövedelmekre tehetett szert, a kortársak egyik fő panasza volt a fejedelem ellen.³¹ Füsüs pedig így ír a kereskedő fejedelmekről:

Kigyomláltassék azért az gubernálóknak ez az Isten és ember előtt utálatos, telhetetlen kívánságnak vétke. Istentől és az emberektől Isten után nem az kereskedésre emeltetnek fel az uralkodók, midőn valamely méltóságnak tisztiben állattatnak, hanem az Isten tisztetlelinek és az emberek oltalmazásának szolgálatjára, hogy az ő alattok valóknak jó példaadói legyenek. [...] Mert kereskedni az polgári társaságnak birodalmával nemcsak rút dolog, hanem nagy vétek és iszonyú gonoszság. Ez cselekedetiért hitta Herodotus Darius királyt kereskedőnek.³²

27 SZEPSI KOROTZ György, *Basilikon Doron*, Oppenheim, 1612. RMNY II, 1038. Pataki Füsüs és Szepsi Korotz királytükrenek további kapcsolatához lásd VINCZE, *i. m.*, 139–140, 153–156, 170–171.

28 A *politia ecclesiastica* elgondolása szerint a jó polgár jó keresztény, a keresztény társadalom pedig maga a keresztény egyház. (*The Cambridge History of Political Thought*, ed. J. H. BURNS, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 184.) Bene Sándor elemzése rámutatott, hogy ez a politika-fogalom a korai Pázmány, ill. Balásfi Tamás, Melotai Nyilas István vagy Medgyesi Pál műveire is jellemző. Ezt a szerző-csoportot, amelybe Füsüs, Nyugat-Európában pedig Campanella, Kálvin vagy Fenner tartozik, meg kell különböztetnünk azoktól a szerzőktől, akik számára a politika autonóm szféra (pl. Zrínyi, Alvinczi, ill. Bodin, Botero, Lipsius). lásd BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth, 1999, 323–355.

29 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 83.

30 A. J. WOODMAN, *Horace, Odes II*, 3, *The American Journal of Philology*, 1970/2, 168.

31 PÉTER Katalin, *A fejedelemség virágkora, 1606–1660 = Erdély története*, szerk. MAKKAJ László, Szász Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986, II, 649–655; MEZEY Barna, *Az erdélyi fejedelemség kormányzata Bethlen Gábor korában = Bethlen Gábor állama és kora*, szerk. KOVÁCS Kálmán, Bp., ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, 1980, 17–27; NAGY SZABÓ Ferenc, *Memoriale = Bethlen Gábor krónikásai*, szerk. MAKKAJ László, Bp., Gondolat, 234–235.

32 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 134–135.

Dellius vagy Dárius sem Füsüsnél, sem más szerzőknél nem központi alakjai a Bethlen-reprezentációnak. Annál inkább Nagy Sándor, akinek „magnus” jelzőjét viselt dolgaival Bethlen is kiérdemelte.³³ Nagy Sándor ugyanakkor negatív példaként is többször visszatér a szövegben: hódításai annyiban különböznek a tengeri tolvajétól, hogy több hajóval teszi, amit amaz eggyel,³⁴ haragját mértékletességgel uralni nem tudván megölette kedves embereit,³⁵ és követte a pokolra a mértéktelen borivókat, akiket méltatlanul megjutalmazott.³⁶ A Nagy Sándor-toposz tehát többféle célzattal volt felhasználható. Fejedelmi reprezentációs hasznát a szöveg többször is felülírja, a legegységertelműbben kiemelt helyen magában a dedikációban, azaz abban a szövegrészben, amelyben a kora modern szerző a leginkább befolyásolni próbálja magát az olvasatot:³⁷

Azt mondom, hogy világbíró Sándor nagy monarcha volt, de aki magát meggyőzi, énelőttem nagyobb önánál. Ez peniglen eképpen lehet meg rész szerént itt ez világon, hogyha az király az Istennek törvényéből gubernálja az országot, és önnönmaga is Istentől adatott ereje szerént azokhoz igyekezik életét szabni. Amaz hízelkedőknek agyoktól nem igazán kükoholtatott, kegyetlenekhez illendő éktelen vélekedést peniglen kirekeszti elméjéből: Princeps lege solutus est. Az fejedelem szabados az törvénytől. Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas. Így akarom, így parancsolom, akaratom légyen ok gyalánt.³⁸

Füsüs királytükrenek visszatérő gondolata, hogy az uralkodónak elsősorban önmagán kell uralkodnia, hogy ily módon tükröt tartson alattvalóinak is. Az indulatokon való uralkodás azt is jelenti, hogy nem enged a törvények megszegésére ösztönző készleteinek: ne legyen olyan a törvény, mint a póknak hálója, melyben az „alázatosok s igyefogyottak” fennakadnak, a király pedig „elszakasztván által mégyen rajta”. Azokra az országokra, ahol ez a „fene vad természetű szokás fészket ver”, romlás következik, annak az országnak pedig, amelyben a törvényeket megtartó és megtartató „király és utána való uralkodók, mint az ragyagó nap és az tündöklő hold az több csillagok között, fénylenek [...] bővelkedéssel való előmeneteli vagon.”³⁹

A Bethlen-reprezentáció egyik központi toposza Füsüsnél is a „Magyarországnak tündöklő csillaga”⁴⁰ A toposz a törvényről szóló első rész végén tűnik fel, és – akárcsak az ajánlás nap-, illetve csillag-toposza – a törvények helyreállításának kontextusában jelenik meg. Füsüs apokaliptikus várakozással ír az új időkről, melyek eljövetelét a Bethlennel asszociált üstökös csillag jósolja. Az 1618-ban feltűnt üstökös csillagot a

33 Uo., 111.

34 Uo., 155.

35 Uo., 183.

36 Uo., 215.

37 Gérard GENETTE, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Kevin SHARPE, *Reading Revolutions: The Politics of Reading in Early Modern Europe*, New Haven–London, Yale University Press, 2000, 43–45.

38 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, Ajánlás.

39 Uo.

40 Uo., 12.

kortársak különféleképpen magyarázták: Redmeczi T. Jánosnál az igaz hívőket megszabadító Bethlen eljövetelét jelzi,⁴¹ míg Melotai Nyilas Istvánnál az isteni harag, verontás és pusztulás hírnöke.⁴² Füsüs Jánosnál a toposz törvények helyreállítására irányuló várakozásának ad keretet:

Ez mennyei jegy vezérlette felségedet, hogy ez utolsó időben lenne Magyarországnak Jósiás királya, hazájának atyja. Legyen azért a mi Urunk Istenünk áldott, ki felségedet annyira szerette, hogy helyheztené az ő székiben... hogy szolgálatnál igazságos ítéletet, és minden jó rendeléseknek lennél erős oltalmazó oszlopa, jobbítója és megtartója.⁴³

Milyenek lennének tehát azok a „jó rendelések”, amelyeket Bethlennek oltalmaznia, jobbítania, megtartania kellene? És milyenek azok az erények, amelyeket meg kell testesítenie, nemcsak azért, mert reprezentációs érdekei esetleg így kívánják, hanem mert „az királynak (és egyéb felső renden valóknak) példájához szabja magát az egész ország”?⁴⁴

Az uralkodó elsődleges feladata a törvények kibocsátása. Törvények nélkül az emberi társadalom a gonoszság prédájává válik, a közönséges polgári társaság pedig elpusztul. A törvény pedig mindenkire vonatkozik, az uralkodókra is. Az istenfélő király „az ő hatalmában nem nézi azt, mit cselekedhetik ő meg, hanem inkább azokra figyelmez, az melyek az törvényektől meg engettetett szabadok [...]. Mert nem minden az mit cselekedhetik az király, és más hatalmas uralkodó, szabad ő nékie.”⁴⁵ És bár az Isten törvényei önmagukban tökéletesek, „az szép rendelésekből küszármazó egyeségnek okáért” azokkal egyező emberi törvényekre is szükség van, amelyek uralkodókra és alattvalókra egyaránt vonatkoznak.⁴⁶ Az isteni törvények újra „elolvasása” és az azokkal egyező rendelések kiadása valósul majd meg, „mikor eljövend az egész Magyarországnak levő Izrael.”⁴⁷ Az új idők, melyek eljövetelét Bethlen, Magyarország tündöklő csillaga hirdeti, ezzel a várakozással terhesek Füsüsnél, hiszen a jelenbeli siralmas állapotok oka, hogy „nincsenek az jobbágyok között való törvények és jó rendelések”.⁴⁸ A nemzeti királyság, azaz Bethlen királlyá választása melletti legfőbb érv is Füsüsnél a törvényesség helyreállítása, „mivelhogy az Istennek törvénye és az országnak jó rendelése nem mástól, hanem az itthon köztünk lakozó jó magisztrátustól őriztetik meg”.⁴⁹

41 REDMECZI T. János, *Az felséges Bethlen Gábornak ötrendbeli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményéről*, Kassa, 1622. RMNY II, 1265 = *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 572.

42 MELOTAI NYILAS István, *A Speculum Trinitatis előjáró beszéde*, Debrecen, 1622. RMNY II, 1262 = *Bethlen Gábor emlékezete*, i. m., 600–601.

43 PATAKI FÜSÜS, i. m., 23.

44 Uo., 22.

45 Uo., 4.

46 Uo., 12.

47 Uo.

48 Uo., 20.

49 Uo., 26.

A tizenkét drágakő, a fejedelmi erények hordozói egyben a mennyei Jeruzsálem fundamentumai, írja Füsüs a királytükör záró soraiban.⁵⁰ A földi és mennyei királyság megfeleltetésének kálvini gondolata, miszerint a világi kormányzás, ha megfelel céljainak, a mennyei királyság előhírnöke,⁵¹ Bethlen nevének etimológiájában is megjelenik: „Bethlenfalvában való születése az királynak, ez utolsó monarchiának megavult idejében, álmadozza az Bethlenben született örökké való királynak véghetetlen birodalmát, és ítéltre hamar való eljövételit.”⁵² A mennyei birodalom, amely a földi birodalom, erő és hatalom eltörlése után jön el, fő jellemzője szintén a törvény kiteljesedése: „az Isten az ő királyi pálcájának igazságával az törvények szerint tökéletesen gubernálván, akkoron minden módon tökéletessé teszi...”⁵³

Az uralkodó és a törvények viszonyának tárgyalására Füsüs többször visszatér, klasszikus és bibliai példák sorával támasztja alá azt a – felszólító módban is megfogalmazott – gondolatot, hogy „az királyok, fejedelmek és egyéb uralkodók [...] önnön magok törvények magoknak legyenek”,⁵⁴ vagy, mint a dedikáció latin széljegyzete is kiemelte, „quale ius absolutissimum habet Deus in suas creaturas tale dominium Rex in suos subditos non habet.”

A „princeps lege solutus est. Az fejedelem szabados az törvénytől” gondolatát, melynek cáfolására Füsüs a dedikációt, illetve a könyv első részét is felépíti, az európai eszmetörténetben abszolutizmusként ismerjük. A kifejezéshez a különböző nemzeti historiográfiákban eltérő értéktartalmak társulnak: míg az angol irodalomban a Stuart abszolutizmus-vita, különösen I. Jakab hatalomgyakorlásának és politikai gondolkodásának kérdése az önkényes hatalomgyakorlás lehetősége, a parlament és a király viszonya és végső soron a forradalom okai körül forog, Kelet-Közép-Európában inkább az állam bürokratikus és katonai hatalmának megerősítését társítják hozzá.⁵⁵ Az erdélyi fejedelmi hatalom természetét tárgyaló magyar történettudomány szerint Bethlen Gábor esetében is inkább feudális centralizációról beszélhetünk, amely a nyugati historiográfiában használatos *abszolutizmus* kifejezéssel nem jellemezhető.⁵⁶ Mindez természetesen nem zárja ki az abszolutista politikai eszmék megfogalmazását, ám a magyar nyelvű királytükrök eszmetörténeti szempontú olvasása mindenképpen megkívánna az irodalomtörténetünkben hosszú ideje, reflektálatlanul használt abszolutista jelzőjük felülvizsgálatát.

50 Uo., 322.

51 SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Frankfurt, 1624. RMNY II, 1308, 1507.

52 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, mutató.

53 Uo., 322–323.

54 Uo., 19.

55 Glenn BURGESS, *Absolute Monarchy and the Stuart Constitution*, New Haven–London, Yale University Press, 1996; Nicolas HENSHALL, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London–New York, Longman, 1992, 1–6; Heinz SCHILLING, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society: Essays in German and Dutch History*, Leiden–New York–Köln, E. J. Brill, 1992.

56 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980; PÉTER, *i. m.*, 654; RÁCZ Lajos, *Főhatalom és kormányzás az erdélyi fejedelemségben*, Bp., Akadémiai, 1992.

Az emberi törvények az isteni törvényekből származnak, ezért „az kik az törvénynek hadnak uralkodni, az Istennek engedik meg az uralkodást az ő szava által; az kik viszont az embernek engedik meg az uralkodást, az fene bestia, oktan állatnak engedik meg az elől járást.”⁵⁷ Füsüs itt Arisztotelész *Politikájának* második könyvére, a törvény illetve az egyén uralmának szembeállítására hivatkozik.⁵⁸ Korábban Ciceróval magyarázza, hogy „az törvény nem egyéb, hanem Istennek ajándékából vött igaz értelem, mely az tisztességes dolgokat parancsolja, az tisztátalanokat viszontagsággal tiltja”.⁵⁹ Ki rendelkezik tehát a törvények kibocsátásához szükséges értelemmel? A törvények isteni megalapozásából következően azok, akiket Isten az uralkodásra elhív, és fel is ruház a szükséges értelemmel. Bethlen isteni elhívása is ezt jelenti: „Az mennyei királynak segedelméből Felséged állathatja helyére mind az Isten törvényének erejét, s mind peniglen a jó rendelésekből küfolyó ékes gubernálásnak tündöklő formáját, melyet szabadon követ az országnak csendes arany békessége...”⁶⁰

Az uralkodás isteni jogalapjának koramodern érvrendszerei gyakran az uralkodó feladataira és kötelességeire összpontosítanak.⁶¹ Az uralkodó isteni elhívásából Füsüsnel is elsősorban kötelességek származnak. A szerencséről szóló eszmefuttatása szerint az emberek előmenetele Istentől adatik, hiszen az egész világ „szerző oka”⁶² Isten. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az előjárók ne viselnék saját tetteik felelősségét, mert a szerző vagy elsődleges okok nem zárják ki a másodlagos vagy alárendelt okokat. Ezért nem háríthatják tetteik és azok következményeinek felelősségét Istenre, hanem törekedniük kell arra, hogy jól kormányozzanak.⁶³ Hogy pedig ne feledkezzenek meg erről a kötelességükről, tanácsadókra van szükségük, még az olyan „tisztá szívű s igaz szívű” királyoknak is, mint Bethlen.⁶⁴

Az utolsó ítéletre való apokaliptikus hivatkozások az uralkodói hatalom isteni jogalapjával összekapcsolódva szintén a fejedelem kötelességeire, illetve a törvényszegés következményeire figyelmeztetnek:

Hallád-é azért, akárki légy, ki az ajándékért az igazat elfordítod, avagy nem tudod-é, hogy az ítéletben Istennek személyét viseled, és az te ítéletedért jóvendőben számat kell

57 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 19.

58 Arisztotelész kiemelt helyen szerepelt a Heidelbergben oktatott szerzők között, lásd HOTSON, *Johann Heinrich Alsted*, *i. m.*, 26.

59 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 5.

60 *Uo.*, 21.

61 J. W. ALLEN, *English Political Thought 1603–1660*, London, 1938, 99–101; BURGESS, *i. m.*, 94–95.

62 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 292.

63 „Mikor neveztetik valamely jó és tökéletes dologban az felső ok, az Isten, nem rekesztetik ki az utána való alsó ok, mely az felsőtől függ. Úgy, mint az hadakozásban, úgy vagy, hogy Istené az győzedelem, de úgy mondatik kivályképpen Istenének lenni, hogy Isten után az jó hadakozáshoz tudó eszes vezére és fejedelme is légyen. Miként az alsók az felsőktől, az utána való az előjáróktól hallgatnak, így mikor neveztetik az felső és előjáró, nem rekesztetnek ki az alsók és utána való. Nem mondhatja azért az Gubernátor, akármint gubernáljam az országot, akárhogy viseljem az hadat, mivelhogy mindenekre Isten visel gondot, ha jól kell lenni, jól léssen. Sőt inkább minden tehetségével azon erőlködjék, miképpen legjobb módjával viselhesse az hadat, és gubernálhassa az országot.” *Uo.*, 294.

64 *Uo.*, 117.

adnod? Mit felelsz akkoron? Fejed felett az megharagudt ítélő bíró, az Úr Jézus Krisztus, hogy az kit hamisan az emberek halálra ítélnék, igazán megítélje ez világot; alattad az tophet avagy Gehimnom kínlódásnak völgye, holott vagyon ördögi dobolások között való sírás-rívás, láng miatt fogaknak csikorgása; jobb kezed felől az ördögöknek iszonyatos vádoló serege, kik minden gonoszágidat felírták; bal kezed felől az te sok ezer hamis ítéletid, az igazságnak elárulásából gyűjtött gazdag fösvenységednek vétkei. Elöl víz, hátul tűz. Akármely felé fordulj, készen vagyon ez te hamis lelked isméréteinek megolthatatlan tüze, az örök kárhozat.⁶⁵

Az uralkodás isteni jogalapjának implikációihoz hasonlóan szolgálja az intést és figyelmeztetést Füsüsnél a Bethlen-reprezentáció központi ószövetségi toposza, a Dávid-párhuzam.⁶⁶ Bethlen hadi sikerei a zsolnárszerző Dávid szavaira, „az mindenható Istentől sebesen ellőtt nyíl”-ra emlékeztetnek.⁶⁷ Dávid maga a megpróbáltatásokban kitartó király, akit Füsüs az erősség fejedelmi erényének megtestesítőjeként állít példaként Bethlen elé, amikor a „halandó Bethlent” a fenti Horatius-idézettel inti állhatatosságra és mértékletességre.⁶⁸ Ugyanakkor Dávid szolgál példaként a tisztjéről megfeledkező, bűnös fejedeleme is:

Még az kik az eljövendő Messiás alatt vitézkedtenek is, az mértékletességnek megvetése miatt az országnak gondviseléséről elfeledkeztenek, és undokul eltántorodtanak. Dávid király nem paráználkodott volna, hogyha tisztiben igazán eljárta volna, Sámson nem fogattatott, és az filiszteusoktól szeme sem tolyattatott volna ki, hogyha Dalilának ölében, tőle megcsalattatván, el nem aludt volna. Salamon míg az Istennek templomát építette, addiglan az asszonyemberek bálványozásra nem hajthatták, hanem midőn ez világi gyönyörűségnek adta magát.⁶⁹

Bethlenre irányuló reményeinek és vele kapcsolatos várakozásainak megfogalmazásakor Füsüs az idők végezetét jósoló apokaliptika és a Krisztus második eljövételét, illetve az Új Jeruzsálem felépülését hirdető millenarizmus nyelvét beszéli. Bethlen az utolsó időkben jött el, amint Dániel könyve jövendöli, a vasból és cserépből formált szobor szarvát letörni, Füsüs értelmezésében „az napkeletről napnyugatra vitettetett monarchiának méltóságát megkisebbiteni”.⁷⁰ A világi hatalom eltörlésének radikális politikai implikációival ellentétben azonban szövege mindvégig a világi hatalom, a magisztrátus fontosságát, az uralkodóknak való engedelmisséget hangsúlyozza, ennyiben műve a reformáció politikai gondolkodásának ún. „magiszteriális” változatához áll közel.⁷¹

65 Uo., 132–133.

66 Dávid király központi szerepéről a Bethlen-reprezentációban lásd HELTAI, *i. m.*, 159.

67 PATAKI Füsüs, *i. m.*, 111.

68 Uo., 83.

69 Uo., 232.

70 Uo., 115.

71 A radikális, ill. „magiszteriális” reformáció ellentétéhez összefoglalóan lásd Diarmaid MACCULLOCH, *Reformation: Europe's House Divided, 1490–1700*, London, Penguin, 2004, 106–212.

Mint láttuk, „jó gondviselők és magisztrátusok” nélkül az emberi társadalom elpusztul. Ezért a magisztrátus szükségességét tagadó anabaptisták tulajdonképpen a közönséges polgári társaság romlására törnek.⁷² Az alattvaló kötelessége pedig, hogy a magisztrátust tisztelje, félje és „elviselhető bosszúságtételét csendes elmével szenvedje”.⁷³ Azt a kérdést, hogy mi történik, ha a király vagy az előljárók elfordulnak az isteni törvénytől vagy „bosszúságtételük” túlmegy az elviselhetőn, Füsüs nem teszi fel. A királytükör műfajánál fogva nem ellenállás-tan, s nem az alattvalók jogairól, hanem az uralkodók kötelességeiről szól. Figyelmeztetésképpen azonban nála is megjelenik a Traianus császárról szóló anekdota, aki, mikor a császári méltóságot felöltötte, kardját átadta testőrének, mondván, hogy ha megszegné kötelességeit, fordítsák azt ellene. Hiszen (magyarázza Füsüs) a király méltósága a törvény méltóságától függ, és „ha az király az törvényt által hágja, tisztit mindjárt elhagyja, az respublicát erőtlenníti.”⁷⁴ Ugyanezzel az anekdotával magyarázta Alvinczi Bethlen és a magyarországi rendek Habsburg-ellenes felkelésének jogosságát.⁷⁵ Füsüsnel azonban a büntetés Isten haragjában nyilvánul majd meg.

Bethlen Gábor még egy fontos vonatkozásban jelenik meg a királytükörben: mint a hit és az egyház támogatója. A fejedelemnek „Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményi”,⁷⁶ akárcsak személyes vallásossága, a Bethlen-reprezentáció egyik központi eleme. Nemcsak azért, mert támogatóinak ellensúlyozniuk kellett az erdélyi fejedelem oszmán kapcsolataira hivatkozó ellenpropaganda „mohamedán Gábor” toposzát,⁷⁷ hanem mert magyarországi hadjárait a vallás védelmével indokolták. Az erősség fejedelmi erényét Füsüsnel Bethlen azzal példázza, hogy „az igaz isteni tisztelget minden zűrzavar és kegyetlenség nélkül, üdvességesen plántálta.”⁷⁸ A királytükör mottói maguk is a szöveg központi kérdéseként jelölik meg a prédikátorok státusát, járandóságaik és adómentességük kérdését. A problémának egyértelmű társadalmi és egzisztenciális tétje van a beszélő számára: „Megcsalattatik és megcsal az, valaki azt mondja: Nem jutottam még kuldulásra, hogy prédikátorrá lennék, csak az lészen prédikátorrá, az ki egyéb módon el nem élhet.”⁷⁹ A fejedelem dolga tehát, hogy a prédikatori rendnek is jó gondviselője legyen, ne hagyja sorsukat a „balgatag községre”.⁸⁰ A fejedelem azonban csak külső dolgokban gondviselője az egyháznak, lelkiekben ő is függ a prédikátoroktól, mert csak ők prédikálhatják „az törvényt és az Evangéliomot”.⁸¹ Ezért parancsolta Jakab is fiának a *Királyi ajándékban*, hogy „senkit nagyobbra ne böcsüljön,

72 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 53.

73 *Uo.*, 320.

74 *Uo.*, 15.

75 ALVINCZI PÉTER, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből, vál. és ford.* HELTAI János, Bp., Európa, 1989, 21.

76 REDMECZI, *i. m.*, 548.

77 VÖ. GÁL István, *Maksai Péter angol nyelvű Bethlen-Gábor életrajza 1629-ből*, ItK, 80(1976), 227–228.

78 PATAKI FÜSÜS, *i. m.*, 76.

79 *Uo.*, 42.

80 *Uo.*, 41.

81 *Uo.*, 40.

mint az jó prédikátort”.⁸² Állam és egyház viszonyának tárgyalása tehát elsősorban a prédikátorok státusát hivatott erősíteni, és ennek a célnak rendelődik alá Bethlen Gábor, de maga Jakab király dicsérete is. A *politia ecclesiasticának* ebben az elképzelésében, ahol a prédikátorok is részei a magisztrátusnak, és feladatuk, hogy az emberi törvények alapjául szolgáló isteni törvényt hirdessék, a fejedelem kötelessége „az országnak rendeléséről és gubernálásáról az Istentől való tanácskérése, azaz az Szentírásból, melyben szól az Isten, és annak igaz hirdetőitől való értekezése, és annak szerént való engedelmissége.”⁸³

Pataki Füsüs János királytükrenek Bethlen-hivatkozásai tehát egyszerre szolgálhatták a fejedelem reprezentációs-legitimációs érdekeit és a prédikátor-szerző saját kommunikációs céljait. A kétfajta funkcióhoz kétfajta beszédmód társul: intő és dicsőítő részek váltogatják egymást, illetve a két cél ugyanabban a szövegrészben is megvalósulhat. A Bethlen-reprezentáció központi toposzai, a fejedelem állhatatossága, az egyháznak nyújtott támogatása, az ószövetségi és történelmi párhuzamok, az apokaliptikus és millenarista várakozások Füsüs-nél sajtos lokális jelentésekkel telítődnek, a törvények elsőbbségét, az uralkodónak az alattvalókkal és egyházzal szembeni kötelességeit hangsúlyozó argumentációt szolgálják. Ezért a fejedelmi reprezentáció 1626-ra már rögzült elemei a Füsüs által beszélt politikai nyelvek egyikeként tarthatók számon az uralkodás isteni jogalapja, a cicerói humanizmus vagy kálvinista politikai teológia nyelvei mellett. Az így létrejövő szöveg pedig nemcsak a fejedelem, hanem az egész közösség számára kívánja felmutatni a mindennapi és politikai élet követendő normáit.

82 Uo., 42.

83 Uo., 48.

HARGITTAY EMIL

**„...az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”
Még egyszer a Káldi Biblia támogatásáról**

Hosszú ideje nem könnyen értelmezhető, visszatérő kérdésként merült fel számomra az első katolikus bibliafordítás támogatásának ügye. Pontosabban az, hogy Bethlen Gábor fejedelem miért támogatta anyagilag Káldi György (1573–1634) bibliafordításának kinyomtatását. A 2000 példányban¹ 1626-ban megjelent bibliafordítás időszaka a katolikus–protestáns szembenállás, az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság közötti ellentétek egyik legviszontagságosabb, háborúkkal is terhelt korszaka. Irodalmi téren indulatokkal teli, szélsőségektől nem mentes, durva hangú iratok jelentek meg, s a vita már az uralkodói legitimitás kérdésére is kiterjedt, sőt államelméleti szinten folyt. Ugyanakkor a bibliafordítások terén is erőteljes szakmai viták zajlottak a Károlyi Gáspár-féle református bibliafordítás megjelenése (1590) utáni időszakban. Katolikus oldalról Pázmány mellett éppen Káldi volt az, aki bibliafordításához *Oktató inté*s címmel mellékelte egy 44 lapos tanulmányt, egy vitairatot, amelyben bizonyítani igyekezett Károlyi bibliafordításának hiteltelenségét. Ebben az írásában Káldi nem mellőzte a becsmérő kifejezéseket sem, név szerint is megemlítve Károlyi Gáspárt és Szenci Molnár Albertet, akik szerint

nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindaz-által, hogy azoknak valami színt adgyanak, és az együgyü kösséget el-hitessék, semmit gyakrabban nem emlegetnek, 's nem díchérnek, mint a' Sz. Írást, noha azt hamis fordításokkal, és idegen magyarázatokkal, tóldozásokkal és chonkításokkal úgy meg-változtattyák, hogy a' szemes és értelmes ember nem győz eleget rajta chodálkozni.²

Káldi az apokrif könyvekkel kapcsolatban még lopással is megvádolta Károlyit.³ Szerinte a Károlyi-biblia nem érdemli meg a Szentírás nevet.⁴ Erre természetesen nem maradt el a református válasz: Dengelegi B. Péter *Rövid anatómiája* mintegy 400 lapon a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában jelent meg, melyet a Káldi fordításának „sarkához biggyeztet”, „patvaros nyelv”-vel megírt *Oktató inté*se ellen intézett 1630-ban.⁵ Koncz Attila szerint a könyv már korábban elkészült, előbb is megjelenhetett volna, ám a „megbékélésre törekvő” Bethlen (aki 1629-ben elhunyt) nem járult hozzá a mű ki-

1 HOLOVICS Flórián, *Ki fordította a Káldy-féle bibliát?*, ItK, 66(1962), 223–231, itt: 225.

2 KÁLDI György, *Oktató inté*s, Bécs, 1626, 3. (RMNY 1352.)

3 P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György: Oktató inté*s, ItK, 105(2001), 623–637, itt: 635.

4 *Uo.*, 636.

5 RMNY 1467.

nyomatásához.⁶ Arra nincs bizonyíték, hogy Szenci Molnár maga indítványozta volna a *Rövid anatómia* elkészítését,⁷ sőt – bármily meglepő lehet –, a Káldi-biblia megjelenését kedvezően fogadta.⁸ Káldi magával Bethlennel is többször keményen szembeszállt, bírálva a fejedelmet. Ismert a fejedelem 1624. évi híres megfeddése,⁹ s a kritikai hangvétel 1631-ben kiadott prédikációgyűjteményében is megjelenik:

Nagy-Szombatot, egy-nehányszor szánt-szándékkal kik pörzölték-fel? A' *Calvinista* atyafiak, a' Török barátságáért, vagy fizetéséért. Ezer hat-száz négy esztendőől fogva mind ez-ideig, a Keresztyének-között valamennyi vér-ontás, pusztulás, és romlás volt, az Újitó atyafiak, és fő-képpen a' *Calvinisták* lönek okai.¹⁰

Pázmány-prédikációban elképzelhetetlen lenne, Káldi szentbeszédében viszont ezt olvashatjuk:

Magam láttam ez el-múlt esztendőőkben egy *Calvinista* Fejedelem táborában, a' kápas és patyolatos Törököket; azokat vendéglette; azokkal tanátskozott; azok barátságáért; szem-előtt le-nyakasztatta a Keresztyén vitézeket, és sok ezer Keresztyén rabokat engedett nekik, kiket örök rabságra és veszedelemre vittek. Ezer-hatszáz huszon-eggyedik esztendőben, magam hallottam azon *Calvinista* fejedelemtől, michoda végzése volt a' Török Chászárral: ki személye-szerént Lengyel-országra ment; remélvén, hogy azt egy mezei harcral el-foglallya, és azonnal *Slésiát*, Morvát, Ausztriát és a' több szomszéd tartományokat úgy magához csatollya, mint Erdélyt.¹¹

Bethlen ugyanakkor tisztában volt Káldi szerepével, korábbi erdélyi tevékenységével, kapcsolatrendszerével, diplomáciai képességével, s azt igyekezett is felhasználni. Ennek során fennmaradt adat arról, hogy Káldi Bethlent Bécsben dicsérte volna,¹² s egyik prédikációjából ismert a híres jelenet, mikor Bethlen Káldit és másokat „aranyas szekerébe” ültette serege szeme láttára.¹³

Említést kell tennünk arról a tényről is, hogy a nemzeti nyelvű bibliafordítások ügyében a katolikus egyházi álláspont ezekben az évtizedekben a gyakorlatot illetően még nem volt egységes. Ez a kérdés természetesen érintette Káldi fordításának kérdé-

6 KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája*, ItK, 104(2000), 669–694, itt: 673.

7 *Uo.*, 675.

8 „Szini István, Gyulafehérváron működő jezsuita ugyanis úgy tájékoztatta a római rendi generálist 1628. május 28-án: »Biblia Sacra magnum applausum habent vel ipso Alberto Molnaro teste.« Ami anynyit jelent, hogy a »Magyar (katolikus) Biblia nagy tetszést arat, amit maga Molnár Albert is tanúsít!«» P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK, 104(2000), 660–668, itt: 668.

9 BAKÓ Dorottya, *Káldi György élete és művei*, MKsz, 103(1987)/2, 73–87, itt: 82.

10 KÁLDI György, *Az vasárnapokra való predikatzionknak első része*, Pozsony, 1631, 612. (RMNY 1509.)

11 *Uo.*, 611.

12 FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, II, Pest, 1869, 81.

13 KÁLDI, *Az vasárnapokra való...*, i. m., 615.

sét, és hatással volt a sajátos műfaji jellegzetességre is, amit a vitairattal ellátott 1626-os kiadvány jelent. A trienti zsinat (1545–1563) végzései viszonylag kis terjedelemben foglalkoznak irodalmi kérdésekkel, de alapvetően érintik a Biblia latin és népnyelvű fordításának kérdését, a vallásos műfajokat, sőt a világi irodalom egyes témáit is. „A zsinati határozatok messzenyúló hatása érvényesült az V. Piusz által kiadott katekizmusban (1566), a római breviáriumban (1568) és a római misekönyvben (1572).”¹⁴ A zsinat befejezését követő évben, 1564-ben jelent meg a tiltott könyvek jegyzéke, a korábbi indexek felfrissítésével.¹⁵ A Biblia kiadására vonatkozóan az „ősi Vulgata kiadást” engedélyezte a zsinat, hangsúlyozva, hogy csakis az Egyház tiszte megítélni a szent iratok igazi értelmét. A *Vulgata* kiadásai csakis a helyileg illetékes főpásztor jóváhagyásával jelenhettek meg. A zsinat kanonizálta a Biblia könyveit, s kiközösítést helyezett kilátásba az ezt el nem fogadók számára.¹⁶ Az 1592-ben Rómában megjelent *Vulgata* hosszú időre mintája lett a további *Vulgata*-kiadásoknak.¹⁷ A zsinati rendelkezések hatása csak meglehetősen lassan érvényesült Magyarországon. Pázmány *Imádságos* könyve megjelenés előtt álló kritikai kiadásának bibliai citátumait ellenőrizve Bogár Judit arra a következtetésre jutott, hogy Pázmány minden bizonnyal az 1592. évi „trienti Vulgata” előtti bibliakiadást használta.¹⁸ A Biblia népnyelvi fordításait csak igen korlátozott keretek között engedélyezte a zsinat. „Az Ószövetség könyveinek fordításai csak püspöki engedéllyel készíthetők, de az ilyen fordításokat csak mint a *Vulgata*-kiadás magyarázatait használják a Szentírás megértése végett, nem pedig mint egészséges [...] szöveget.”¹⁹ Az 1564. március 24-én kelt 3. szabály pedig az Újszövetség nemzeti nyelvű fordítását kifejezetten megtiltotta. Sőt, az ilyen fordítások olvasása is tilalom alá esett.²⁰ Az elkészült népnyelvi bibliafordításokat, fordítás-kísérleteket erőteljes kritika alá vetették.²¹ Fontos rendelkezések ezek, melyek teljes mértékben szemben álltak Luther elveivel és bibliafordító tevékenységével. Még az Erasmus-féle bibliakritikát is hallgatólagosan elítélik az „ősi” *Vulgata* egyedül való elfogadhatóságának kodifikálásával. Innen is érthető, milyen jelentős és hatásában nagy teljesítmény volt a református Károlyi-biblia megjelentetése (1590), s milyen problematikus az idézett határozatok ellenében elkészített,

14 Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bányterenyé-Bp., Örökmécs-Szent István Társulat, 2004, 371.

15 *Uo.*, 428–429; *Theologische Realenzyklopädie*, Hrsg. Gerhard MÜLLER, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989, XVIII, 56 (a továbbiakban: *TRE*); Joseph LECLER, Henri HOLSTEIN, Pierre ADNÈS, Charles LEFEBVRE, *Trient II*, Mainz, Matthias-Grünwald-Verlag, 1987 (Geschichte der ökumenischen Konzilien, 11), 667–668.

16 DENZINGER–HÜNERMANN, *i. m.*, 371–374.

17 *TRE*, *i. m.*, VI, 75.

18 BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3), 54.

19 DENZINGER–HÜNERMANN, *i. m.*, 429. A IV. Piusz által kiadott „Dominici gregis custodiae” bullában.

20 *Uo.*

21 *Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630)*, Hrsg. Marc VENARD, Basel–Freiburg–Wien, Herder, é. n. (Die Geschichte des Christentums – Religion, Politik, Kultur), 305.

bár fordításra és felülvizsgálatra mégiscsak engedélyezett,²² magyar nyelvű, teljes katolikus Biblia kiadása. Ugyanakkor a Rómától való földrajzi távolság, valamely ország katolikus vagy protestáns többsége is befolyásolta a döntést. Ezért nem jelent meg évszázadokig az olasz és a horvát fordítás,²³ több mint száz évig pedig a Káldi-biblia második kiadása sem.²⁴

Végül Pázmány a Biblia elé kinyomtatott engedélyével – nem várva a szentszéki engedélyre (tán nem is kérte azt, hiszen az emlíett trienti rendelkezés őt feljogosította) –, saját hatáskörében engedélyezte a kiadást.²⁵ A fordítás elkészültéről amúgy is tudtak Rómában, s épp Bellarmino segítségével jelölték ki a négy felülvizsgáló személyét a Káldi-biblia kijelölt revizoraiként: Forró Györgyöt, Rumer Gergelyt, Káldi Mártont és Nagy Jánost (Forró Pázmány helyét vette át).²⁶ Előnyt jelentett a fordítás létrejötte számára, hogy ezzel az „eretnek fordításokat kiiktassák”.²⁷ Az elmondottak figyelembevétele fényében az erdélyi református fejedelem támogatása, gesztusa látszólag a katolikus oldalnak kedvezett, de valójában a trienti hivatalos katolikus állásponttól eltérő szándékot támogatott.

E helyen nem részletezzük, de maga a bibliafordítás szerzősége is számos kérdést vetett fel és vet fel a mai napig, kezdve azon, hogy a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratba tett bejegyzések szerint mindössze másfél év alatt, 1605. október 11-től 1607. március 25-ig készítette el a fordítást Káldi,²⁸ továbbá az idő rövidege elegendő indok-e annak feltételezésére, hogy korábbi fordítás(ok) felhasználásával készítette el saját szövegét. A trienti határozatokhoz mindenestre tartotta magát Káldi abban, hogy fordításának alapjául a régi *Vulgata* szolgált, s ez már önmagában magyarázatot jelent a korábbi fordításoktól való eltérésekre.²⁹ Az *Oktató intése*ben röviden szólt arról, hogy Szántó István fordításáról csak hallott, de nem ismerte, saját fordításának kinyomtatására nem is gondolt, azt „egy-nehány tudós emberek kezébe adta” a javítások végett és „sok fő emberek kívánságára” kinyomtatatta, hogy ne „*Károlyinak* hamissan fordított Bibliáját olvassák”.³⁰

A fentiek ismeretében visszatérve a Káldi-bibliafordítás kiadásának anyagi támogatására, az újabb szakirodalom ezt már tényként kezeli, noha Káldi ezt sehol nem említette meg. A szokástól eltérően az 1626-os bibliafordításnak nincs bevezetője, nincs

22 MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció*, MKsz, 118(2002)/1, 24–37, itt: 32.

23 Uo.

24 A Káldi-biblia kiadásai (az *Oktató intése* nélkül): Nagyszombat, 1732 és Buda, 1782. PODHRADCZYK József, *Nagyszombati Káldy György*, Tudománytár, 1838, III, 305.

25 Pázmány és Giovanni Argenti osztrák jezsuita tartományfőnök engedélye Lázár István magyar fordításában: ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 14), 209–210.

26 HOLOVICS, i. m., 229; P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, i. m., 637.

27 MOLNÁR, i. m., 36.

28 HOLOVICS, i. m., 223.

29 „Káldi végső konklúziója tehát az, hogy a *Vulgata* szövege megbízható, és nem ok nélkül kötelezte a tridenti zsinat a híveket annak használatára.” P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, i. m., 633–634.

30 KÁLDI, *Oktató intése*, i. m., 7.

ajánlása, csupán két engedélyező irat, Pázmányé, valamint Argenti jezsuita provinciálisé áll a címlap után és a tartalomjegyzék előtt, ami után rögtön Mózes első könyve következik. Természetesen lehet arról szó, hogy Káldi azért nem nevezte meg nev szerint támogatóit, mert akkor Bethlent nem említenie kellett volna, de ez a tény furcsán hatott volna az *Oktató intéz* vitázó hangnemét figyelembe véve. Bethlen évekkal a Biblia megjelenése előtt nyilván nem tudott arról, hogy az általa támogatott bibliakiadás egy, a református oldalt keményen bíráló vitairattal egybekötve jelenik meg, amely felhasználván Pázmány 1623. évi *Kalauz*-kiadásának bibliakritikáját, nem sokkal a kinyomtatás előtt vagy aközben készült el.³¹ Viszont Káldi így eleget is tett a trienti elvárásoknak, műve egészében tekintve nem pusztán fordítás, hanem azt számos ponton magyarázó, értelmező, vitázó munka is.

Bethlen anyagi támogatásának céljáról, a támogatás összegéről nem egyértelműen szólnak a források. Dobronoky György ezek közül a legkorábbi, aki Bethlenről azt írja, hogy „Mille [?] Imperialibus donatum, ut Biblia Hungarica in lucem ederet”.³² A későbbi, főleg jezsuita források mégsem ezt aényt vették át, hanem arról szólnak, hogy a nyomda támogatására kapta volna Káldi az összeget.³³ Az összeg számszerűségében is különbségek vannak, egyes változatokban nem ezer, hanem csak száz tallér szerepel. Matthias Tanner (1630–1692) cseh jezsuita azt jegyezte fel az 1623–1624-es hadjáratról szólván, hogy

Mikor a fejedelem elfoglalta Nagyszombatot, Káldi felkereste Bethlent, akivel két órán át beszélgettek. Káldi alaposan megfeddte, amiért török csapatokkal támad keresztényekre, árulása miatt sok ezer keresztény jutott török fogságba, és katonái mindenféle kegyetlenkednek a legyőzöttekkel. A fejedelem olyan szívesen vette az intést, hogy ezért saját asztalához ültette, és 100 arannyal jutalmazta meg, amit Káldi továbbadott a nyomda megsegítésére.³⁴

A nyomda minden bizonnyal az akkor újjászervezett pozsonyi nyomda volt, amelyet Bethlen még első hadjárata idején Kassára, majd onnan Erdélybe szállíttatott.³⁵ Ezt a vonalat képviseli Czvittinger is, aki (Alegambéra hivatkozva) azt írta, hogy „centum nummum Imperialium, in subsidium Typographiae”, azaz 100 tallért kapott Káldi Bethlentől a nyomda támogatására.³⁶ Sotvellus hasonlóan ír, szintén Alegambe nyomán:

31 P. VÁSÁRHELYI, *Káldi György...*, i. m., 637; KONCZ, i. m., 671.

32 PODHRADCZKY, i. m., 306.

33 PODHRADCZKY (i. m., 306) a további említéseket így értelmezi.

34 KOVÁCS Eszter, *Magyarországi jezsuita portrék Matěj Tanner könyveiben = Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2011, 150–159. (Az adatot Kovács Eszternek köszönöm, Ecsedy Judit közvetítésével.)

35 ECSÉDY Judit, *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete*, MKSz, 91(1975)/1, 9–24, itt: 10, 15–16.

36 CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt–Lipce, 1711, 194. Philippe ALEGAMBE, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Antverpiae, 1643, 156: „Ea libertate cum Principem Transsilvaniae Gabrielem Bethlenium ob tot Christianorum millia Turcis prodita, et abducta, criminis, quo se obstrinxerat, commonefecisset privato duarum horarum colloquio eamque ob causam extrema omnia possent ab eo exspectari; tantum abfuit, ut quidquam molestiarum experiretur, ut etiam principis ad mensam adhibitus,

„centum nummum Imperialium in subsidium Typographiae donatus”.³⁷ Hasonlóképpen Kazy: „centum nummis imperialibus typographiae, quam tum P. Georgius moderabatur”.³⁸ A forrásokat és véleményeket Podhradczky foglalta össze 1838-ban, írván, hogy a kortárs Dobronoki véleményét fogadja el, mivel „a” religiói különbség akkor sem bontotta föl okosabbak között a’ szoros barátságot, valahányszor pedig felbontakozott, fondorlók által bomlott fel”.³⁹ Erre támaszkodott Bitskey István is, ahogy írja: „a fejedelem a Káldi-Biblia kiadását a jezsuita fordító diplomáciai szolgálataiért is támogatta száz arannyal”.⁴⁰

A fentieket figyelembe véve a következő lehetőségek merülnek fel tehát:

1) Bethlen támogatása (1000 tallér) a Káldi-biblia kiadására vonatkozott, s a későbbi források, lexikonok és említések elírták az összeget, 100 forintot emlegetnek, és nem a Biblia, hanem a nyomda támogatását említik.

2) Bethlen nem is a Biblia kiadását támogatta, hanem az újjáalakuló pozsonyi nyomdát 100 tallérral, esetleg ajándékának célját meg sem határozta.

3) Bethlen nem is egy, hanem két különböző támogatást is adott, a Biblia kiadására és a nyomda fejlesztésére is, 1000, illetve 100 forintot/tallért.

Mindezek alapján csupán az ajándékozás ténye bizonyos, annak mennyisége és célja nem. Ezen a ponton ismét felvetődik a kiinduló kérdés: miért tette a fejedelem? Mert számított Káldi diplomáciai segítségére, személyesen kedvelte Káldit, vagy valóban felül tudott emelkedni korának súlyos ellentétéin? Mindenesetre Káldi húsvét utáni második vasárnapi 3. prédikációjában név szerint is megemlítve a fejedelmet, így sumház: „az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”.⁴¹

honorario centum nummum Imperialium in subsidium Typographiae donatus abiret.” – KATONA István, *Historia critica Regnum Hungariae*, tom. XXII, ord. XXXI, Buda, 1794, 825: „100. imperialibus in subsidium typographiae donatus”. (A Podhradczky által is utalt Alegambe- és Katona-adatot Báthory Orsolyának köszönöm.)

37 Nathanaelus SOTVELLUS, *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu*, Roma, 1676, 292.

38 Franciscus KAZY, *Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*, Tyrnaviae, 1737, 65.

39 PODHRADCZKY, i. m., 306.

40 BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-biblia* = Uő, *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996 (Csokonai Könyvtár, 7), 202. (Korábbi megjelenés: Száz, 115[1981], 737–743.) További szakirodalmi változatok: „nyomdaköltségeit [...] Bethlen Gábor fejedelem is 100 tallérral támogatta”. GULYÁS Pál, *Könyvkiadás Magyarországon*, MKsz, 68(1944)/2–4, 100–133, itt: 108 (Gulyás Pintér Jenő irodalomtörténetére hivatkozik); „Tudott dolog, hogy magától Bethlen Gábortól kapott 1000 tallért”. LUKÁCS László, *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez*, A Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve, 1956, 16; Káldi a Magyar Kamarától „1624. november 13-i kelettel 100 forintot kapott... Továbbá közismert, hogy Káldy magyar nyelvű Biblia-kiadásához Pázmány Péter, a katolikus papság, sok világi ember, sőt Bethlen Gábor is hozzájárult, így tehát a Magyar Kamarának csak a költségek egy részét kellett fedeznie.” FALLENBÜCHL Zoltán, *A Magyar Kamara és a könyvek*, OSZK Évkönyv, 1968/69, 306; „Bibliafordításának kiadásához száz arannyal járult hozzá”. BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 197; „száz aranyat kapott Bethlentől”. BAKÓ, i. m., 82. – Káldi Pázmány „böv-költséggel” való támogatását prédikációinak neki szóló ajánlásában említette meg; KÁLDI, *Az vasárnapokra...*, i. m., j4.

41 KÁLDI, *Az vasárnapokra...*, i. m., 615.

KECSKEMÉTI GÁBOR

Pécseli Király Imre ismeretlen művei: új kontextusok 17. századi irodalom- és eszmetörténetünkhöz

Szenci Molnár Albert egyik legközelebbi munkatársa Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) volt, aki a szokásos egyetemi peregrináció időtartamánál jóval hosszabb időt, három évet töltött a Németországban élő magyar tudós társaságában, majd hazájába visszatérve is kapcsolatban maradt vele, sőt Szenci Molnár első hazatérési, letelepedési kísérletének az egyik előkészítője lehetett. Pécseli Király Pápán és Somorján végzte hazai iskoláit, majd a komáromi iskola rektora lett, és e város ösztöndíjasaként indult el 1609 májusában a kálvinista heidelbergi egyetemre, Kanizsai Pálfi János és Samarjai János társaságában.¹ Mindhármuknak négy-négy heidelbergi disputációjáról tudunk, Pécseli Királyéira 1609 júliusa és 1610 júliusa között került sor. Két társa már egy bő tanév után, 1610-ben hazatért, Pécseli Király azonban a szorosabban vett egyetemi tanulmányai befejezte után még további két évre Németországban maradt, és „bekapcsolódott a kint tartózkodó magyarok tudományos, irodalmi tevékenységébe”.² Hajdani tanítványát ugyanis Szenci Szíjgyártó Lukács több levelében Szenci Molnár Albert figyelmébe ajánlotta,³ aki csakugyan felfigyelt a fiatalemberre, s igénybe vette segítségét oppenheimi Biblia-kiadásának elkészítésekor. Ennek énekeskönyv-függelékében Pécseli Király reggeli dicsérete is olvasható.⁴ A Biblia kinyomtatásának évében, 1612-ben, a Bibliát is kibocsátó oppenheimi nyomdában jelent meg Pécseli Király retorikai kézikönyve, benne többek között Szenci Molnár latin üdvözlőversével.⁵ Amint Klaniczay Tibor fogalmazott, a „szótár- és grammatika-író Molnár saját eszméinek kö-

1 Pécseli Király máig a legrészletesebb életrajzi összefoglalása KLANICZAY Tibortól: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2), 250–256. Ezt az életrajzot egyetlen ponton kellett azóta lényegi korrekciónak alávetni: Heltai János cáfolta, hogy 1610 tavaszán Pécseli Király hazalátogatott volna Magyarországra. Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 75. Lásd még HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk. sz. n.(1980), 243–347, 310–311. Az egyetemi beiratkozás: SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 799. sz.

2 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

3 1609. május 7-én kelt ajánlólevele: SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 309–311.

4 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 3. sz.; SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6), 436, 439.

5 Szenci Molnár versének kiadása: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252; SZENCI MOLNÁR 1971, i. m., 449.

vetőjét láthatta a retorika-író Pécseli Királyban”.⁶ 1612 augusztusában, amikor Szenci Molnár rövid magyarországi látogatásra indult, együtt utazhatott véglegesen hazatérő, a komáromi iskola rektori székét újra elfoglaló fiatalabb pályatársával.⁷ 1613 májusában újra kapcsolatban voltak,⁸ majd ez év novemberében Szenci Molnár Pécseli Király tartoskeddi esküvőjén is megjelent.⁹ 1614 júliusa és októbere között pedig, amikor Szenci Molnár Komáromban vállalt lelkési állást,¹⁰ napi érintkezésben kellett lenniük. 1615-ben maga Pécseli Király is komáromi lelkész lett. 1621-ben kiadott, irénikus szellemű latin munkáját Georg Rem nürnbergi jogásznak, Szenci Molnár barátjának és magának Molnárnak ajánlotta.¹¹ 1622-ben érsekújvári prédikátornak választották. Itteni éveiből versein kívül csak katekizmusa és ábécéskönyve ismert. Egyházi pályáján „mind a presbiteriális, mind az unionista törekvéseket igyekezett elősegíteni”.¹² Heltai János meggyőzően bizonyította, hogy katekizmusa sem sablonos dogmatikai írás, hanem a lutheri kisebb katekizmus szerkezeti rendjét követő, a heidelbergi káté és a magyarországi protestáns káitéirodalom közötti, egyedi szemléletű irénikus egyeztetési kísérlet, amely a lutheránus káitéirodalomra nem is maradt hatástalan.¹³

Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve, az *Isagoges rhetoricae libri duo* több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612. évi oppenheimi után következő második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan kiadása jelent meg Nürnbergben, amely – címlapja szerint – már a harmadiknak hirdette magát.¹⁴ Ezt a retorikai tankönyvet illetően sok új felismerés született az elmúlt néhány esztendőben.¹⁵ Igazolni lehetett, hogy a mű beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak

6 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 252.

7 Uo., 253.

8 SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 385.

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 89, 167.

10 Uo., 91–92, 170–171.

11 HELTAI JÁNOS, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209–230, 212–216; HELTAI J. 1994, i. m., 59, 161–163.

12 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 254. Kanizsai Pálfinak írott hat latin nyelvű levele 1621–1629 között: uo., 256–261; a 3. sz. levél magyar fordítása: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század), I–II*, vál., kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I, 529–533. Kanizsai Pálfi hozzá írott levele: THURY Etele, *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pecselyi Király Imre reform. papok levelei 1620–1636*, MProtEgyhAdattár, 3(1904), 40–81, 46–47.

13 HELTAI J. 1987, i. m., 216–227. Alvinczi Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János irénikus törekvéseiről lásd még URAY Piroksa, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján* = VARJAS 1987, i. m., 187–207, 199–207. – Jellemző adalék, hogy az 1635. évi lőcsei énekeskönyv lehetséges szerkesztőjeként mind Szenci Molnár Albert, mind Pécseli Király Imre neve felmerült: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 179–180.

14 PÉCESELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639?] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 1639? (RMK III, 1551).

15 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsültre kihaldott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 74–101.

Matthaeus Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Kiderült az is, hogy a kötet gazdag példaanyagának legfőbb forrása annak a lutheránus Johannes Scholliusnak, a marburgi egyetem héberprofesszorának a posztumusz kiadású tankönyve, akinek a pályáját az 1605. évi ún. „Verbesserungspunkte”, vagyis az egyetem kálvinista szellemű átalakítása törte ketté. Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. A korábban is irénikus szellemiségűként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is a melanchthoniánus paradigma által meghatározott lutheránus forrásokból kompilálta. A fennmaradt két kiadás beható összevetésével sikerült igazolni, hogy az 1639. évi edíció javított és bővített kiadása a korábbinak. E harmadik kiadásban pedig olyan kiegészítésre is sikerült rábukkanni, amely egészen újfajta eszmei összetevők irányába mutat. Az érzelmek felkeltése kapcsán Pécseli Király Gerardus Johannes Vossiusra hivatkozik. Ez a 17. század első felének európai kálvinista irodalmi törekvéseiben meghatározó jelentőségű leideni tudós már igen fiatalon, 1606-ban, akkor még a dordrechti latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes retorikai kézikönyvének első kiadását, amelyet Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatott volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódott. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni, hogy az általában melanchthoniánus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a diszciplína történetében. Másrészt azt a következtetést is le kellett vonni, hogy a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkeszként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére.

A közelmúltban több olyan, a magyar kutatás számára korábban teljesen ismeretlen nyomtatvány bukkant fel a 17. század eleji németországi latin nyelvű kiadványok között, amelyben Pécseli Király Imrének további, ez ideig számba nem vett művei találhatók, amelyek tehát besorolandók a retrospektív nemzeti bibliográfia RMK III-as tételei közé. Az e kiadványokból kirajzolódó személyes és eszmei kapcsolatok sok eddig ismeretlen új összefüggés felrajzolására adnak lehetőséget.

A rekuzáns angol katolicizmus kontinentális központjában, a Douai városában 1568-ban alapított angol kollégiumban a trienti zsinaton megerősített tekintélyű latin biblia-szöveg, a *Vulgata* polemikus célú, patrisztikus alapú margójegyzetekkel kísért új angol fordításának elkészítésébe fogtak. A munkát Gregory Martin (1542 k.–1582) – Edmund Campion (1540–1581) közeli barátja és az oxfordi St. John’s College-ban hajdan diák-társa – irányította. Az Újszövetség kötete 1582-ben jelent meg Reims városában, és az anglikán táborban azonnal heves bírálatokat generált.¹⁶ Az exegetikai és dogmatikai

16 A katolikus bibliafordítás elkészítését körülvevő egykorú kontroverzteológiai és mai médiatörténeti megfontolások áttekintése: Alexandra WALSHAM, *Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible*, *Journal of British Studies*, 42(2003), 141–166.

kifogásokat támasztók legtekintélyesebbike a cambridge-i egyetem teológiai tanszékére 1580-ban kinevezett *Regius professor*, William Whitaker (1548–1595) volt. Kifogásaira az oxfordi New College hajdani neveltje, a katolikus konvertita William Reynolds (1544 k.–1594) készített angol nyelvű feleletet (*A Refutation of sundry reprehensions, cavils, and false sleighes, by which M. Whitaker laboureth to deface the late English translation, and Catholike annotations of the New Testament*, Párizs, 1583), aki maga is közreműködött a fordítás munkájában.¹⁷ Whitaker 1585-ben ugyancsak angol viszontválaszt jelentetett meg *An Aunswere to a certaine booke, written by M. William Rainoldes... entituled A Refutation* címmel.¹⁸ A válasz érdekessége, hogy ajánlólevelet William Reynolds édesöccse, az anglikán egyházon belül nonkonformista elhajlásáról ismert John Rainolds (1549–1607), az oxfordi Corpus Christi ösztöndíjas oktatója (*fellow*) írt hozzá, aki maga is megbélyegezte katolikussá lett bátyja nézeteit. (A hagyomány úgy tartja, hogy oxfordi tanulmányi éveikben még John volt kettejük közül a katolikus, William a protestáns, ám amikor elhatározták, hogy a maguk hitére térítik eltévelyedett testvérüket, mindketten teljes sikerrel jártak.¹⁹) A katolikus angol bibliafordítás körül a 17. század első évtizedének végén lángoltak fel ismét az indulatok, amikor Douai-ban az Ószövetség két kötetét is megjelentették (1609–1610). A kontinentális kálvinizmus válaszaként értékelhető, hogy 1612-ben Oppenheimban, Levinus Hulsius özvegyének költségén, Hieronymus Galler műhelyében újra megjelentették Whitaker William Reynoldsnak írott feleletét, ezúttal az oxfordi Henry Jackson (1586–1662) frissen elvégzett latin fordításában.²⁰ Az angol egyházon belüli magasabb szintű egyeztetésre vall, hogy a néhai cambridge-i professzor művének fordítása Oxfordban készült, az pedig az angol egyház és kontinentális kálvinista partnereik olajozott együttműködésére utal,

17 Még a mai bibliográfiák és könyvtári adatbázisok birtokában sem egyszerű feladat áttekinteni a vita történetét, például válaszolni arra az egyszerű kérdésre, Whitaker melyik műve váltotta ki Reynolds választ. A katolikus író nem volt épp szakszerű bibliográfus: a vitatott munkáról egyetlen könyvészeti adatot sem árul el. Végül a következők derültek ki: Whitaker 1583-ban Londonban adta ki *Ad Nicolai Sanderi demonstrationes quadraginta, in octavo libro Visibilis monarchiae positae, quibus Romanum Pontificem non esse Antichristum docere instituit* című munkáját, amely Nicholas Sander (1530 k.–1581) – addigra a protestáns ellentábor által már többszörösen megtámadott – *De visibili monarchia ecclesiae libri octo*jának (előszőr: Leuven, 1571) egy részletével vitatkozott, csatolva cáfolatához saját, a tétel ellenkezőjét bizonyító, 1582. évi cambridge-i tézisé. Reynolds erre a kiadványra válaszul ragadott tollat, saját szerkesztménye azonban egyáltalán nem foglalkozik a mű jó háromszáz lapos főrészével, csakis annak a reimsi Biblia-kiadásra reflektáló előszavával. Ez az előszó Whitaker könyvében számozatlan prelimináriaíveken olvasható, Reynolds azonban nyilván beszámozta saját példányát és válaszában ezekkel a lapszámokkal hivatkozik a 27 lapnyi szövegre. Nehezítette még Whitaker megvitatott írásának fellelését az is, hogy Reynoldsnak az abból származó, mindvégig angol nyelvű idézetei alapján kezdetben egy angol írásra lehetett gondolni. Whitaker műve azonban mindvégig latin nyelvű, és a megadott lapszámokon a Reynolds által készített fordítások latin eredetijét lehet fellelni benne.

18 Az először Londonban kinyomatott viszontválasznak volt még egy 1590-es cambridge-i kiadása is.

19 Mordechai FEINGOLD, Lawrence D. GREEN, *John Rainolds (1549–1607) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2003 (Dictionary of Literary Biography, 281), 249–259.

20 William WHITAKER, *Responso ad Guilielmi Rainoldi Refutationem, in qua variae controversiae accurate explicantur*, interprete Henrico JACKSONO OXONIENSE, Oppenheim, 1612.

hogy a latin kézirat, amelynek két kollégiumi társához szóló ajánlását Jackson 1611. augusztus 5-én keltezte az oxfordi Corpus Christiben²¹ és amelyhez három további oxfordi kollégájának latin köszöntőverseit is csatolta,²² november 5-én már bizonyosan Oppenheimban volt és minden bizonnyal a szedése is megkezdődött. Ezen a napon keltezte a fordításhoz csatolt latin anagrammáját a pfalzi városban „Emericus Regius Péczelius Ungarus S. Th. Studiosus”.²³

Az ekkor már több mint másfél évtizede eltemetett Whitaker a már szintén halott Reynoldsszal folytatott egykori polémiájától függetlenül is az a szaktekintély volt az angol egyház 16. századi teológusai közül, akinek emlékét megidézni a leginkább indokoltnak látszott a kontinentális kálvinizmussal való ideológiai és politikai egyeztetés során. A Roberto Bellarmino (1542–1621) ellen szívós rendszerességgel írott kontroverz-

21 Az ajánlással megtisztelt kollégák: Sebastian Benefield (1559–1630) teológiai doktor (1608), oxfordi retorikaprofesszor (1599 óta) és Peter Hooker teológiai bakkalaureus.

22 A versek szerzői: Guilielmus Osbastonus (Christ Church), Joannes Holte (Corpus Christi), Samuel Fell (Christ Church). William Osbaldeston vagy Osbolston (1577–1645) másfél hónappal a dedikáció időpontja előtt szerezte meg teológiai bakkalaureusi fokozatát, 1617-ben lett teológiai doktor; 1610–1611-ben rövid ideig a Gresham College teológiaprofesszora; 1616 után egyszerű vidéki lelkészként dolgozott, a szellemi életben nem hallatott többé magáról. John Holt (1586–1631) 1609-ben lett magiszter, 1611-től *fellow* a Corpus Christiben, 1617-ben teológiai doktor, 1629-től a kollégium vezetője. Samuel Fell (1584–1649) 1608-ban lett magiszter, 1619-ben teológiai doktor, ugyanez évtől a Christ Church székesegyház kanonokja, 1626-tól a Lady Margaret Beaufort által alapított teológiaprofesszori széket is betöltötte, 1638-tól a Christ Church főesperese, 1645-től az egyetem rektora; kezdetben kálvinista elveket képviselt, ám később Laud érsek támogatójává vált, a forradalom kitörése után rojalista nézeteket vallott, ezért 1647-ben a parlament megfosztotta minden egyetemi tisztségétől.

23 Jackson nem mulasztotta el, hogy megemlékezzék róla: az ajánlás keltezése annak az 1600-ban történt eseménynek az évfordulójára esik, amikor az Úr kegyelmesen megszabadította Jakabot, akkor még skót uralkodót a Gowrie-féle összeesküvéstől. A datálás hasonló szimbolikus értelme talán Pécseli Király fejében is megfordulhatott, hiszen az ő keltezése pedig épp az 1605-ös, Guy Fawkes-féle összeesküvés leplezésének ünnepnapjára esett. A két összeesküvés közül ráadásul csak az utóbbit lehet, a polemikus mű tendenciájának megfelelően, rekuzáns felségárulásként beállítani. – Szemben az Oxfordból származó három köszöntőverssel, Pécseli Királyé nem a preliminária része, hanem az oppenheimeri nyomtatvány legutolsó lapján, a kiadvány utolsó szövegeként olvasható. Egy lappal az övé előtt, az utolsó levél rektóján van még egy latin köszöntővers, amelynek szerzője Symeon Rutingius. Simeon Ruytinek (1576 k.–1621) szülei vallási okból menekültek Ghentből Angliába, ő maga már Norwichban született. A kontinensen, Leidenben és Genfben folytatott tanulmányok után, 1601-től haláláig a londoni holland kálvinista gyülekezet lelkészeként működött. (Kéziratos történeti összeállításáról: W. J. C. MOENS, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, I–II [recenzió]*, *The English Historical Review*, 6[1891], 385–393, 388.) Ebből az is következhetné, hogy az ő verse is az Angliából érkezett csomag része lehetett, ebben az esetben azonban érthetetlen, hogy miért nem a többi angliai szerzőével együtt, a prelimináriában közölték, hanem Pécseli Király versével együtt, a nyomtatvány utolsó levelén. Van egy másik megoldás a vers eredetére, ami megmagyarázza ezt a körülményt. Az oppenheimeri kiadvány megjelentetésének finanszírozója Levinus Hulsius Frankfurt am Main-i könyvkiadó özvegyen maradt harmadik felesége volt, aki 1610-ben költözött át Oppenheimba. Ő volt egyébként Szenci Molnár Albert menyasszonyának egyik házassági tanúja 1611. október 8-án; lásd SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 84, 159. Leányneve Marie Ruytnick (Ruting) volt, és könnyen lehetséges, hogy a versíró Simeonnal rokonságban állt, leginkább a nővére lehetett. Valószínűnek tartom, hogy a londoni holland lelkész az ő kérését teljesítette a köszöntővers megírásával, amelyet tehát – Pécseli Királlyal együtt – Oppenheimban csatoltak a kötet anyagához.

teológiai munkái nagy tekintélyt kölcsönöztek neki, de legalább ilyen fontos az is, hogy a cambridge-i St. John's College igazgatójaként (*master*), néhány héttel a halála előtt, ő fogalmazta meg azt a kilenc pontot, amelyhez a canterbury-i érsek londoni rezidenciáján, a Lambeth palotában sikerült megnyernie a konformizmus megkövetelésén túl markáns teológiai programot csak ritkán alkotó John Whitgift (1530 k.–1604) érsek aláírását.²⁴ Bár kevéssel utóbb a királynő megtiltotta a lambethi cikkek terjesztését, sőt pusztán nyilvánosságra hozatalukat is, az angliai egyház dogmatikai életében mégis nehezen túlbecsülhető a jelentőségük, minthogy első ízben tartalmazták feszes, félreérthetetlenül egyértelmű megfogalmazásban a predesztinációról szóló tanítást abban az autentikus formában, ahogyan azt a századforduló idejére a kontinentális kálvinizmus kemény ideológusai kidolgozták és képviselték. Az angolszász egyháztörténet kutatói számára ma is szinte átláthatatlan mennyiségű diszkusszió tárgya az a kérdés, hogy milyen viszonyt tételeznek fel az anglikán egyház szertartási életének és dogmatikai felfogásának a mindennapos gyakorlatban rögzült mintái és a kálvinista teológiai tézisek között abban a fél évszázadban, amely megelőzte a lambethi cikkek megfogalmazását; a cikkeket a fennálló közösségi tudás félreérthetetlen megfogalmazásának vagy radikális meghaladásának tekintik-e; ehhez a kivételesen erőteljes ideológiai pillanathoz képest következetes továbbfejlődésként vagy visszalépésként értékelik-e a jakabi egyházpolitikai berendezkedésnek a Hampton Court-i tanácskozáson (1604) megalkotott alaptéziseit; milyen mértékűnek ítélik azt a szerepet, amelyet az intranzigens kálvinista dogmaalkotás teremtette angliai erőter játszik az arminianizmussal való németalföldi leszámolás ideológiai előkészítésében; mekkora jelentőséget tulajdonítanak az arminianus elvek az 1620-as évektől kezdődő, a predesztinációs tanítást gyengítő, kriptokatolikusként értelmezett, erjesztő hatású beszivárgásának a puritán sérelmek fokozódó, végül az angliai forradalom kirobbanásához vezető felkorbácsolásában; végül hogyan jelenítik meg a Westminster Assembly tevékenységét mint a kálvinista dogmatikai, egyházszervezeti és szertartási fejlődés – a katolikus vallás ceremonialis és intézményi maradványainak „gyökereit és ágait” kiirtani kívánó puritán szárny erőfeszítései nyomán elért – angliai tetőpontját.²⁵ Bármilyen módon felelünk is

24 Whitgifttel már azóta jó személyes kapcsolatot ápolt, amióta a cambridge-i Trinity College-hoz köthető korai előmenetele során Whitgift mint a kollégium akkori igazgatója felfigyelt rá.

25 Az általam áttekintett irodalomból csak azokat a tételeket emlitem, amelyek közvetlen hatással voltak a jelen gondolatmenetre: Ethyn Williams KIRBY, *Sermons before the Commons, 1640–42*, *The American Historical Review*, 44(1939), 528–548; Carl BANGS, „All the Best Bishoprics and Deaneries”: *The Enigma of Arminian Politics*, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 42(1973)/1, 5–16; Dewey D. WALLACE, JR., *The Doctrine of Predestination in the Early English Reformation*, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 43(1974)/2, 201–215; Stephen A. BONDOS-GREENE, *The End of an Era: Cambridge Puritanism and the Christ's College Election of 1609*, *The Historical Journal*, 25(1982)/1, 197–208; Baird TIPPSON, *A Dark Side of Seventeenth-century English Protestantism: the Sin against the Holy Spirit*, *The Harvard Theological Review*, 77(1984)/3–4, 301–330; Richard L. GREAVES, *The Puritan-Nonconformist Tradition in England, 1560–1700: Historiographical Reflections*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 17(1985)/4, 449–486; Jonathan M. ATKINS, *Calvinist Bishops, Church Unity, and the Rise of Arminianism*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 18(1986)/3, 411–427; P. G. LAKE, *Calvinism and the English Church 1570–1635*, *Past and Present*, 114(1987), 32–76; Nicholas TYACKE, *The Rise*

ezekre a kérdésekre, az nyilvánvaló, hogy a 16. század végi angliai vallási gondolkodók közül William Whitaker jutott a legközelebb ahhoz, hogy a 17. század eleji kontinentális kálvinizmus Angliában szövetségést kereső személyiségei számára eminens hivatkozási alap lehessen. Fokozta az iránta érzett bizalmat néhány családi körülmény is: első felesége révén sógora, Laurence Chaderton (1536 k.–1640), a cambridge-i Emmanuel College első vezetője a puritán ügy egyik képviselője volt a Hampton Court-i tanácskozáson, majd az ennek nyomán elkészíteni rendelt és 1611-ben frissen megjelent Jakab-féle autorizált Biblia fordítóinak az egyike (mindkét minőségében osztozott az időközben az oxfordi Corpus Christi vezetőjévé előlépett John Rainoldsszal is, aki azonban nem érte meg az új fordítás megjelenését); Whitaker másodszori házasságot pedig a kontinensen puritánként és rámistaként is jól ismert Dudley Fenner²⁶ (1558 k.–1587 k.) özvegyével kötött 1591-ben. Magától értetődő folyamat, hogy a cambridge-i teológusból, akinek életében úgyszólván csak angol földön adták ki az írásait, halála után, a 17. század első évtizedeiben a kálvinizmus felkapott európai tekintélye formálódott. Sorra jelentek meg latin nyelvű írásai a kontinensen. Ezek közül egyedül a *Disputatio de Sacra Scriptura* (először: Cambridge, 1588) kontinentális kiadását érte meg a szerző, ezt Herbornban adták ki 1590-ben (1600-ban és 1603-ban új kiadása is készült ugyanott).²⁷ Halálát követően előbb a Thomas Stapleton (1535–1598) ellen íródott két mű, a *Duplicatio* (Siegen, 1596; először: Cambridge, 1594) és a *De peccato originali* jelent meg a kontinensen (Hanau, 1604; először: Cambridge, 1600), majd Bellarmino elleni, az egyházzól, a zsinatokról, a pápáról írott előadásainak kiadásai elárasztották Herbornt (1599, 1601, 1603, 1607) és Hanaut (1608), ezek némelyike Angliában is csak posztumusz kiadásban jelent meg, némelyiknek pedig a németországi kiadás az *editio princeps*. Több kiadása volt az Edmund Campion *Decem rationese* elleni *Responsiójának* (Lich, 1601, 1604; Frankfurt, 1617; először: London, 1581).²⁸ Reprezentatív szerzővé latin írásainak kétkötetes, 1610-ben Genfben kiadott gyűjteménye emelte. Az oppenheimi Galler-nyomdában 1611-ben szedtek először Whitaker-szöveget, igaz, akkor még nem önálló könyvet, hanem a Bellarmino-ellenes előadásoknak Conrad Decker jezsuitaellenes antológiájába (*De propri-*

of Arminianism Reconsidered, Past and Present, 115(1987), 201–216; G. W. BERNARD, *The Church of England c. 1529–c. 1642*, History: The Journal of the Historical Association (Oxford), 75(1990)/244, 183–206; Elizabeth GILLIAM, W. J. TIGHE, To “Run with the Time”: Archbishop Whitgift, the Lambeth Articles, and the Politics of Theological Ambiguity in Late Elizabethan England, *The Sixteenth Century Journal*, 23(1992)/2, 325–340; Christopher HAIGH, *The Taming of Reformation: Preachers, Pastors and Parishioners in Elizabethan and Early Stuart England*, History: The Journal of the Historical Association (Oxford), 85(2000), 572–588; Richard A. MULLER, *Arminius and the Reformed Tradition*, Westminster Theological Journal, 70(2008), 19–48; Martin DAVIE, *Calvin’s Influence on the Theology of the English Reformation*, Ecclesiology, 6(2010), 315–341.

26 KECSKEMÉTI 2007, i. m., 230–231; BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2); 2003² (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával), 319–344, 529.

27 A mű irodalomelméleti jelentőségéről: Charles K. CANNON, *William Whitaker’s Disputatio de Sacra Scriptura: A Sixteenth-century Theory of Allegory*, The Huntington Library Quarterly, 25(1962)/2, 129–138.

28 Campion könyvének magyarországi vonatkozásairól: GÁL István, *Balassi Bálint Campianus-a*, ItK, 73(1969), 578–585.

etatibus Jesuitarum) beszerkesztett részletét.²⁹ Ugyancsak Decker szerkesztette – és heidelbergi kollégáinak ajánlotta – azt a *De Papa Romano, et Papissa Romana* című kötetet, amely ugyane nyomdában jelent meg 1612-ben, és amelynek fő része Whitakernek az a munkája volt, amely Reynolds 1583. évi refutációját kiváltotta, vagyis Sanders a római pápát az Antikrisztussal való azonosítástól védelmező negyven érvének cáfolata (megjelent a genfi gyűjteményben is). Igen érdekes, hogy *Adversus universalis gratiae assertores praelectionis* 1613. évi, harderwijki közlését Peter Baro (1534–1599) a lambethi cikkelyeket bíráló, az arminiánusok által népszerűsített *Summa trium de praedestinatione sententiarum*ának kiadásához illesztették. Frankfurtban jelentették meg Whitaker a szentségekről, főként a keresztségről és az úrvacsoráról szóló előadásait 1624-ben, e műnek ez volt az első közzététele. E németországi kiadások sorába illeszkedett tehát a Pécsi Király által üdvözölt oppenheimeri edíció is. A kiadás külön értéke volt, hogy a benne olvasható mű korábban csak angolul létezett, a latin fordítás az oppenheimeri nyomda számára készült, így a genfi gyűjteményes kiadáshoz képest tehát ez a szöveg is többletet jelentett. Mindez megnövelhette a vállalkozás értékét a Pécsi Királyt mentoráló Szenci Molnár Albert szemében is, akinek a saját könyvtárából ma ugyan néhány darabot ismerünk csupán, ezek egyike azonban épp a genfi gyűjteményes Whitaker-kiadás.³⁰ Az oppenheimeri edíció végéhez egyébként John Rainoldsnak William bátyjához írott polemikus levelét is csatolták. Eddigre a kálvinista Rainoldsnak is volt már némi kontinentális ismertsége: 1580-ban kiadott első írásának (valójában az 1579 júliusában és októberében a teológiai bakkalaureátus elnyeréséért elmondott hat előadásának), a Szentírásról és az egyházzal megfogalmazott hat tézisének átdolgozott és kibővített latin szövegét az 1602-es londoni kiadás alapján 1603-ban Hanauban is megjelentették; kétkötetes nagy művének, a kétszázötven egykori oxfordi előadását rendszerező, több mint háromezer hasábra terjedő *Censura librorum apocryphorum Veteris Testamenti*nek pedig éppenséggel az oppenheimeri Galler-nyomdában ké-

29 Decker és Szenci Molnár kapcsolatáról: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben* = Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 349–374, 350.

30 Imre Mihály 1978-ban számolt be Szenci Molnárnak a ma Sárospatakon őrzött négy könyvről, innét már azóta tudható, hogy ezek között Whitaker-mű is van; vö. IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigrinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 301–315, 313, 51. j. Imre azonban akkor sem, azóta egyebütt sem adott meg részletes könyvészeti adatokat, csak jelzeteket. Az egyik jelzet azonosításából tudjuk, hogy a genfi kiadás példányáról van szó, amelyet azonban még meg kell vizsgálni abból a szempontból, hogy mikor került Szenci Molnár tulajdonába. Ugyancsak birtokolta – 1612 őszén vásárolta meg – a genfi kiadást a Szenci Molnár szívélyes ismerettségével kitüntetett marburgi diák, Ceglédi Szabó Pál; vö. ZVARA Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*, MKsz, 128(2012), 293–318, 295. – Whitakernek más 17. századi magyarországi könyvtárakba eljutott könyveiről nem készült még összeállítás, ezért e tárgyban alapos adatgyűjtés szükséges. Mindenesetre azt a tény, hogy a gyöngyösi református egyház az 1670-es évek második felében összeírt könyvei között az angol teológus műve is megtalálható, Bán Imre akként kommentálta, hogy azt csak „hozzaértő és emelkedett szellemű teológus”, „jőszemű és képzett ember” szerezhette be; vö. BÁN Imre, *A gyöngyösi református egyház könyvtára a XVII. század 70-es éveiben*, MKsz, 64(1940), 242–250, 245, 249.

szült el az *editio princeps* 1611-ben. És ezzel még nem volt vége az oppenheimi konjunk-túrának: 1613-ban ugyanitt jelent meg Rainolds a Campion bűntársaként halálra ítélt, végül hosszú börtönbüntetés után haláláig tartó száműzetéssel sújtott jezsuita John Hart (†1586) ellen 1582-ben kiállott vitáinak összegzése, amelynek latin szövege (*Summa colloquii Johannis Rainoldi cum Johanne Harto de capite et fide ecclesiae*) az 1584. évi angol változatból készült, de nem az oppenheimi kiadás számára, mint Whitaker művéé, hiszen 1610-ben és 1611-ben már több angol kiadásban is megjelent. A több mint ezerlapos művet Henry Parry (1561–1616) fordította le, aki szintén az oxfordi Corpus Christi neveltje volt, a Heidelbergi Káté angol fordítója, a Rainolds-fordítás elkészítésekor gloucesteri, kevéssel utóbb már worcesteri püspök.³¹ A Whitaker munkáját latinra fordító Jackson is visszatérő szerzője lett az oppenheimi műhelynek: 1615-ben az ő latin fordításában jelentették meg oxfordi tutorának, a Whitaker-fordítás egyik dedikáltjának, Benefieldnek huszonegy prédikációban kidolgozott Ámos-kommentárját is.³² Ennek a tizenkettedik prédikációjából pedig 1617-ben, az oppenheimi iskola rektora-ként működve Szenci Molnár is felvett egy részletet az Abraham Scultetus a reformáció centenáriuma közzöntő prédikációjának magyar kiadása végére összeállított kis antológiába – a kötet 1618-ban látott napvilágot az oppenheimi műhelyben³³ – arról a korban égető fontosságúnak látszó kérdésről, hogy a keresztény gyermekeket nem szabad ka-tolikus tanítók kezébe adni.³⁴

31 Nem azonos az 1595-ben megjelent walesi nyelvű rávista retorikájáról ismert Henry Perrivel (Perry, Parry, 1561–1617), aki ugyan szintén oxfordi diák volt, de nem a Corpus Christiben promoveálták, leg-magasabb egyházi méltósága pedig a bangori székesegyház kanonoki stalluma volt; róla lásd Andrew BREEZE, *Henry Perri or Perry (1561–1617) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (Dictionary of Literary Biography, 236), 202–209.

32 A két dátum, a dedikáció 1611-es keltezése és az 1615-ös év között Benefield életében nem kevés vál-tozás történt. A korábbi retorikaprofesszor 1613-ban az oxfordi egyetem Lady Margaret Beaufort ál-tal alapított teológiaprofesszori székébe került, ugyanebben az évben jelent meg angol nyelvű Ámos-kommentárjainak a latin fordítás alapjául szolgáló első kötete. 1614-ben leköszönt professzori tisztéről, és egy gloucestershire-i parókiára vonult vissza, ahol egyszerű lelkészként működött tovább. Halálát követően, 1630-ban Jackson lett a hivatali utódja, aki ugyancsak haláláig, több mint három évtizeden át élt ugyanott hasonlóan egyszerű körülmények között, hódolva humanista filológiai szenvedélyének is.

33 RMNy 1166. A gyűjtemény értelmezéséhez: IMRE 2012, i. m. (Benefieldről itt nincs szó).

34 Ez volt Szenci Molnár első olyan kötete, amelyet Bethlen Gábornak ajánlott; a dedikáció szövege: SZENCI MOLNÁR 1971, i. m., 488–489; SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Magvető, 1976, 308–312. Minthogy ilyesformán a könyv bizonyosan megfor-dult az erdélyi fejedelem kezében, joggal vethető fel a gyanú, hogy Benefield szövege az egyike lehe-tett azoknak a forrásoknak, amelyek hatottak Bethlen pedagógiai és kultúrpolitikai megfontolásaira. Közismertek azok az Alvinci Péternek írott 1621. évi levelei, amelyekben az unokaöccse, ifj. Bethlen István kassai neveltetéséről intézkedett. Az volt a kívánsága, hogy „ne magyar skólákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik”, hiszen főasztalnokának öccse, az Istók tanuló társául ugyancsak Kassára küldött Kékedy Péter is ezen a módon tett korábban rendkívüli előmenetelt Bécsben mindössze fél év alatt. Ugyanakkor a gyermeket féltették a jezsuiták vallási befolyásától, azért is nem engedték vissza Bécsbe, és ez az óvatosság mondatta ki Bethlennel is: „Ha az gyermeket attól nem félténém, jesuitával taníttatnám” (ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédi-*

Semmi kétség afelől, hogy a kontinentális kálvinizmussal összehangolható angliai teológiai műveknek Németország protestáns tartományaiiban hirtelen felfutó expanziója mögött nagypolitikai összefüggések rajzolódnak ki. A Jülich–Cleves–Berg egyesített hercegség trónutódlása körül 1609-ben kibontakozott krízis hozta az első figyelmeztető jeleit annak, hogy az Egyesült Királyság európai politikájában fordulatra van szükség. IV. Henrik francia uralkodó hevesen sürgette Jakab angol királynál a közös katonai beavatkozást a katolikus Habsburg császár trónigényével szemben. 1610-ben ugyan több fordulat is történt (a francia királyt meggyilkolták, Rudolf császár visszalépett öröklési igényétől), az angol diplomáciai körök számára viszont világossá vált, hogy az egyensúly fenntartására törekvő be nem avatkozási politika tarthatatlan, helyette a protestáns vallási értékközösség alapjára helyezett intervenciós expanzió szükséges. 1613-ban

kációiból, leveleiből, kiad. HELTAI János, Bp., Európa, 1989, 161–162). Hogy a félelmek nem voltak alaptalanok, azt például Holló Zsigmond története igazolja, akit lutheránus, bár Bethlen Gábor „járásakor” a bécsi udvar hűségén megmaradó apja a homonnai jezsuita iskolába küldött „Deák nyelvnek kedvéért”, és noha két evangélikus lelkész szigorú felügyelete alatt állt, a fiú mégis katolizált, sőt a lelkészeket, majd atyját is megtérítette. (A történetet a jezsuita Rényes István mondja el így Krompácsi id. Holló Zsigmond fölötti halotti beszédében 1685-ben: RMK I, 1344. A cselekmény a 18. századra magyarországi jezsuita iskoladrámák egész sorának kedvelt szűzsége lett, vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 [Irodalomtörténeti Füzetek, 147], 174–175.) Hogy a Benefield intelmét tartalmazó könyv Bethlen-nel volt-e „járásakor”, 1621-ben a morvaországi Magyarbródban, azt persze nem tudhatjuk. – A fejedelmi kultúrpolitika alakításában nyilvánvalóan Alvinci kapott meghatározó szerepet, akinek Bethlen egyházi és iskolai személyi ügyekben folyamatosan kikérte a tanácsát és igénybe vette a segítségét, és akit 1615 augusztusában a külföldi tanulmányútra induló diákok támogatására tervbe vett új elhatározásáról, a fejedelmi alumniáról is tájékoztatott (ALVINCZI 1989, *i. m.*, 146). A dunántúli protestánsoknak jóval lazábbak voltak a kapcsolatai Bethlennel is, Alvincival is. Az a „szegény tanító”, akit Bethlen 1621 késő őszén Érsekújvárból hozatott a morvaországi táborába (*uo.*, 163), mindenesetre nem lehetett az ekkor még Komáromban működő Pécseli Király, de Szenci Csene Péter (1575 k.–1622) érsekújvári lelkész sem, hiszen a felsődunamelléki egyházkerület püspökét nem ilyen titulussal illette volna a fejedelem. Jelenleg nem ismerjük semmi nyomát Pécseli Király és Bethlen vagy akár Alvinci közötti kapcsolatnak. Azt, hogy a dunántúliak és a nagyon távolinak tűnő Alvinci között milyen ritka dolog volt az érintkezés (amelyet a különböző heidelbergi nemzedékekhez való tartozás miatt a személyes ismeretség sem könnyíthetett meg), és a szórványos kapcsolatfelvétel is a számukra még nehezebben elérhető Bethlen Gábor felé való közvetítés kérésének szándékával jött létre, jól mutatja Kanizsai Pálfi János Páparól Alvinciohoz írott, 1621. februári levele: GARÁDY [FABÓ András], *Kanizsai Pálfi János levele Alvinci Péterhez, Pápa, febr. 16. 1621*, ProtEgyIskL, 15(1872), 1236–1237. Hasonló közvetítő szerepre a húszas években már éppenséggel Szenci Molnár Albert sem lett volna alkalmatlan, aki – 1615. évi megismerkedésüket követően (erről: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985 [Humanizmus és Reformáció, 12], 46–47; MAKKAJ László, *Bethlen Gábor és az európai művelődés, Száz.*, 115[1981], 673–697, 685) – egyre fokozódó mértékben figyelembe vette Bethlen kül- és kultúrpolitikáját, és nyilvánvalóan a fejedelem is mindinkább számolt vele. (Kassai éveiről, az 1620-as évek második felében játszott szerepéről máig nagyon keveset tudunk; vö. ALVINCZI 1989, *i. m.*, 181.) A tizes évek első felében azonban még semmiképpen sem ez volt a helyzet; vö. HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 42, 25. j. Az 1611–12-es évek legfőbb tanulsága számunkra most éppen az, hogy a kálvinista peregrinusoknak ekkor még erős erdélyi központi akarat és támogatás nélkül kellett helytállniuk a nemzetközi kultúrdiplomáciában, és erre korlátozott érvénnyel ugyan, de bizonyos mértékig alkalmasnak is bizonyultak.

messzemenően igazolódott ez a nézet: ekkor már nem a katolikus német-római császár trónigénye jelentette a problémát, hanem az, hogy a területi igényt továbbra is fenntartó felek egyike, az Anglia által támogatott Brandenburggal szembenálló neuburgi palotagróf maga katolizált a spanyol támogatás reményében, és ezzel a Németalföld körüli erőegyensúly radikálisan elmozdult az angol érdekeket sértő irányba.³⁵ Minthogy Jakab király épp felnőtté érő fia, Henrik walesi herceg 1612-ben váratlanul meghalt, a militáns protestantizmus iránti – a Tudor nosztalgiák által is felerősített – várankozás mindinkább a királylány, Erzsébet köré összpontosult. Stuart Erzsébet és Pfalzi Frigyes 1612. évi eljegyzése és 1613. februári esküvéje ennek a várankozásnak a kiteljesítését ígérte.³⁶ A politikai kapcsolatkereséssel egyidejűleg erősödtek fel és váltak sokrétűvé a völgegy tartományában az angliai szellemi élettel ápolat kapcsolatok is. Előmozdította az érintkezést, hogy az 1611-ben canterbury-i érsekké emelkedett oxfordi tudós, a puritán szimpátiát tápláló George Abbot (1562–1633) – akivel majd 1624-ben fog találkozni Szenci Molnár Londonban, a Lambeth-palotában – maga is a lehető legerőteljesebb pfalzi kapcsolatfelvételt támogatta.³⁷ Az oppenheimi nyomda kiadványait, így Pécseli Király köszöntőversét is a kálvinista várankozásoknak ebben az erőterében kell elhelyeznünk.

A Marburgból a Biblia kinyomtatásának idejére, 1611–1612 telére Oppenheimba átköltözött Szenci Molnár és magyar fiatalemberekből álló hesseni és pfalzi környezete sokat tett azért, hogy ezekről a felgyorsult politikai változásokról és az azokat kísérő szellemi mozgásokról a magyarországi kálvinista olvasók is értesülést szerezhessenek. Pécseli Király heidelbergi diáktársa, korábban a marburgi egyetemnek is hallgatója, Szepsi Korotz György³⁸ Jakab királynak a fiához írott fejedelmi tükrét is lefordította. A *Basilikon dórón* magyar szövegén a Whitaker-kötetnél valamivel később, az 1612-es év elején dolgozott az oppenheimi nyomda.³⁹ Pécseli Király verse azonban nem az otthoni olvasókat célozta, hanem – a latin Whitaker-kiadás céljának megfelelően

35 A brandenburgi választófejedelem lutheránusból kálvinistává konvertálása viszont nyilván az angliai támogatást is megkönnyítette.

36 A pfalzi házassági kapcsolatnak és az esküvő kapcsán született műveknek e politikai háttér előtt való értelmezéséhez: George GÖMÖRI, "A Memorable Wedding": *The Literary Reception of the Wedding of the Princess Elizabeth and Frederick of Pfalz*, *Journal of European Studies*, 34(2004)/3, 215–224; Kevin CURRAN, *James I and Fictional Authority at the Palatine Wedding Celebrations*, *Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies*, 20(2006)/1, 51–67; Lee PIEPHO, "Heaven's Blessing and Earth's Joy": *Commemorative Anthologies for the Marriage of Frederick V and the Princess Elizabeth = Acta conventus neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, eds. Joaquín PASCUAL BAREA, Karl ENENKEL, Amedeo DI FRANCESCO, David MONEY, Colette NATIVEL, Howard B. NORLAND, László SZÖRÉNYI, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2010 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 386), 573–581.

37 DÁN RÓBERT, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában*, ItK, 83(1979), 278–280, 279.

38 HELTAI J. 1980, i. m., 328.

39 RMNy 1038. Vö. John KOSA, *The Early Period of Anglo-Hungarian Contact*, *The American Slavic and East European Review*, 13(1954)/3, 414–431, 417. Szenci Molnár nem keltezte a maga köszöntőversét, Georg Remé 1612. január 25-én, a fordító ajánlása március 2-án kelt. A dátumok jelentőségéről: HARGITTAY 2001, i. m., 48–49. Az angol – eredetileg skót – munka európai fordításairól és az azokat előmozdító és értelmező aktuális megfontolásokról: VINCZE Hanna Orsolya, *A Királyi ajándék fordítói és fordításai*, *Kor*, 3. f. 21(2010)/3, 40–46.

– az európai kálvinizmus tág nemzetközi kontextusában ünnepli az Angliához való szellemi közeledést.

Az oppenheimi Biblia kinyomtatása 1611. november végétől 1612. április elejéig tartott,⁴⁰ ezt követően Szenci Molnár – immár családostól – nyomban visszatért Marburgba. Hogy ezt a telet Pécseli Király Heidelbergben töltötte-e, vagy Oppenheimben segédkezett a korrektúra körül, arra vonatkozólag nincs adatunk. Szenci Molnár legkésőbb 1611. augusztusi heidelbergi látogatásakor Oppenheimba hívhatta őt. Október 3-án már úton volt, valószínűleg Szenci Molnár esküvőjére tartott, amikor Heidelberg és Oppenheim között félúton, Wormsban a marburgi egyetem rektorával, Rudolph Gocleniusszal találkozott, aki latin köszöntőverset írt a magyar fiatalember retorikájához. Szenci Molnár október 24-én Oppenheimban datálta a maga ugyanoda szánt versét. Pécseli Király októberben Oppenheimban zárta le kötete előszavát, az évszámot viszont a „hInC abeVnDVM” kronogrammba rejtette,⁴¹ és ajánlását már valóban Heidelbergben véglegesítette novemberben⁴² (a napot egyik esetben sem jelölte meg). November 5-én még bizonyosan Oppenheimban volt, ekkor datálta a Whitaker-kötetben megjelent versét.

Míg a kötet többi köszöntőverse Jackson fordítói munkáját és közvetve Whitaker érdemeit ünnepli, Pécseli Királyé nem szól a fordítóról, hanem a William Reynolds nevére írott anagrammából bontja ki előbb a katolikus tudós gyalázatát, majd Whitaker dicsőségét. A Guilielmus Rainoldus latin névalak betűiből a „gnavus vir mille dolis” („ezer álnokságú szorgos férfiú”) szintagmát alakítja ki. A vers szerint a végzetét a nevében hordozó Rainoldus hasonlóképpen serénykedik a bűnök halmozásában, mint az ármányos falovat a trójai várba juttató hitszegő Sinon. Az ellenséghez átállt szökevény azon ügyködik, hogy szurokfenyő gyúanyagot gyűjtsön Krisztus akla alá, amelynek ezer álnoksággal kíván kárt tenni. De hátha kegyes célból cselekszik ekként az álnok férfiú (azaz hátha áldozati fáklyalánghoz keni a szurkot)? Nem, nem így van, amint a csalárdság méltó jutalma mutatja. Mert most Whitaker, aki még nála is buzgóbb vitéz, a saját kardjával győzi le őt.

Mai ismereteink szerint egyetlen olyan magyarra hivatkozhatunk, aki személyesen találkozott William Whitakerrel. Újfalvi Imre *album amicorum*ába jegyzett be 1595 nyarán (f. 252v), ugyanott egyébként John Rainolds bejegyzése is megtalálható (f. 151). Már Keserű Bálint felhívta a figyelmet ezekre a tényekre, és jelezte azt is, hogy az albumba Whitaker predesztinációról vallott véleményének fő ellenzője, Peter Baro, valamint Whitgift érsek is bejegyzett.⁴³ Öry Miklós viszont arra figyelmeztetett: lehetséges, hogy Pázmány Péter pedig William Reynoldst ismerte meg személyesen Rómában. Bár ez a kronológiai egyeztetés nehézsége miatt kevésbé valószínű, az bizonyos, hogy Pázmány életművében meghatározó szerepe van az északi hitvitázók, főként Stapleton és Reynolds a római angol kollégium repetitoraként megismert munkássá-

40 SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 84, 159.

41 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 265.

42 Uo., 264.

43 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”, AHistLittHungAUnivSzeg*, 9(1969), 3–46, 27–29, 35. Sajnos az angol szellemi élet Újfalvira tett hatásának részletes elemzésére Keserű nem vállalkozott.

gának.⁴⁴ Ugyancsak Öry állította össze a részletes adatokat azzal kapcsolatban, hogy a Whitakerrel való polémia milyen centrális szerepet kapott Pázmány egész munkásságában.⁴⁵ Fontos korai latin munkája, a Grácban készült *Diatriba theologica* is (1605) Whitaker Bellarmino ellenében kifejtett egyházfelfogásával szembeni vitáirát. Kidolgozása idején az 1599-es, posztumusz cambridge-i kiadás állott Pázmány rendelkezésére, a mű megjelenése előtt a hivatkozásokat átjavította az 1603-as herborni kiadás alapján, de idézte Whitaker egyéb műveit is.⁴⁶ Pázmány művei alapján kétségtelen, hogy a katolikus hitvédő irodalom fontos ellenfélként tekintett Whitakerre, míg arról viszonylag kevesebbet tudunk, hogy magának a magyarországi kálvinizmusnak a táborában milyen recepciójával számolhatunk. Néhány adat arra utal, hogy emlékét nagy megbecsüléssel őrizték. Szepsi Csombor Márton például angliai kalandja egyik fő céljaként „Wittakerusnak temetést”, azaz sírját kívánta volna felkeresni Cambridge-ben, minthogy Perkins mellett őt tartotta az egyetem másik fő díszének.⁴⁷ Szenci Molnár és Pécseli Király jelenléte az oppenheimeri Whitaker-kiadás körül fontos jelzés Whitaker magyarországi ismeretének történetében. Pécseli Király köszöntőverse pedig azért is fontos, mert ennek az adatnak a fényében a régóta közismertnek tekinthető irénikus tájékozottságára is kicsit árnyaltabban tekinthetünk. Whitaker a legkevésbé sem volt híve a lutheránus vallással és egyházzal való egyeztetésnek, az Oppenheimban megjelentetett könyvének is van olyan fejezete, amelyben nem kevésbé éles bírálattal illeti Luthert, mint polémiaiának rendszeres sorában a fő katolikus ellenfelet, Bellarminót.

Pécseli Király nemzetközi kapcsolatrendszeréhez tartozik egy további, igen érdekes, ugyanakkor elég rejtélyes ismeretség egy meglehetősen bizarr férfival. 1616-ban jelent meg Stettinben egy bizonyos Caspar Laudismann munkája, *Consilium integrum, et perfectum de exoticis linguis Gallica et Italica recte et eleganter addiscendis, et ad usum transferendis, in theologicis, oeconomicis, ethicis, politicis, juridicis, historicis, jocosis, personalibus, matrimonialibus, militaribus, etc. conscriptum, et recens in luce editum* címmel. A szerzőről annyit árul el a címlap, hogy a sziléziai Goldberg szülötte, jogtudós, korábban Rudolf császár megbízottja és Frigyes (1557–1608) württembergi herceg (1593–1608) udvari tanácsosa, aki huszonnégy könyve kiadásával gyümölcsözik a *respublica litterariában*. A szerző adatait ma már hiába keressük a mérvadó életrajzi adattárakban; az egyetlen lexikoni összefoglalás, amelyben felbukkan a neve, Johann Heinrich Cunradi (1612–1685) 1706-ban megjelent *Silesia togatája*.⁴⁸ Ez úgy tudja róla, hogy 1552

44 PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról: Pázmány első latin munkája [Diatriba theologica]*, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975, 27.

45 *Uo.*, 16, 26.

46 *Uo.*, 16.

47 SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1), 206, 214. Szepsi Korotz György is kettőjüket nevezte meg Cantabrigium „szep iras”-ának, „kedves könyv”-einek szerzőiként Kecskeméti C. János 1620. évi Perkins-fordítását (*Catholicus Reformatus*) köszöntő versében; lásd *uo.*, 518.

48 Johann Heinrich CUNRADI, *Silesia togata, sive Silesiorum doctrina et virtutibus clarissimorum elogio, singulis distichis comprehensa, quibus dies omnium natales et emortuales, officiorumque ab ipsis gestorum tituli subjunguntur*, ed. Caspar Theophil SCHINDLER, Lignicii, 1706, 167–168.

augusztusában született Goldbergben és 69 évesen, 1621. szeptember havában halt meg nagy nélkülözésben Olmützben.

A stettini könyv ismeretében nem túlzás kijelenteni, hogy Laudismann a méltán elfeledett szerzők közé tartozik. A könyv részekre, fejezetekre nem osztott, épp ötszáz lapon át tagolatlanul ömlő főszövegéből megtudjuk, hogy a szerző rendkívül elégedetlen volt műve korábbi, 1614. évi, Lipcsében készült kiadásával, a nyomdász gondatlansága és a szöveg második felének elhagyása miatt. A méltatlanságot az új kiadással kívánta orvosolni, amelynek kéziratát 1616 elején zárta le Stettin városában, vízkereszt napján, ugyanazon a napon, amelyen 1552-ben megszületett (497; eszerint az említett 18. század eleji lexikon augusztusi adata téves). A könyv fő gondolata az az idea, hogy a francia nyelv Németországban működő, francia származású tanítói, nyelvmesterei („Galli Gallicae linguae informatores”) az emberiség szemetjéből kerülnek ki. Vagy egyáltalán nem, vagy megbotrántoztatóan rosszul tudnak latinul; ha valamit barbár módra és össze nem illően mondanak ezen a félig sem ismert nyelven, akkor azt a francia teológusok mintájára *acumennek* nevezik (9). Olyan tanulatlanok, hogy képtelenek francia szövegeket *ex tempore* latinra fordítani (12). Mind iszákosak, Németországban csakis az auerbach-i pincékben lehet feltalálni őket (10). De legalább az az előnyük megvan, szokták róluk tartani, hogy magát a francia nyelvet, amelyet az anyatejjel szívta magukba, jól ismerik (22). Azonban ez sem igaz. A válogatott körökben mozgó, művelt külföldiek tanulás útján elsajátított nyelvtudása különb a született franciák vulgáris, iskolázatlan, disztigváltni nem tudó nyelvhasználatánál, amint azt számos német főúr példája bizonyítja (23). Magának a szerzőnek kifogástalan nyelvmesterei voltak (24), a helyes francia nyelvet egyébként is leginkább épp azokon a területeken beszélik, amelyeket ő maga is felkeresett, amiért is hivatva érzi magát előadni a francia és az olasz nyelv tanításának helyes módjáról szóló elképzeléseit. Ebben azt a módot tartja követendőnek, amelyet Londonban és Amszterdamban tapasztalt, valamint a lipcsei egyetemen és Wittenbergben, ahol maga is tartott e tárgyban előadásokat (80–81). A pfalzi választófejedelem udvarában is kifejtette, amikor erre terelődött a szó, hogy bájosnak, kellemesnek és kifinomultnak tartja a francia nyelvet. Amivel nem azt akarja mondani, hogy a német nyelv ne lenne legalább annyira bájos, kellemes és kifinomult, mint amennyire kemény és férfias. Éppen ezért vissza kell utasítania Bodin nézetét, aki azt találta írni, hogy amennyivel lágyabb a lengyel nyelv a németnél, annyival finomabb, műveltebb, ízlésesebb (*urbanus*) is (45–46). De azért azt el kell ismerni, hogy a lengyelek jobban, helyesebben és elegánsabban beszélnek latinul, mint a magyarok (46).

A könyvből nem sok minden tudható meg Laudismann nyelvtanítási módszeréről, ám a francia nyelv mind franciák, mind németek általi használatával kapcsolatban valóban előkerül néhány gyakorlati megfigyelés, amelyeket – diffúz jellegük miatt nem szisztematikus ráfókuszáló igénnyel, hanem csak a kor más, rendszeres grammatikáinak megvilágítása közben – fel is használ manapság a francia nyelvismeret és nyelvtanítás németországi történetével foglalkozó kutatás.⁴⁹ Laudismann előadja néhány hangtani, alaktani

49 Ferdinand BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, V, *Le français en France et hors de France au XVIIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1917, 290; Albert STREUBER, *Beiträge zur Geschichte des fran-*

és szókészleteti tapasztalatát. Válaszol arra a kérdésre, hogy milyen könyveket érdemes olvasni a francia nyelv elsajátítása céljából. Első helyen természetesen a franciára fordított Újtestamentumot említi (63), a többi felsorolt könyv körül azonban sok az esetlegesség, Plutarkhosz francia fordítása éppúgy előkerül (65), mint Laudismann rendszertelenül gyűjtött könyvtárának néhány könyvészetileg alig értelmezhetően megnevezett, hevenyészett darabja. Példamondatokat ad, hogyan szólíthatja meg francia házigazdát a német nyelvtanuló; sorra veszi a német beszélők által a francia kijetésben elkövetett leggyakoribb hibákat is. A jogi és a diplomáciai levelezéshez meglehetősen obskúr tárgyú francia mintaleveleket mutat be, amelyeket latin fordításban és futó magyarázatokkal értelmez. Sorra veszi a különböző rangú személyek megszólítása esetén használatos rangjelölő szavakat, a francia szavak közé valahogyan a magyarok által használt latin „Dominatio tua” is odakeveredik (265). Sorra kerül a szolgálat felajánlásának, az érkezők üdvözlésének, a vigasztalásnak, az akadémiai köszönetmondásnak a szókincse és fordulatkészlete is, majd olyan francia proverbiumokat sorol fel, amelyekben számnév fordul elő.

Mindebben a gondolatmenetben azonban kevés a rendszeresség, és tömérdek megszakítás, kitérő, elkalandozás szakítja meg a kifejtést. A 112. lapon Laudismann belefog egy hosszú felsorolásba, amelyben azokról az uralkodói rangú személyekről kíván írni, akik örömet adtak nyelvtanulásra a fejüket, ám a lista rövidesen átalakul azok felsorolásává, akik külföldi peregrinációt tettek, majd ezt a kritériumot is teljesen elejtve, a szerző által ismert sziléziai bárók, nemesek, köznemesek, sőt boroszlói polgárcsaládok kimerítő áttekintésével ér véget jó ötven lappal később. A 172. laptól azzal bizonyítja tovább a francia nyelv fontosságát, hogy császárok, királyok, fejedelmek és bárók francia nyelvű jelmondatainak felsorolásába fog, V. Károly nevezetes *Plus outre*-jával kezdve. A 187. laptól olyan *album amicorum*-bejegyzésekkel folytatja, amelyekből kitűnik a francia, az olasz vagy akár a latin nyelv haszná (vagyis e nyelvek valamelyikén íródtak). A 200. laptól azokat a jegyzeteit közli, amelyeket a sziléziai városokról és falvakról készített 1586-ban Párizsban, d'Esperson herceg házában, „ex Historia mundi Gallica” (szerző, kiadási adat nincs megjelölve). Csak a települések rendszerezett névfelsorolása származik a könyvből, egy-egy település említése után ugyanis Laudismann szabad asszociációkban idézi fel ottani ismerőseit és emlékeit. Valamivel később, a 245. laptól azokat a jegyzeteit is közzéteszi, amelyeket ugyanabból a forrásból a sziléziai történelemre vonatkozólag írogatott ki. Miután a mindenki számára hasznos tudnivalókat közreadta, a könyv háromötöde táján az egyes tudományterületekről kezdi kínálni a francia nyelv ismeretéből meríthető busás hasznokat. Először a francia püspökök és más jeles teológusok saját füllel hallott prédikációiból összeírt emlékezetes gondolato-

zösischen Unterrichts im 16.–18. Jahrhundert, I, Die Entwicklung der Methode im allgemeinen und das Ziel der Konversation im besonderen, Berlin, Ebering, 1914; Albert STREUBER, *Die griechische und lateinische Sprache und ihr Lehrverfahren im französischen Unterricht des 16.–18. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 46(1923), 123–168; Albert STREUBER, *Französische Grammatik und französischer Unterricht in Frankreich und Deutschland während des 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 74(1964), 342–361; 75(1965), 31–50, 247–273; 77(1967), 235–267; Albert STREUBER, *Französische Grammatik und französischer Unterricht in Deutschland während des 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 78(1968), 69–101; 79(1969), 172–191, 328–348.

kat adja közre. Különösen erős a könyv a jog területére tartozó terminusok, fogalmak, eljárási szabályok és az ezekhez kötődő verbális megnyilvánulások tárgyalásában, de az etika, a történelem sem maradhat el. A nyelvtudás tréfás alkalmazásának lehetőségéről összeszedett fejezet, a szerző által elmésnek, vidámnak gondolt mondások gyűjteménye⁵⁰ szellemtelenségével, laposságával kifejezetten hervasztólag hat az olvasóra.

A könyv fő jellemzője, hogy a szerző nem tudja uralni gondolatmenetét, amely alakatlanul, szerkesztetlenül kigyózik a tagolatlan szövegben. Előadása bővelkedik a bennfentesség, a jólértésültség hivalkodó jeleiben, Laudismann az előadott eseményekben való személyes részvételéről azonban leír a jelentéktelenség: értesülései másod-harmadkézből származnak, az ismerőseitől idézni érdemesnek vélt gondolatok pedig érdektelenek, szellemtelenek, néha a gondolkodás és a megfogalmazás kultivátlanságával tűnnek ki. Igazi alulnézetből szemlélhető történelem tárul fel a munka lapjain: a szerző mindenütt ott volt, mindenről értesült, de az előszobánál vagy a konyhánál ritkán jutott tovább, értesüléseinek nincs fontosságuk, a történelem színpadán álló főszereplők megfontolásaiba egyáltalán nem nyújtanak betekintést. Mindehhez járul Laudismann bizvást rettenetesnek nevezhető latin stílusa, amelyben bővelkednek a nem klasszikus, a jogi szaknyelvből eredő terminusok és a jog, a hadászat, a mindennapi élet vulgáris nyelvekből latinosított kifejezései. A francia idézeteihez többnyire odaillesztett latin fordításai tárgyilag pontosak, ám megfogalmazásban, szólásformában, tömörségben sohasem adekvát megfelelői a franciának, hanem terjengősebbek, nehézkesebbek annál. Önmagáról mindig harmadik személyben – mint „Laudismannus huius consilii auctor” – beszél, minden lapon háromszor-négyszer szóba hoz olyan dolgokat, amelyeket azért nem fejt ki, mert egyik vagy másik további munkájában lehet olvasni róluk,⁵¹ vélhetőleg hasonlóan magvas, lényeglátó, érdemi bölcsességeket. Egy monomániás ember gátlástalanságával ismételteti számtalan helyen néhány kedvelt gondolatát, például heves kirohanásait azon értes asszonyok ellen, akik a férjük terhére vannak. A könyv a benne tárgyalt nyelvi és tárgyi jelenségeken túl legalább annyira pszichohistóriai dokumentum is, és az ember tanácstalan, hogy a tapasztaltakat műveltségi deficitre, átlagos kisszerűsége, mentális személyiségkomplexumra vagy az életkori hanyatlásra próbálja-e meg visszavezetni.

A munka szüntelenül elkalandozó gondolatmenetében rengeteg személyes életrajzi vonatkozás kerül elő. Laudismann több mint negyven évet töltött távol hazájától, Sziléziától, és sok nép szokásait megismerte ez idő alatt (54). Ami nem is csoda, hiszen már az érdemes peregrinus, a nagy Lipsius megírta: „Semper Magni viri peregrinati sunt: plebeiae animae glebis inhaerent suis” (409).⁵² 1574-ben hagyta el szülővárosát, Goldberget (105).

50 Nyilván ez az, ami „recreare potest” Cunradi szerint; CUNRADI 1706, *i. m.*, 167.

51 Az egyik ilyen utalás például a mai napig nehezen átlátható helyzetet teremt a bázeli haláltánc-ábrázolás rekonstrukciójában és értelmezésében; vö. Martin HAGSTRÖM, *The Dance of Death: Huldreich Frölich*, <http://www.dodedans.com/Ebasel-froelich.htm> (2013.08.14).

52 Laudismann szövege Lipsius 1578-ban Philippus Lanoyushoz írt, nyomtatásban először 1586-ban megjelent (Forgách Mihály által is követett) utazáselméleti levele kezdetének parafrázisa. Az eredeti: „Humiles istae et plebeiae animae, domi resident et adfixae sunt suae terrae: illa diviniore est, quae caelum imitatur, et gaudet motu. Itaque sive prisco sive nostro aevo, peregrinati fere sunt viri magni.” Justus LIPSIUS, *Epistolarum centuriae duae*, London, 1593, 24 (cent. 1, epist. 22).

Ez évben a bécsi akadémián sziléziai földije, a boroszlói Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) mennybe menesztette egy horatiusi ódáról nyilvánosan megtartott magyarázata után, és ő ajánlotta be a császári udvarba (218). Tanult Johann Sturm (1507–1589) alatt Strassburgban (81), ennek Sturm elmozdítása, 1581 előtt kellett történnie. Hat évet élt boldogan a pfalzi választófejedelemség Kreuznach nevű városában (343), s bár nem tudjuk, melyik hat évről van szó, a kreuznachi iskola adatsorában mindenesetre az 1582-es évnél szerepel mint praeceptor.⁵³ 1583 szeptemberében beiratkozott a heidelbergi egyetemre.⁵⁴ 1584-ben ajánlotta be őt János György (1552–1592), a sziléziai Liegnitz és Brieg fejedelme sógorának, Lajos (1554–1593) württembergi hercegnek (1568–1593) a stuttgarti udvarába (106). 1585-től volt a montbéliard-i (Mömpelgard) udvartartás tagja (182), ez a város ugyanis – franciaországi protestáns enklávéként – a württembergi hercegséghez tartozott. A könyv állandó referenciaszemélye Hector Voglmannus, a montbéliard-i udvar kancellárja, akiből később Laudismann apósa lett. A württembergi herceg támogatásával utazott franciaországi tanulmányútjára (111). Egy évnél hosszabb ideig élt Dole-ban, ahol az akadémiát is, a parlamentet is naponta látogatta (50). A jogi licenciátus grádusát a bourges-i akadémián, a nagy tisztelettel emlegetett Cujaciustól (Jacques Cujas, 1520–1590) nyerte el 1586-ban (73, 434). Az 1587-es év végén a montbéliard-iakkal együtt kellett elszerveznie Guise Henrik (1550–1588) kegyetlen megszállását a három Henrik háborúja során, de az isteni igazságszolgáltatás elégtételt szolgáltatott neki, mert a Katolikus Liga fejét épp egy évvel később Blois-ban meggyilkolták (307). 1596-tól Strassburgban lakott, ahonnan patrónusának, a fiúutód nélkül meghalt Lajos örökösének, Frigyes württembergi hercegnek az 1608. januári halálát követően, az év májusában kellett Pfalzba költöznie (40–41). 1612 tavaszán Angliába utazott, a húsvét utáni második napon udvarában fogadta őt Jakab angol király, aki műveinek kinyomtatásáról is gondoskodni kívánt (116), másnap Laudismann Erzsébet királynő síremlékét is felkereste a Westminsterben (119). Úgy tűnik, hesseni küldöttség tagjaként tartózkodott a szigetországban, mert feljegyzi, hogyan dicsérte meg a jelenlétében egy hanau arisztokrata a néhai királynőt az Arany Sas fogadóban (122). Hazafelé vezető útján felkereste a mainzi Hatto haláláról nevezetes bingeni egértornyot (368) és a giesseni akadémián is megfordult (182). Az angliai küldetés után, 1612-ben tért vissza sziléziai szülőhazájába.

Alig megszámálható helyen, egyre részletesebb előadásban értesülünk róla, hogy Laudismann Magyarországon is megfordult. 1577-ben és 1578-ban a győri és a komáromi erődítményekben élt (30, 453). A Miatyánk latin, francia, olasz, spanyol, angol és német változata mellett megadja azt a török nyelvű változatot is, amit a maga fülével hallott török foglyoktól ezekben a végvárakban (69–70). Ugyancsak mélyen belevésődött a törökök „Bre Bre Bre” kiáltása, amelyet akkor hallott, amikor naponta kirohant ellenük a végvárakból a sziléziai, szász és braunschweigi lovasokkal együtt, gyakran élete veszélyeztetésével (215). A török kiáltás jelentése: „Defende, Defende, Defende te” (250). Gyakran látott

53 *Reformiertes Gymnasium Kreuznach*, http://de.wikipedia.org/wiki/Reformiertes_Gymnasium_Kreuznach (2013.08.19).

54 *Die Matrikel der Universität Heidelberg, I, 1386–1553; II, 1554–1662; III, Register*, Hrsg. Gustav TOEPKE, Heidelberg, 1884–1889, II, 107.

a győri erődítmény kapuja körül vértől csöpögő török fejeket (250). 1577-ben a hajdúkkal (*Heudones*) került bajba Komárom és Győr között, ezek a marhapásztorok ugyanis többnyire útonálló, akik az óvatlan és gyengén felfegyverzett utazókra törnek (229). A tizenöt éves háború várívásairól is voltak értesülései (460–461). Hallotta, ahogyan 1608-ban a pozsonyi várnál a magyar nép ezzel az üdvözléssel köszönti II. Mátyást: „Ellien az io Matthias Kyraly.” Ez azt jelenti: „Vivat Rex Kiral’ Matthias.” (256–257.) Magyar emberrel külföldön is összehozta a sors. A bourges-i akadémián egy kitűnő tudományú magyarul, a Komáromból származó Johannes Lanserusszal találkozott, aki 1586. március 13-án magyar nyelven jegyeztet be az emlékkönyvébe. A bejegyzés a következőképpen szól: „AZanias tek nem jobit hattia meg az loar” (190). Laudismann magyar nyelvtudása, talán a stettini szedő félreolvasása is megtette itt a magáét, de a romlott szöveg kijavítható. Az a bizonyos *tek* nemigen lehet más, mint *fék*, ekkor pedig már felismerhetővé válik a magyar mondat mögött a már a filozófus Seneca leveleiben (ep. 41, 6) adatolható latin szólás: „Non faciunt meliorem equum aurei freni.” A magyarországi vonatkozású *album amicorum*-bejegyzések adatbázisa⁵⁵ ismer is egy hasonlót, amit Szulyovszky Balázs Félix emlékkönyvébe jegyeztet be 1620-ban Besztercebányán Caspar Dornau (1577–1632): „Aurea non faciunt meliorem frena caballum”. Erasmus gyűjteményében nincs meg a latin szólás, a magyar proverbiumgyűjtemények közül pedig nem előbb, mint Sirisaka Andor 19. század végi gyűjtésében lehet fellelni.⁵⁶ A magyar változatot persze a szólásgyűjtemények rendszerezéseinél korábbi előfordulásból is ismerjük. Megvan például Miskolczi Gáspár 17. század végén keletkezett morális természetrajzában: „a Lovat az aranyos fék és drága varrott szerszám nem teszi jobbá”.⁵⁷ Hogy jóval korábban is megvolt már a magyar szólás, arra a komáromi Lanser franciaországi albumbejegyzése a bizonyíték. A bejegyző magyarnak egyelőre semmilyen további forrásban nem bukkantam a nyomára, de hitelesnek tartom azt a közlést, hogy a bourges-i akadémiának egy általunk korábban nem ismert magyar hallgatója volt az 1580-as években, ami értékes adalék a 16. század végén a franciaországi főiskolákat járó magyar diákok ritka és rosszul dokumentált adataihoz.

Laudismann a könyve ugyanezen helyén jelzi először, a magyar albumbejegyzőről asszociálva egy másik magyar ismerősére, hogy „Emeric[us] Regi[us] Peckzeli[us] Hungar[us] Comarominian[us]” epigrammát írt egyik könyvéhez, a *Hoffstylushoz*, „per Anagrammatismum” (190). A beláthatatlan szövegtenger egy későbbi pontján azután be is iktatja a nyomtatványba Pécseli Király versét (233–235). A vers címirata azt az 1609-es évet nevezi meg, amikor Laudismann a pfalzi választófejedelemség udvari kormányszékében (*dicasterium*) az ügyvédi rendbe összeírták, valószínűleg ez a vers keletkezésének az időpontja is. Csakugyan *anagrammatismus*: a költemény a „Caspar Laudismannus Aurimontanus Silesius” nevére alkotott „laus durans a multis amari, sic non

55 *Inscriptiones alborum amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (2013.08.14).

56 „Ló, ha arany kantára van is, csak ló.” SIRISAKA Andor, *Magyar közmondások könyve: Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye, több forrás és számos munkatárs gyűjtése után*, Pécs, Engel Lajos, 1890, 129.

57 MISKOLCZI [CSULYAK] Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert, avagy az okatlan állatoknak históriája*, vál., kiad., utószó STIRLING János, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 104.

supinus eas” („maradandó dicsőség sokaktól szeretve lenni, így nem hátrafelé haladsz”) anagrammát világítja meg a dicsőség útját járó férfiú alakjával, akinek a magasztalása és a híre megreszketeteti mindkét pólust.

Hogy mi volt az a *Hoffstylus*, amelynek köszöntésére Pécseli Király a versezetet készítette, azt a könyvnek egy másik részéből lehet megtudni, abból, ahol Laudismann a legtöbb öntömjénezéssel szól saját működéséről a *respublica litteraria* gyümölcsös-kertjében. Először is közli azt a sírfeliratot, amelyet a saját síremlékére állított össze (225–227), és nagyon kéri a sziléziai magisztrátust az emlék felállítására. Arra érdemes voltának bizonyítására említi, hogy huszonnégy könyvet adott ki, ismételtelen kinyomtatta és Európa-szerte terjesztette őket, mindezt a saját költségén. Minthogy sokan tudni óhajtják mind Alsó-, mind Felső-Németországban, Németalföldön, Itáliában, Galliában, Angliában és Lotharingiában is, hány és miféle könyvet bocsátott napvilágra a szerző, ezek felsorolását sem mulasztja el a könyvbe iktatni (235–244). Itt számol be – 16. sorszám alatt – az egyebütt csak *Hoffstylus* címmel említett *Stylus curiae Germanicae extrajudicialis* című könyvéről, amelyben nyolcvan csoportba osztotta az általa negyven év alatt, királyi és fejedelmi udvarokban gyűjtött, a legkiválóbbak által kidolgozott, hibátlan és elegáns német és latin szövegeket és válogatott szónokok a tárgy változatosságának megfelelő beszédeit és politikai iratait, amelyekből minden olyan fiatal titkár, tisztviselő és politikus nagy hasznot meríthet, aki udvari ügyekkel kerül kapcsolatba, a mű függelékébe pedig különféle alkalmakra szánt folyamodványok, ígervények és egyezmények szövegét és formuláit vette fel (242).

Már eddigi ismertetésemből egy olyan férfiú képe rajzolódhatott ki, akinek leginkább Ráth-Végh István művelődéstörténeti könyveiben volna a helye, az írásdüh, a könyvírásban kifejeződő személyiségtorzulás emlékezetes esetei között.⁵⁸ Pedig úgy teljes a kép, ha még azt is hozzáteszem, hogy Ráth-Végh jeles gyűjteményének egy másik fejezetébe is bizvást beilleszthető volna Laudismann működése: az el nem készült könyvekkel kérkedőkébe.⁵⁹ Huszonnégy felsorolt kötetéből ugyanis a legszívósabb, a 21. század könyvtári és bibliográfiai eszközeivel elvégzett kutatás után is mindössze egy művét sikerült fellelni: Luther kis katekizmusának német–latin–francia–olasz négy nyelvű kiadását⁶⁰ (Stettin, 1615), ezen kívül pedig ismert még egy későbbi, 1617 januárjában a briegi gimnáziumban a francia nyelv tanulása tárgyában elmondott szónoklatának nyomtatványa⁶¹ (Brieg, 1617). Annyiban igazat beszélt, hogy az ismertetett *Consilium*nak először rövidített változata jelent meg 1614-ben Lipcsében,⁶² az igazi bal-

58 Lásd például az „előszavas öndicsőítés” hőseit: RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Bp., Gondolat, 1978 (R.-V. I. Összegyűjtött Művei), 40–42.

59 Uo., 137–138.

60 VD17 39:146155Z.

61 VD17 14:016297K.

62 VD17 3:013211Y. Ebben az első kiadásban a komáromi Lanser albumbejegyzése után Pécseli Király Imre anagrammáját említő mondat részint bővebb megfogalmazásban olvasható, mint a stettini kötetben, részint egyedül itt olvasható hibátlanul: „...Lanserus Hungarus Comarominianus, Homo excellenter doctus, aequiparatus ratione et respectu excellentioris doctrinae, Emerico Regio Peckzelio Hungaro Comarominiano, qui Epigramma per Anagrammatismum in illustri Archipalatina Academia in praestantem, et omnium saniorum iudicio utilem, atque utilissimum librum Laudismanni (qui *Stylus*

fogást azonban a stettini könyvkiadó csinálta a könyvvel. Az 1616-ban elkészült példányoktól ugyanis újabb címlapokkal, eltérő ajánlásokkal, a prelimináriában megfigyelhető szedési variánsokkal egészen 1618-ig igyekeztek megszabadulni a stettiniek.⁶³ Ismert még Laudismann neve alatt egy *Mercurius apodemicus* című posztumusz kötet is⁶⁴ (Frankfurt, 1623), amely azonban, azon túl, hogy az első ívet eldobták és helyette a könyv vonzerejét Lipsiusnak Lanoyushoz írott, a peregrinációról szóló, nevezetes – amint láttuk, Laudismann szövegében is idézett – levele beiktatásával igyekeztek növelni, a második ívtől kezdve a még mindig krúdában álló stettini raktárkészlet forgalmazására tett erőtlen kísérletként értékelhető.

Pécseli Király tehát egy igazi csodabogárral akadt össze 1609-ben, németországi tanulmányútjának első évében Pfalzban,⁶⁵ és bizonyára kéziratának behatóbb ismerete nélkül, a tekintélyes würtembergi udvari tanácsosi címnek járó megelőlegezett tisztelettel készítette el kérésére a köszöntő anagrammát és az azt magyarázó költeményt. Sem ő, sem más sohasem érte meg, hogy kinyomatott példányt láthatott volna az ünnepeelt *Hoffstylus*ból, a sziléziai futóbolond viszont megőrizte a verset, és amikor végre – ismeretlen körülmények között – a stettini nyomdász szóba állt (sőt, a munka egy helye szerint együtt poharazott) vele, egy másik művének szövegébe iktatva nyomdaprés alá juttatta azt. A nyomtatvány prelimináriájában és a főszövegbe illesztve is van néhány köszöntő-

Curiae Germanicae extrajudicialis Germanice Hoffstylus inscribitur) scripsit de qua re in hoc Consilio et alibi dicitur.” (Caspar LAUDISMANN, *Consilium ... recens in juniorum principum, baronum, nobilium, patriciorum, aliorumque studiosorum Germanorum informationem et utilitatem de exoticis linguis Gallica, et Italica citius, rectius et elegantius addiscendis, et ad usum transferendis*, Lipsiae, 1614, 165–166.) A későbbi kiadásban a megfogalmazás is lerövidült és a másoló vagy a szedő is eltemetett egy sort, ami miatt a két magyar férfiú közötti átkötés grammatikailag hiányossá vált: „...Lanserus Hungarus Comarominianus, Homo excellentioris doctrinae, Emerico Regio Peckzelio Hungaro Comarominiano, qui Epigramma in librum Laudismanni (qui *Hoffstylus* inscribitur) scripsit per Anagrammatismum, qui inferius legitur.” (Caspar LAUDISMANN, *Consilium integrum, et perfectum de exoticis linguis Gallica et Italica recte et eleganter addiscendis, et ad usum transferendis, in theologicis, oeconomicis, ethicis, politicis, juridicis, historicis, jocosis, personalibus, matrimonialibus, militaribus, etc. conscriptum, et recens in luce editum*, Stetini, 1616, 190.) Az 1616-os nyomtatvány 217–263. lapjának megfelelő szöveg hiányzik a korábbi kiadásból, így magának az epigrammának a szöveggközlése sincs meg benne. Pécseli Király verse tehát a stettini kiadványban jelent meg először és mindmáig utoljára, ezért is használtuk ezt a bővebb változatot Laudismann gondolatainak ismertetéséhez. A korábbi lipcei nyomtatványban közzétett szöveg egyébként a stettini szedés 296. lapja táján ért véget, a teológiában és a többi tudományban a nyelvtudásból meríthető hasznok elhagyásával. A mindkét kiadásban közzétett szövegrészek sem egyeznek pontosan, a részletes összevetéstől azonban eltekintettünk.

63 VD17 3:008384R, 3:609315V, 39:155634E, 14:698751N, 23:290090Z.

64 VD17 23:293719S. Caspar LAUDISMANN, *Mercurius apodemicus, continens praxin exquisitissimam linguae Gallicae et Italicae. Opus cum maxime utile et necessarium iis, qui in aulis principum cum gratia et fructu versari cupiunt. Editio nova, multis exemplis et historiis aucta et locupletata*, Francofurti, 1623.

65 Nem találom nyomát annak, hogy Laudismann és Szenci Molnár ismerte volna egymást. Közös ismerősük mindenesetre volt: 1607 júniusában Molnár azzal a Hippolytus a Collibusszal (1561–1612), a választófejedelmi bíróság elnökével ebédelt Heidelbergben, aki valamivel később befogadta Laudismannat a pfalzi ügyvédi rendbe; vö. SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 81, 153; LAUDISMANN 1616, i. m., 40–41. A hugenotta Daniel Tossanus (1541–1602) pedig, akinek Molnár rendszeresen hallgatta a prédikációit, egyik művéből kézíratos magyar fordítást készített és akinek egyik leányát feleségül is kérte, montbéliard-i születésű volt.

vers,⁶⁶ azonban Pécseli Királyé kapja messze a legnagyobb nyomatékot, vagyis ez lehetett az, amelyet Laudismann a saját jelentőségét legméltóbban kifejező költeménynek ítéltetett. A valóban impozáns költemény biztos jele annak, hogy a gyanútlan Pécseli Királynak nem volt közelebbi ismerete a pólusokat aligha megreszkettető léptű férfiú szövegeinek tartalmáról és minőségéről. A németországi franciás kultúra rendszereivel tehát semmi okunk sincs kapcsolatba hozni a magyar fiatalembert a versét körülölelő nyomtatvány kontextusa, a francia nyelv helyes tanulását sürgető intenciója alapján. Semmi nyoma, hogy a magyar fiatalember tudott volna franciául,⁶⁷ köszöntőversét pedig egyébként sem az idegen nyelvek tanulásának hasznáról szóló munkához írta. Abból a különös kötetből, amely évekkal Pécseli Király hazatérése után megjelent Laudismanntól és amelyben végül a verset közreadták, valószínűleg még példányt sem látott soha.

Azt a művet, amely elé a vers valójában készült, sohasem nyomtatták ki.⁶⁸ Az sem csekély dolog persze, hogy egy magyar fiatalember a latin és a német udvari stílus szövegpéldáit összeállító munka megjelentetésének szándékával találkozott. A késő reneszánsz és a barokk kor németországi udvari nyelvművelő társaságainak és törekvéseinek magyarországi recepcióját feltáró kutatások még úgyszólván el sem kezdődtek. Nem valószínű, hogy Pécseli Királynak ezekre a társaságokra és törekvésekre tágabb horizontú rálátása lett volna, sőt feltehetőleg a württembergi udvari tanácsos munkáját sem ismerte közelebről. Azon azonban elgondolkodhatunk, hogy legalább a laudismanni mű a köszöntésbe is befoglalt címe azt nyomatékosíthatta a számára, hogy az udvari életnek virágzó *extrajudicialis* műfajai vannak. Két évvel későbbi retorikájában sorra is vette őket.

66 A főszövegben Pécseli Királyé mellett csak további kettő, távol elhelyezve az övétől (41–43). Ezek egyike a Strassburgból való elköltözése alkalmából írott *propempticon*, szerzője Paulus Crusius (1557–1609), az azonos nevű matematikus és történész (1525 k.–1572) fia, strassburgi lelkész. A másik versíróval, Coelestinus Mislentával (Celestyn Miśłęta, 1588–1653) a wittenbergi egyetemen akadt össze, és versét – akárcsak Pécseli Királyét – egy kéziratban maradt munkájának ajánlóverseként kívánta felhasználni Laudismann. Miként a magyar művelődéstörténet kutatói Pécseli Királyt, hasonlóképpen a lengyelek nagy becsben tartják Miśłętát, a königsbergi egyetem későbbi ortodox lutheránus professzorát.

67 A korszak közvetlen francia–magyar érintkezései igen szűk térre szorítkoztak; vö. Ács Pál, „*Szellem*” és „*értelem*”: Francia–magyar irodalmi érintkezések a 16. században = Uő, „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris–2000, 2001, 111–118. Nem kétséges, hogy Bethlen Gábor nevét jól ismerték a francia kulturális életben; vö. ELEK Oszkár, *Bethlen Gábor és egy francia költő*, It, 18(1929), 245–246; PARLAGI Olivér, *Bethlen Gábor neve az egykorú francia irodalomban*, It, 19(1930), 163–165. Van éppen adatunk Bethlen francia nyelvóráiról is – MAKKAJ 1981, i. m., 682 –, ám még több évtizeddel később, a karteziánus nézetek iránt mélyen érdeklődő Apácai Csere János esetében sem bizonyítható, legfeljebb feltehető a francia nyelvtudás; vö. RÁCZ Lajos, *Apáczai és a francia nyelv*, EPhK, 49(1925), 161–162. A magyar kálvinista fiatalok pfálzi és hesseni környezetében működő rangos akadémiai intézmények oktatási kínálatának mindenesetre része volt a francia nyelv tanítása: a kasseli Collegium Mauritianumban, majd a marburgi egyetemen Cathérin Le Doux (1540–1626), a herborni főiskolán Ernest Nolde tanította a nyelvet, mindketten Szenci Molnár jó ismerősei. Keresztúri Bíró Pál pedig már Gyulafehérvárott is tanította a franciát, tanítványa, Bethlen Miklós később Utrechtben folytatta a nyelvleckéket; vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása, I–II*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, előszó TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I, 152, 183.

68 Hasonló címmel, több évtizeddel később a francia Jean Puget de la Serre (1594–1665) műve csinált karriert Németországban: *A la modischer Secretarius, das ist Politischer Hoff-stylus*.

JANKOVICS JÓZSEF

**Bethlen Gábor politikájának követését sugalmazó politikai tervezet
a 17. század utolsó harmadából**

Az alább közlendő szöveggel (Magyar Nemzeti Országos Levéltár, E 205, Acta generalia, 40. cs. 341–348.) kapcsolatban sok a bizonytalanság. Jószerével csak egyetlen dolog bizonyos: értelmi szerzője Erdély számára a Bethlen Gábor-i, törökpárti politika követését javallja, s elszántan bírálja a Habsburg-udvarhoz fűződő uralmi reményeket. A szöveg célja, hogy Bethlen Gábor és az utána következő erdélyi fejedelmek életéből és uralkodásából példákat hozzon arra, miként hagyta cserben Erdélyt mindig a bécsi politika. Hogyan csalta kelepcébe, s miként hagyta magára a szövetségesül ígérkező fejedelemséget, s miért érdemes inkább minden körülmények között kitartani a „Török Nemzet” védőszárnya alatt.

A szöveg szerzőjéről, akinek munkája nyomán e kivonat készült, csak annyit tudunk, amennyit a textus bevall. Valószínűleg Barcsay Sándornak hívták, aki egy nagyobb emlékiratot írt, s aki Bethlen Gábornak és I. Rákóczi Györgynek, vagy I. és II. Rákóczi Györgynek belső, udvari embereként szolgált, sőt I. Apafi Mihálynak is „méltatlan voltomra udvari kapitánya lévén” részt vett az 1663. őszi érsekújvári kitámadásban is. Testvére volt Barcsay Ákos fejedelemnek és András, Gáspár, Mihály nevű fivéreinek, feleségét Fodor Klárának hívták. Életéről jelenleg nem rendelkezünk több adattal.

A szereztetés körülményeiről sincsenek biztos támpontjaink. A szövegből, illetve a szöveg lelőhelye és környezete – „Ex Wolf. De Bethlen Hist. Libris XI & XII Extractos 1601–1603.” (uo., 302.) – alapján nyert információk szerint esetleg a történetíró kancellár Bethlen Farkas (1639–1679) lehetett az a „szegény atyám”, akinél Barcsay Sándor írását láthatta-olvashatta fia, Bethlen László (1675–1717), Kükküllő főispánja, a református egyház főgondnoka, Bethlen Miklós kedvelt rokona, aki az eredetiből ezt a szöveget kiemelte-kompilálta.

A kompiláció utalásaiból kideríthető az eredeti szöveg post quemje: Haller Gábor törökhöz menetele Apafi táborából, illetve a Habsburg kézen levő Érsekújvár 1663. augusztusi eleste adja az utolsó időpontot, amely után íródhatott, a kivonat pedig valószínűleg évtizedekkel később, 1690 után, mert I. Apafi Mihályt már néhaiként említi, jól lehet a történések nem érnek el Apafi haláláig, megmaradnak az 1663 körüli években.

*

Erdély országa, abban levő néhai dicsőséges fejedelmek tragédiájok,
melyek szükségeseknek ítéltetnek ez mostani állhatatlan időre nézve a letételre¹

Néhai Bethlen Gábor² fejedelem ideje, és azon innét levő fejedelmek idejekben
miként agitáltattak,³ bizonyos⁴ letétele

Néhai Bethlen Gábor fejedelem Török Porta favorábul⁵ az Austriai Házzal miként componált,⁶ azzal nem illő terhelnem senkit, végben vívén az Austriai Házzal dolgát in Anno 1613 időktől fogva 1624-ben Császárral való compositiója⁷ után békességes fejedelemségét usuálta,⁸ dicsőséges uralkodásában holt el Porta favorában megtartván Erdélyt.

1630-ban öreg Rákóczi György⁹ fejedelem erdélyi fejedelemségre állíttatik, ki is az Austriai Házzal dolgait csendesítette, békességes uralkodásával Porta favorában végezte el életét.

Ezen két dicsőséges fejedelem dolgait írásibul szegény atyám Barcsaj Sándornak olvasván, ki is mindkét fejedelem udvari belső szolgáljok volt, emlékezetre hagyván maga után, melyekkel terhelnem szükségesnek nem ítélem valaki elméjét.

Succedált¹⁰ 1648-ban fia, néhai ifjú Rákóczi György,¹¹ ki is mindaddig, valamíg Porta favorában magát megtartotta, dicsőséges fejedelemségét usuálta, de e világnak az ő mostoha fiai, kik nem egyébre céloznak, hanem az Ördög akaratin fundálva¹² dolgokat, seditiókat nutriálnak,¹³ amint példa erre az Austriai Ház, midőn munkálódná az Öreg Rákóczi György fejedelem ötöt bosszantását fiában, ifjú Rákóczi Györgyben kívánta megtorlani, kezdi el praxisát¹⁴ fejedelem belső emberi által. Havasalfölde lévén olyan manutentiójában¹⁵ a Török Portának, mint Erdély, intimáltatik,¹⁶ menjen reája,

1 lejegyzésre

2 Bethlen Gábor (1580 k.–1629), fejedelmi tanácsúr Báthory Gábor uralkodása alatt, 1613-tól haláláig Erdély fejedelme.

3 folytat

4 biztos, valós

5 kegyéből

6 egyezett meg

7 kiegyezése

8 gyakorolta, hasznosította

9 I. (öreg) Rákóczi György (1593–1648), kelet-magyarországi kálvinista nagybirtokos, 1630-tól haláláig Erdély fejedelme. Bethlen Gábor politikai elképzelésének folytatója.

10 következett a trónon

11 II. (ifjú) Rákóczi György (1621–1660), 1648-tól Erdély fejedelme, 1657-ben a Porta engedélye nélkül hadjáratot vezetett Lengyelország ellen. A török ezért megbüntette Erdélyt, s a fejedelem is a török elleni harcban esett el.

12 alapozva

13 meg hasonlításokat, lázadásokat táplálnak

14 ügyködését

15 kezelésében, fenntartásában

16 rávétetik

és Portátul statuált¹⁷ vajdáját turbálja,¹⁸ reménlvén, azáltal a Török Portának kedvetlenségére juttatják, melyet elkövetve, viszik újabban Moldovára, azt is hasonlóképpen turbáltatják. Ítéljen akárki róla, ha nehézség nélkül lehetett-e a Porta hatalmában lévő fejdelme ilyeket cselekedjék? Birodalmában ezekkel sem boríthatván el, veszedelmesen javalltatik Lengyel Országban való mente, mely is in Anno 1657 incoalódik,¹⁹ mikor ezekben belé szédítették légyen, következnek a dolgoknak kedvetlen gyümölcsei.

Az Austriai Ház demonstrálja²⁰ a Portának, néhai ifjú Rákóczi György fejdelem mire célozzon, tudniillik minden feltett szándéka Török Nemzet ellen való fegyverkezés, mely által hozza kedvetlenségében annak a nemzetnek, amelynek favorában csendes fejdelemségét élte, elkezdvén ezen utakon. In A[nno] 1658 promoteálni²¹ kívánván ellenére a fejdelemnek, amely lengyel követ ment avégre, hogy a Török Portát felindítsa ellenére, elfogatott az ónadiaktul²² Portára menő útjában, leveleit, minden expeditióit²³ hozták Patakra,²⁴ néhai idősbik Öreg Rákóczi Györgyné fejdelem asszony²⁵ kezéhez, mellyekből világosan kitanulhatták, miben munkálódjék az Austriai Ház. Tudniillik Rákóczi György fejdelemnek veszedelme következék Lengyel Országban. Valóságosítja ezen Veselényi Ferenc²⁶ palatinus udvari kapitánya, Semsei Sándor, küldetvén kemény terminusokkal:²⁷ azon lengyel követnek levelei és mindene kezéhez adódjék, másként armada²⁸ száll alája Pataknak, Császár Birodalmában követet nem lévén szabad bántani, magam is méltatlan voltomra inasi szolgálatján lévén azon méltóságos háznak.²⁹ Zákány András, Baxa István³⁰ uramék lévén fejdelem asszony tanácsi akkor tájban, javallaniok kellett azon lengyel követnek minden elvettét megadattni. A leveleket páriáltatván,³¹ Isipi Ferenc nevű udvari szolgájátul küldvén be Lengyel Országra a fejdelemnek, melyből az ellene való praxis³² napfényre jött. Látni való dolog az Austriai Ház nutriálta a veszedelmet, valóságosítván³³ ezzel midőn a Török Porta Tatár Hamját³⁴ beindította legyen Lengyel Országban. Azon egy értelemmel a német armada indíttatott lengyel Krakkó alá, lévén lengyel urak közül sógorsági néhai fejdelem-

17 trónra emelt, beiktatott

18 zavarja meg

19 1657-ben rákényszerítették

20 rámutat, feltár

21 támogatni, elősegíteni

22 ónodiaktul

23 rábízott küldeményt

24 Sárospatakra

25 Lórántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége, II. Rákóczi György anyja.

26 Wesselényi Ferenc (1605–1667), füleki kapitány, végvári főkapitány, 1655-től haláláig a császár helytartója, palatinus.

27 kifejezésekkel, feltételekkel

28 had

29 Ti. a fejedelmi Rákóczi családnak.

30 Baxa István (megh. 1670) erdélyi nemes, debreceni útjában levágták a törökök.

31 lemásoltatván

32 mesterkedés

33 igazolván

34 tatár kánját

nek, azoktól is vévén informatiót³⁵ veszedelme eránt,³⁶ közelítvén a Tatár Hám táborához fejdelemnek, úgy a német armada Krakóhoz, aholott is³⁷ Svetiai Király³⁸ generálisa, Virsz nevű, fejdelem részéről Bethlen János³⁹ a lovassal, Barcsaj Gáspár⁴⁰ gyalogjával hagyattak volt, kételenítettvén⁴¹ a fejdelem eljöni e két erő előtt. A Tatár Hám egész táborát körülvéve elrabolja, maga a fejdelem mintegy ötszázad magával kijűvén, Krakót kételenítettnek feladni a német armadának, elkísírvén a Svecust, úgy a fejdelem részéről való hadat, Apaffi Istvánt⁴² és Gyerőffi Györgyöt,⁴³ beszercei bírót hagyván zálogképpen az akkori marschallus⁴⁴ mellett, ki is Munkács tájékján kiűtvén, nagy károk tételével fordult vissza.

A néhai méltóságos II. Rákóczi György fejdelem actái
Lengyel Országbul kijűtével ezenek

Akarván ezzel is domálni⁴⁵ az Austriai Házat, expediálta⁴⁶ Mikes Mihály kancelláriusát Bécsi Udvarhoz, úgy az magyar urakhoz. Megtértével azon expeditiójából, szájából hallottam, hogy ezeneket mondotta Asszonyunknak: a magyar urak nem segíhetnek, mivel nincsen hitelek, az Udvar penig és az Clerus azt mondja: jobban akarjuk, vadak, madarak lakják Erdélyt, mintsem ember, mivel mindenkor Erdélybül oriáltatott⁴⁷ veszedelme az Austriai Háznak.

Emlékezem valóságára néhai Lorantfi Susánna Fejdelem Asszony kívánta Tarpára júni a fejdelmet, ki is Székely Hídrul oda jűvén, anyjok M[éltóságos] Fejdelem Asszony Munkácsrul odamenve kérte fiát, Erdélyben bé ne menjen, sok szavai után e' lett resolútiója:⁴⁸

Hogy nem mint az [...] ⁴⁹ az Austriai Ház hálójában keritse, inkább kívánja Erdélynek bokrát vérével meg festeni.

35 hírt, tudósítást

36 felől

37 ahol

38 svéd király – X. Károly Gusztáv – tábornoka

39 Bethlen János (1613–1678), több fejdelem kancellárja, történetíró. Az 1657-es lengyelországi hadjáratban Krakó főparancsnoka. A többséggel ellentétben elkerülte a tatár fogságot, sikerült katonáival Erdélybe hazatérnie.

40 Barcsaj Gáspár, II. Rákóczi György udvari gyalogkapitánya, a lengyelországi hadjáratból ő is hazatért Erdélybe.

41 kénytelenítettvén

42 Apaffi István (megh. 1668), I. Apafi Mihály erdélyi fejdelem testvére, részt vett II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozásában, 1657-ben kezesként ott is maradt.

43 Gyerőffi György (1635–1694) részt vett II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratában, tíz évet tatár fogságban töltött.

44 marschallus, hadvezér

45 kedvezni

46 elküldte

47 eredt

48 elhatározása, döntése

49 [olvashatatlan szó]

Bizonyos okokra nézve kételenítettván bémenni Erdélyben, bémentével maga szé-
kiben. Portárul jött demandatum⁵⁰ az országnak, hogy válasszanak más fejedelmet ma-
goknak, akkor tévén ki a Porta fejedelemre való nehézségét,⁵¹ okozván⁵² azokkal, melyre
keresztényi indulatjátul viseltette a fejedelem engedte meg a statusoknak,⁵³ úgy válas-
zatott a huszti Redei Ferenc,⁵⁴ csendesíteni akarván a Portát.

Portán lévő emberei, kapitiai⁵⁵ assecurálván⁵⁶ a fejedelmet, tizenötezer arannyal Por-
tának minden nehézségeit lecsinálják,⁵⁷ de az intimátorok ellenkezőt javallván, mi lett a
vége, ide alább megláthatni.

Az alatt a Budai Vezér Lippához szállott, ahová is a fejedelmet ingerlették mennie, Is-
ten szerencséssé tévén fegyverét, azon Vezéren triumfált,⁵⁸ ellenben a Portát maga ellen
nehezítette. Bemenvén Erdélyben, Medgyesen létével Barcsaj Gáspár udvari gyalogka-
pitánya lévén, Medgjes alá érkezésével Redei Ferenc fejedelemségéről lemondott, kit is a
fejedelem Husztra⁵⁹ kísértetett minden kedvetlensége kívül.⁶⁰ A Porta mind a lippai harc,
mind az Erdélyben való újabb bemenetellel kedvetlenítettván, indította fegyverét.

Fővezér maga személy szerint Jenő felé nagy erővel, Tatár Hám az székelységen ere-
jével Erdélyben jüvén bé, vástálta⁶¹ Erdélyt, Jenőt feladván a vezérnek, benne lévő kapitá-
nyát s porkolábját⁶² a hely feladásáért exequáltatván,⁶³ a fejedelem kételenítettett Ecsedhez
kinyomulni Erdélyből, a fejedelem Majtintul⁶⁴ az Erdélyi Uraknak írván, menjenek a Fő-
vezérhez, és amint csendesíthetik, munkálódják. Kit is odamentekkel domálták,⁶⁵ magok
közül valót statuálván pro Principe.⁶⁶ A Tatár Hámnak committálva,⁶⁷ forduljon vissza
az országbul, Fejer Várig⁶⁸ már az egész országot vástálta lévén, láttatott csendesedni.

Újabban bémenvén az fejedelem Erdélyben, Vas Kapunál⁶⁹ a Budai Vezérrel kéte-
lenítettik megharcolni, holottis szerencsétlenkedik,⁷⁰ de ugyan az országbul ki nem

50 parancsolata

51 mutatta ki a Porta afeletti elégedetlenségét, hogy Rákóczi az ő engedélye nélkül támadott Lengyelor-
szágra

52 okolván

53 rendeknek

54 Rédei Ferencet (1616–1667), Bethlen Gábor sógorát, Máramaros főispánját választották meg Rákóczi
helyébe fejedelemnek az erdélyi országgyűlés tagjai, 1657–1658-ban állt az ország élén.

55 kapitia, kapitih, török szó: követ, állandó követ

56 biztosítván

57 leszerelik, elhárítják

58 győzedelmeskedett

59 Huszt

60 Rédei Ferenc nem tiltakozott a lemondatása ellen

61 feldúlta, elpusztította

62 őrségét

63 kivégeztetvén

64 Majténytől

65 meggyőzték

66 maguk közül állítottak fejedelmet

67 elrendelvén

68 Gyulafehérvárig, a fejedelemség központjáig

69 Vaskapu, erdélyi szoros az Al-Dunán

70 szerencsétlenül jár

mégyen. Barcsai Ákost⁷¹ Szebenben a török bekísérteti az erdélyi urakkal, maga az Vezér kimegyen az Vas Kapun. A fejedelem Szeben alá szállván Gyaluhoz gyün ugyan azon Budai Vezér, aholottis a fejedelem kételenítették velle megharcolni, maga veszedelmével, holott M[é]l[tósá]gos Urak, Bán Zrénji Miklos,⁷² Nádasdi Ferenc⁷³ kitanulván⁷⁴ dolgait az Austriai Háznak, adták értérese a fejedelemnek. Veselenji Ferenc palatinus feles fegyverrel Rakamazhoz szállván avégre, hogy ha a török erő előtt kételenítettnek kifelé nyomulni, a fejedelem obviálhassa.⁷⁵ Ezek vitték az ultimáriára,⁷⁶ amely gyalui seb után holt el is.⁷⁷ Holtával következtek ezek a gonoszak.

Ali bása⁷⁸ Várad várát megszállja, reménkedve reménkedtek⁷⁹ mind a megszállott várbeliek, mind az kívül való haza fiai Veselénji Ferenc Palatinusnak, ha csak lármával⁸⁰ is, distrahálja⁸¹ a Várad alatt lévő fegyvert, de nem cselekedte, sőt mindaddig Rokomoznál⁸² állott, míg Várad várát megvették, mellyel is megbizonyította az Austriai Ház minden titkos akarátját.

Következett újabb involúciói⁸³ löttek Erdélynek az Német Erdélyben való behívásával, mellyre újabban Ali basa vezér Tatár Hámmal Erdélyben be jüvén, úgy Montekukul⁸⁴ generális armadával béérkezvén Kolosvár mellé, állott meg, kinek is ordere⁸⁵ e' volt: Ha a török basát akar Erdélyben statuálni, megverekedjék velle, másként, ha keresztényből álló fejedelmet állít fel, forduljon vissza, mellyet is cselekedett, mihelyt Apaffi Mihály⁸⁶ fejedelemségét megtudta, kit is Vásárhely⁸⁷ mellett Libáncs nevű helyen s mezőn statuált a török.

1661. Kemény János⁸⁸ fejedelem ellen be jüvén Ali basa és a Tatár Hám Apafi Mihály fejed[elem] alkalmatosságával,⁸⁹ benn lévén mind a németység az erősségekben, mind

71 Barcsay Ákos (1619–1661), 1644 és 1658 között karánsebesi és lugosi bán, hunyadi főispán. 1658-tól 1660-ig Erdély fejedelme, 1661-ben lemondott tisztéről, de Kemény János, az új fejedelem kivégeztette.

72 Zrínyi Miklós (1620–1664), horvát bán, költő és hadvezér. Ellenzője a császári török-politikának.

73 Nádasdy Ferenc (1625–1671), Vas, Zala és Somogy főispánja, 1664-ben országbíró, császári belső titkos tanácsos. 1667–1670 között királyi helytartó. 1671-ben kivégezték.

74 kiismervén

75 találkozhasson vele

76 a végsőkig

77 II. Rákóczi György a harcban szerzett sebébe halt bele.

78 Csengizade Ali, 1664-ben a szultán kivégeztette. Jenő és Temesvár pasája, 1660 és 1661 között az Erdélyben működő török hadak fővezére.

79 rimánkodtak, könnyörögtek

80 hadmozgással, fegyverzajjal

81 vonja el

82 Rakamaznál

83 gyötrelmei

84 Montecuccoli, Raymundus (1609–1680), német származású császári hadvezető, magyarellenes megnyilvánulásai miatt népszerűtlen volt a kortársai között.

85 parancsa

86 I. Apafi Mihály (1632–1690), 1661-től török segítséggel haláláig Erdély fejedelme.

87 Marosvásárhely

88 Kemény János (1607–1662) Fehér vármegye főispánja, fogarasi főkapitány. 1645-től főgenerális. II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának fővezére, ahonnan tatár fogságba került. Önéletíró. 1660–1662 között Erdély fejedelme, török elleni csatában esett el.

89 Apafi Mihály fejedelmi beiktatása alkalmával

penig Apafi fejd[elem] részéről az országbeliek, az szegénység, úgy az nemesség házaknál lakván, se töröktől, se magok felekezetektől bántódások nem lévén, a két részről való vitézlő rend ellenkeztek egymással, a regnicolák oeconomizáltak.⁹⁰

Néhai Apaffi Mihály fejdelemségével gestált⁹¹ dolgok

A Tatár Hámat, úgy az török erőt Erdélyből amoveálva⁹² csendesedtek az ország dolgai, azmelly helyekben praesidiumokat⁹³ hagyott volt Montekukuli, Kemény János fejdelem kérésére, azok is kimenvén, maradt magának az ország, a statusok pro Principe observálván Apafi fejdelmet.⁹⁴ A gonosz lélek minthogy nem nyughatik, talált Apaffi fejdelem mellett lévő közt, nevezet szerint Haller Gábort,⁹⁵ ki is Temesvárra menvén az Vezérhez, prodálta⁹⁶ Apaffit, hogy a némettel szövetekezne, mellyre jött parancsolatja, maga mentségére menjen. Hazánkat féltve inducáltuk⁹⁷ az odamentetelre, noha kevés reménségünk volt hazánkban való térésünk eránt, méltatlan voltomra udvari kapitánya lévén megnevezett fejdelemnek, értük a Fővezért Érsekújvár alatt, holott is pompásan excipiálván,⁹⁸ a gyanú alól odamentével magát igazította, mi visszajöttünk, az vádló ott maradt máig. Ottlétünkkel Kereszturi János nevű Vice Palatinust⁹⁹ ott találván jött fejdelem udvarlására, kit is midőn kérdené, mire való ilyen végházát Magyar Országnak Német Császár hivalkodó szemmel nézi, mellyet is már Forgács Adam feladott volt a töröknek, odavaló Generalis lévén, a hada Párkánál¹⁰⁰ veszvén el, nem lévén kivel megtartani, melly kérdőre lévén feleletti e' volt: mikor az Magyar Nemzet az Austriai Ház favorában ajánlotta magát, olyan conditiókat praescribált¹⁰¹ Királyának, hogy ha azokat megtartsa, a Magyar Nemzetnek jól volna dolga, hahogy penig nem kívánja a Magyar Nemzet boldogságát ezen a praxison,¹⁰² az Pogány elébb-elébb harapózva magyarországi erősségeket végye, és midőn feljebb közelítene, demonstrálja a kereszténységnek, magok is veszedelmeztetni fognak, közelítvén birodalma a Török Nemzetnek, ezzel a színnel fegyvert indítván a kereszténység a török ellen, az erősségeket visszavegyék, a tartományokat birodalmában vehesse, és azután ne conditiói¹⁰³

90 lakosság pedig gazdálkodott

91 történt

92 elmozdítva

93 őrséget

94 a rendek fejedelemként elfogadták Apaffit

95 Haller Gábor (1614–1663), tanácsúr, jenei főkapitány, Zaránd főispánja, Várad főkapitánya, 1663-ban a törökök kivégezték.

96 kiadta, elárulta

97 rábeszéltek

98 fogadtatván

99 alnádort, palatinus-helyettest

100 Párkány

101 feltételeket írt elő

102 módon, gyakorlatban

103 ne a feltételek szerint

szerént regállya¹⁰⁴ a Magyar Nemzetet, hanem mint fegyverével acquirált¹⁰⁵ országot, úgy bírhasa, e' szerént resolvable¹⁰⁶ az a nagy ember, az Austriai Ház titkos munkáiban, mellyek is e mai napig avagy nem úgy jüttek-e le,¹⁰⁷ és ha Isten a magyar fegyver által a Magyar Nemzet javára ne repraesentálja¹⁰⁸ magát, mind Magyar Országban s Erdélyben vége lött volna a mi dolgunknak, az Austriai Ház kívánsága szerént.

Azért ezekbül a meglett dolgokbul kilátni, eleitül fogva miben munkálódott az Austriai Ház, úgy ma is hogy munkálódja gonoszunkat, elhihető. Istent híván segítségül, mint hogy éjjet napot öszve téssen, miként vesszünk mind a két haza,¹⁰⁹ illő mediumirul¹¹⁰ gondolkozni és e' télen orvoslani. Tetszésem azért ez.

Minthogy mindezekbül nyilván kijün, nem jönkra célozott és céloz az Austriai Ház, e' télen Erdélyben bemenvén M[él]t[ósá]gos székhelyben, onnat mind a két haza securitását¹¹¹ munkálódhassa, most az ideje, mert ha nyárra halad a hadak indulatival,¹¹² késő munkában venni, fegyverünkhöz nem bízhatunk, távol lévén, akiktől várhatnánk is protectiót,¹¹³ addig torkában lévén megehiült oroszáninknak, elnyél, míg segítenének, amint feljebb íram. Svecus, muszka, kozák, confoederátusi¹¹⁴ lévén, lengyelországi bémenetelével néhai ifjú Rákóczi György fejdelem urunkkal annyi idők alatt, míg el-lenségével viaskodott, segítette-e meg valamelyik? Hasonlótul tarthatni, kell azért el-követni a szabados utakat,¹¹⁵ mellyet is akármelly keresztény Potenta¹¹⁶ micsoda okkal disvadeálhatna,¹¹⁷ akik közülök a Magyar Nemzetnek és Erdélynek jót kívánnak, hogy mi senki offenszájával,¹¹⁸ hanem a magunk megtartatásunkkal munkálódjuk a magunk dolgait. Sőt inkább valakik nekünk jót kívánnak, nemcsak javallani, hanem ugyan segíteni tartoznak. Ha azért egy Római Császár és Francia Király és több Keresztény Királyok s Fejedelmek nem contemnáják¹¹⁹ a Török Nemzettel való uniójokat,¹²⁰ távol lévén tőlök, hát mi, kik Isten kívül elig¹²¹ reménlhetünk valakikben, sőt elnyél bennünket valamikor akarja, mert a pitvarunkban¹²² fekszik.

104 kormányozza

105 szerzett

106 döntött

107 történtek-e

108 nem mutatja meg

109 ti. a Királyi Magyarország és Erdély

110 eszközeiről

111 biztonságát

112 indulásával

113 védelmet, támogatást

114 svéd, orosz, kozák szövetségesei

115 követni a jogos utakat-módokat

116 uralkodó

117 ellenezhetné

118 sérelmével

119 tagadják meg

120 szövetségüket

121 az Istentől kívül alig

122 küszöbünk előtt

Hogy a téli operatiót¹²³ javallám, oka ez: adta volna Isten vásárhelyi gyűlés¹²⁴ alkalmatossággal bennlétünkkel követtük légyen az egész nemzetségek előtt tudva lévén mind inauguratiója,¹²⁵ mind Erdély országa manutentiója,¹²⁶ avagy csak bennlétünkkel indíthattuk légyen meg ezen munkákat, melyre Isten továbbra segítjen bennünket, másként nagy csorbájával is az Austriai Ház elcsinálja¹²⁷ dolgát a Török Nemzettel, késő lesz a mi dolgunk. <Bizom> Kétségeskedvén a Török Nemzet a Keresztények fegyvere eránt, nem lesz munkánk haszontalan, igaz ügyünk lévén, mellénk áll jó Istenünk, akitől is függenek minden nehéz dolgok lecsendesítések, becsesb lévén székiből való expeditiói, mint Erdélyen kívül, a nemzetségek előtt, nem tarthatván téli alkalmatossággal valamelly erőnek ránk való jöttétül, bátorságosan követhetjük dolgainkat.

Bementünkkel, ha onnat felül armistitium¹²⁸ találna lenni, avagy ha szintén nem lenne is, olyan erővel mehetnénk bé hírünkkel, széllyel lévén quartélyra¹²⁹ osztva az Erdélyben lévő némettség, öszve menni nem engedtetnék, míg az egész corpus¹³⁰ béérkeznek oly alkalmatossággal a székes hely közelíttethetnék, ahonnan az expeditiók emanáltathatnának securus¹³¹ utakon. Amint rá emlékezem, volt tetszésem Miskolcon a Havasalföldi Vajdát elcsinálni, Fogarasföldén lévén egy Alsó Szombat nevű udvarháza a Fiscusnak,¹³² melynek is egy faluját az Öreg Rákóczi György fejdelem adta volt ezen Vajda familiájának, melyért is igen observáltak¹³³ töllök a Rákóczi Ház, azon udvarházát jószágával Vajda és familiájának nem volna idegen dolog most is conferálni,¹³⁴ amellyel barátunkká csinálván, pénzével segítene kölcsönében úgy egyebekben is szolgálhatna. Isten sem ellenzi a rendes mediumok¹³⁵ elkövetését.

Noha kárhoztatott Erdély és a Keresztény Fejedelmek idegenítették törökkel való barátság eránt,¹³⁶ de nem méltán, bizonyosság reá a keresztény fegyver, midőn a Török Nemzet ellen tötte ki magát, avagy Erdély nem mellé állott-é, milliókkal s minden tehetségével segítve a keresztények fegyverét, noha kevés hasznát vette Erdély, egy bánsága, Lugos, Karánsebbessel, a töröknek adódva. Partiumban lévő böcsületes emberek jószági meg nem adatása, nem keresztény lelkű ember, valaki erdélyiek felől idegenül gondolkozik. Mindazáltal eleitül fogva volt Aquilista,¹³⁷ aki a dolgokat úgy magyarázta, amint [...] tetszett.

123 hadműveletet

124 a marosvásárhelyi országgyűlés alkalmával

125 beiktatása

126 mind Erdély országának megtartása

127 rendező

128 fegyverszünet

129 szállásra

130 hadtest

131 a hadjáratok szétküldtethetnének biztonságos

132 a kincstárnak egy Alsószombat nevű udvarháza

133 becsültetik

134 hasznosítani

135 utak-módok

136 miatt

137 Aquilista, Sas-párti [?]

138 [olvashatatlan szó]

In Anno 1659 Havasalfölde, Moldovai Vajdák exulantságok¹³⁹ Porta kedvetlenségében jutva, úgymint Kosztandin Vajda,¹⁴⁰ Stepán Vajda,¹⁴¹ Minje¹⁴² vajdák a némethez confugiálva,¹⁴³ életeket bujdosásokban végezték el.

Két Báthoriak,¹⁴⁴ egyik a némethez adván magát, Uppulia¹⁴⁵ nevű városban exulantságában holt el, mindenéből kifogyván, egy vállban vágott veres bársony mentében temettetett el.

Az egyike recurrált¹⁴⁶ a Porta favorához, kedvében lévő a Porta, újabban statuáltatott Erdélyi Fejedelemségében, s úgy is holt el.

Grigorás Havasalföldi Vajda¹⁴⁷ hasonlóképpen deviált,¹⁴⁸ Porta favorához recurrált, obtineálván¹⁴⁹ újabban¹⁵⁰ vajdaságát, székiben holt meg.

A rácság ellen most az ideje a muszka alkalmatosságával, a Török Nemzetet ellene felindítani, lévén a Magyar Nemzetnek olyan veszedelmes ellenkezője, mellyért is nem egyebet érdemel veszedelmeztetésénél.

Emlékezetben kelletik hoznom Bethlen Gábor dolgát, a Magyar Korona kezéhez jutva, azzal megkoronáztatása nem elszakasztja az Erdélyi Fejedelemségétől, sőt visszaadva, Erdélyi Fejedelemségéhez accomodálja¹⁵¹ inkább magát, annak csendes birodalmára.¹⁵²

Dávid az isteni próbák alatt az frigyládát visszavinni javallja, szovai ezenek: Vidd vissza az Úr Ládáját, és ha néki tetszem, vissza hoz engem helyemben.¹⁵³

Acháb királyt kiteszi, ki volna, aki veszedelmezthetné, a Sátány ígéri magát, Prophetáit felindítja, menne a Gileád ellen való hadra, hogy ott vesszen, a Sz[ent] Históriák, úgy a külsők¹⁵⁴ elég példák, az isteni akaratokon kívül micsoda Fátumokra jutottak.

Mindezek mire valók, a szabados utak elpróbálások, az isteni tanácstul függnek azoknak megáldattatások. Azért az mi az ő idejére való és az isteni akaratok utat nyitnak azoknak végben vitelére, vétek elaludni, akár micsoda színek alatt.

139 száműzöttségük

140 Şorban Constantin (megh. 1668), 1659 végén havasalföldi vajda, vereséget szenvedett a tatároktól, 1661-ben lett moldvai vajda, II. Rákóczi György szövetségese volt. Elmenekült, s Lengyelországban halt meg.

141 X. Ştefan Gheorghe 1654-től 1661-ig moldvai vajda, Konstantin átmenetileg elűzte, II. Rákóczi György ültette vissza trónjára.

142 III. Mihnea Radu, havasalföldi vajda, 1658–1659-ben II. Rákóczi Györggyel a török ellen fordult, 1659-ben vereséget szenvedett, menekülés közben magyar földön halt meg.

143 menekülve

144 Két Báthoriak: egyikük Báthory Zsigmond (1573–1613), Prágában halt meg.

145 Oppeln

146 visszatért

147 Grigorasko

148 eltért

149 visszatérően, visszanyervén

150 újra

151 alkalmaztatja

152 bírására

153 2. Sám. 15, 25.

154 világiak

Azért iterato,¹⁵⁵ nem az az én tetszésem, hogy ellenkezést javalljak, sőt az ellenkezésből is jó jüjjön ki, javallom. Azért hogy Idegen Nemzet avagy kárhoztathat-e? Valamelly Nemzet annak jó akaratjával visszaélni, favorában nem jutni, nem lévén az isteni tanácsban, ha az által akar az isteni végzés megtartani. Boldog Fejedelemség, azki országát s magát szabados utakon kívánja megtartani. Isten az ilyeneket Dáviddal bujdosási után vigyen királyi székiben, szerencsés uralkodásával megáldván (az Achitophell tanácsit megszégyenítvén).¹⁵⁶ Amen.

155 ismétlem

156 Akhitófel tanácsa az volt, hogy Absolon menjen be Dávid ágyasai házába, illetve forduljon Dávid ellen. 2. Sám. 15, 16, 20–23.